

ISSN 2221- 7584
E-ISSN 3106-910X
<https://doi.org/10.52094/YyAE3050>

**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT
UNİVERSİTETİ**

**АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ**

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF CULTURE AND ARTS

**ADMİU-nun ELMİ ƏSƏRLƏRİ
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ АГУКИ
SCIENTIFIC PAPERS OF ASUCA**

BAKİ – 2025

Redaksiya heyəti

Ceyran Mahmudova	sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor (sədr)
Sədaqət Əliyeva	sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (baş redaktor)
Mələhət Fərəcova	tarix elmləri doktoru, dosent (redaktor)
Rəna Məmmədova	sənətşünaslıq elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, professor
Məryam Əli-zadə	sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
Niyazi Mehdi	fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Kübra Əliyeva	sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
Fəridə Səfiyeva	sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor
Arif Əzizov	Xalq rəssamı, professor
Lalə Hüseynova	sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Aydın Talıbzadə	sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Əli Əmirov	Əməkdar incəsənət xadimi, professor
Marina Vasadze (Gürcüstan)	Şota Rustaveli adına Dövlət Teatr və Film Universitetinin professoru, sənətşünaslıq elmləri doktoru
Tutu Aydınoglu (Türkiyə)	İstanbul Universiteti Dövlət Konservatoriyasının dosenti
Dilafruz Kurbanova (Özbəkistan)	Kəmaləddin Behzad adına Milli Rəssamlıq və Dizayn İnstitutunun prorektoru, tarix elmləri doktoru, professor
Baha Ahmet Yılmaz (Türkiyə)	Ege Universitetinin müəllimi

Texniki heyət

Afaq Sadıqova
Aygün Əbdülova
Fəridə Cəlilova
Sevinc Məmmədova
Pərvanə Lətifli

Korrektor
İngilis dilindəki mətnin korrektoru
Məsul katib
Texniki redaktor
Texniki tərtibat

Təsisçi: Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. İldə 2 sayı dərc olunur.

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Elmi Əsərləri.
Bakı, 2025, № 38, 190 səh.

Ünvan: AZ – 1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 39.

Адрес: AZ – 1065, Азербайджанская Республика, город Баку, пр. Строителей 39.

Address: 39, Inshaatchilar Avenue, Baku, Azerbaijan Republic, AZ – 1065.

Tel: (994 12) 599-00-54

Sahələr üzrə redaksiya komissiyaları:

- **Sənətşünaslıq ixtisası üzrə:** pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yeganə Eyvazova (sədr), fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Tamilla Əhmədova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Mübariz Süleymanlı, kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Xaləddin Sofiyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Əskərova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Günay Qafarova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Əhmədova;

- **Teatr sənəti ixtisası üzrə:** sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Aydın Talıbzadə (sədr), sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Məryam Əlizadə, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor İsrail İsrailov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elçin Cəfərov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vidadi Qafarov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim Lalə Səlimova, müəllim Aygün Süleymanova;

- **Kino, televiziya və digər ekran sənətləri ixtisası üzrə:** Əməkdar incəsənət xadimi, professor Əli Əmirov (sədr), sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Rafiq Quliyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Fazilə Abbasova; sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Elnur Mehdiyev, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kifayət Bünyatova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnarə Hüseynova, müəllim Anar Verdiyev;

- **Təsviri sənət ixtisası üzrə:** sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Kərimova (sədr), Xalq rəssamı, professor Arif Əzizov, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aslan Xəlilov;

- **Musiqi sənəti ixtisası üzrə:** sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, professor Kamilə Dadaş-zadə (sədr), sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ellada Hüseynova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Səbinə Mehdiyeva, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Güllü İsmayılova, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnar Verdiyeva; sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nərmin Qaralova.

MÜNDƏRİCAT
SƏNƏTŞÜNASLIQ

Şahnaz Atayeva Akif qızı
ALMANİYANIN MƏDƏNİ İRSİNƏ YÖNƏLMİŞ HÜCUM..... 8

Nuradə Ələskərli Tərən qızı
CƏNUB BÖLGƏSİNİN YAS ADƏTLƏRİ: DƏYİŞİKLİKLƏRİN TARİXİ
KONTEKSTİ..... 15

Nərmin Qarayeva Elnur qızı
GƏNCLƏRİN YAŞIL ENERJİ MÖVZUSUNDA MAARİFLƏNDİRİLMƏSİ:
SOSIAL İŞÇİLƏRİN İCTİMAİ ROLU..... 23

Nella Məmmədova Zahid qızı
ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNİN ARXEOLÖJİ TƏDQIQI VƏ
KONSERVASIYASI MƏSƏLƏLƏRİ..... 32

Aysən Amanova Kamal qızı
AZƏRBAYCAN MİLLİ İNCƏSƏNƏT MUZEYİNDƏ SƏRGİLƏNƏN TARİXİ
NÜMUNƏLƏR 40

Aytac İsmayılova Hümbət qızı
AZƏRBAYCANDA ALMAN MEMARLIQ İRSİNİN QORUNMASI VƏ
MÜZEYLƏŞDİRİLMƏSİ: LÜTERAN KİLSƏSİNİN NÜMUNƏSİNDƏ 51

Elnur Bədəlzadə Rövşən oğlu
YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAMIŞ CİNAYƏT TÖRƏDƏN ŞƏXSLƏRƏ
QARŞI CƏZA SİYASƏTİ VƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏSİR..... 60

Maqsud Məmmədzadə Saadi
SOSIAL-MƏDƏNİ XİDMƏT VƏ TURİZMIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ .. 67

Rəna Qasımlı Afər qızı
YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ VƏ
MÜHAKİMƏ PROSEDURLARI 73

Riad Əliyev Zaur oğlu
THE ROLE OF SOCIAL INSTITUTIONS IN SUPPORTING YOUNG
PEOPLE WITH HIV/AIDS IN AZERBAIJAN 79

Vusal Ilyasov Vugarovich

**THE ROLE OF SOCIAL WORK IN THE SOCIALIZATION OF YOUTH
WITH DEVIANT BEHAVIOR IN AZERBAIJAN 86**

Gumral Gadimzada Sohrab

**THE SOCIAL CAUSES OF VIOLENCE AGAINST WOMEN AND THE
ADAPTIVE MODEL OF PREVENTIVE MEASURES 92**

Vafa Dadashova Vugar

**BETWEEN CITY AND VILLAGE: THE SEARCH FOR SOCIAL IDENTITY
AMONG AZERBAIJANI RURAL YOUTH AND IMPACT OF
URBANIZATION..... 99**

MUSIQİ SƏNƏTİ

Məhəmməd Abışov Maşallah oğlu

AFTANDİL İSRAFİLOVUN İFAÇILIQ MƏKTƏBİ VƏ MUSIQİ İRSİ 106

Tasurə Hüseynova Şahin qızı

**RƏHİLƏ HƏSƏNOVANIN FORTEPIANO YARADICILIĞINDA “MONAD”
SONATASININ TƏHLİLİNƏ DAİR 111**

Eltac Gözəlov Namiq oğlu

MUĞAM ANLAYIŞI VƏ ONUN TARİXİ HAQQINDA..... 118

KİNO, TELE VƏ DİGƏR EKTRAN SƏNƏTLƏRİ

Əlizaman Mirzəyev Sarı oğlu

**TELEVİZİYA NİTQİNİN KOMMUNİKATİV VƏ ESTETİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 123**

Nicat Rüstəmov Sabir oğlu

BERQMANIN ÖLÜM FƏLSƏFƏSİ 130

Səmid Qarayev Əlikram oğlu

**AZƏRBAYCAN ANİMASİYA SƏNƏTİNDƏ FOLKLOR
MOTİVLƏRİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ 139**

TƏSVİRİ SƏNƏT

Бабаева Нигяр Рамиз кызы

**ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОСТЮМА С
ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО КОНЦА XVIII ВЕКА 150**

Arzu Quliyeva Həbib qızı

**MÜASİR DÖVRDƏ KERAMİKA SƏNƏTİNİN İNKİŞAF
XÜSUSİYYƏTLƏRİ 166**

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT: 0.69

ORCID: 000900034738745X

<https://doi.org/10.52094/SEEJ5718>

Şahnaz Atayeva Akif qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
sahnazhumbatova@gmail.com

ALMANIYANIN MƏDƏNİ İRSİNƏ YÖNƏLMİŞ HÜCUM

Xülasə: Muzeylər bəşəriyyətin mədəni irsini qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək məqsədi daşıyan fundamental elmi və ictimai müəssisələrdir. Bununla belə, bu qurumlar yalnız bilik və incəsənətin sərgiləndiyi məkanlar deyil, eyni zamanda bəzən qeyri-qanuni fəaliyyətlərin və mədəni itkilərin episentrinə çevrilir. Bu məqalədə toxunacağımız əsas mövzu Almaniya muzeylərində baş verən hadisələr olacaqdır ki, həm 2017-ci ildə Bode Muzeyində, həm də 2019-cu ildə Saksoniya əyalətinin paytaxtı Drezdendəki tarixi “Grünes Gewölbe” (Green Vault) muzeyində baş vermiş oğurluq hadisələri cəsarətli planları və mədəni sərvətləri hədəf alması ilə yadda qalmışdır. Bu iki cinayət arasında bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur ki, onların analitik təhlili muzeylərdə təhlükəsizlik və mədəni irsin qorunması sahəsində vacib nəticələr ortaya qoyur. Almaniya bu kimi hadisələr daha əvvəl də qeydə alınmışdır, oğurlanan artefaktlar təkcə maddi dəyəri ilə deyil, həm də mədəni və siyasi simvolizm daşması ilə müasir tarixdə fərqlənir. Green Vault muzeyindən Saksoniya kral ailəsinə məxsus nadir əşyaların itirilməsi mədəni irsə qarşı yönəlmiş sistemli və planlı hücum kimi qiymətləndirilir (BBC News, 2019; Smithsonian Magazine, 2019).

Açar sözlər: Dresden, oğurluq, qiymətli əşyalar, Yaşıl Qübbə, Remmo

Bode Muzeyindən oğurlanan əşya təkcə bir ədəd idi – müasir dövrə aid, dəyəri çox yüksək olsa da, tarixi deyil, daha çox material dəyəri və unikal xüsusiyyəti ilə seçilən bir qızıl sikkə. Onun maddi dəyəri milyonlarla avro ilə ölçülsə də, muzey kontekstində daha çox numizmatik kolleksiya üçün eksklüziv bir nümunə sayılırdı. Green Vault hadisəsində isə oğrular bütöv bir xəzinədən bir neçə parçanı deyil, üç ayrı kral zینət dəstini hədəf aldılar: oğurlanan 21 ədəd

zərgərlik məmulatı içərisində cəmi 4300-dən çox brilyant qaş var idi və onların sığorta dəyəri ən azı 113 milyon avro kimi qiymətləndirildi. Bu incilər arasında Polşa Ağ Qartal ordeninin brilyant ulduzu, qəbzəsində 9 böyük və 770 xırda brilyant olan qılınc, II Avqustun şəxsi istifadə etdiyi brilyant qaşlı ayaqqabı tokaları və düymələr, həmçinin 49 karatlıq nadir “Sakson Ağ Almazı” (Saxon White diamond) da yer alırdı. Bode Muzeyində itirilən sikkə özlüyündə qiymətli olsa da, əsrlərlə ölçülən bir tarixi mirası təmsil etmirdi. Halbuki Green Vault-dan oğurlanan əşyalar üç əsrlik tarixi olan, Avropa incəsənətinin barok dövrünə aid əvəzolunmaz incilər idi. Bu səbəbdən Drezden oğurluğu zamanı itirilənlərin mədəniyyət üçün dəyəri, sadəcə maddi ifadə ilə ölçülə bilməyəcək qədər böyük idi və bu oğurluq milli mədəni irsə ciddi zərbə kimi dəyərləndirildi.

2017-ci ildə Berlinin Bode Muzeyindən 100 kiloqram çəkiyə malik, saf qızıldan hazırlanmış kolleksiya sikkəsinin oğurlanması geniş rezonansa səbəb olmuş və ölkənin muzey təhlükəsizlik sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini bir daha gündəmə gətirmişdir. Bu faktlar göstərir ki, Almaniya muzeyləri mədəni irs oğurluqları baxımından hədəf potensialı daşıyan obyektlər hesab olunur.

Green Vault müeyinə nəzər salsaq oğurlanan obyektlərin siyahısı, Avropa saray zərgərlik sənətinin və siyasi simvolikasının ən parlaq nümunələrindən ibarətdir. Ən diqqətəlayiq əşya, Hindistan mənşəli 49 karatlıq 'Drezden Ağ Brilyantı' olmuşdur. Bu brilyant Saksoniya monarxiyasının güc və prestij simvolu hesab olunurdu (Smithsonian Magazine, 2019).

Əlavə olaraq, oğurlanan kolleksiyada aşağıdakılar yer alırdı:

- Brilyantla bəzədilmiş sinə nişanı və ordenlər – rəsmi dövlət tədbirlərində monarxlar tərəfindən istifadə olunan simvolik əşyalar;
- Tac və diademlər – yalnız kral ailəsi üzvlərinə məxsus mərasim aksesuarları;
- Qızıl və yaqutlarla işlənmiş düymə və zəncir dəstləri – saray geyimlərinin ayrılmaz hissəsi;
- Zərgərlik bəzək əşyaları və emaye texnikası ilə işlənmiş broşlar – dövrün sənətkar bacarığının nadir təəcəssümü;
- İncə işləməli süfrə bıçaq və çəngəl dəstləri – kral ziyafət mədəniyyətinin göstəriciləri.

Bu obyektlərin hər biri sadəcə dekorativ əşya deyil, siyasi statusun, dini rəmzlərin və sosial təbəqələşmənin təmsilçisi idi (BBC News, 2019; DW, 2019).

Bundan əlavə, saf brilyant və yaqutla bəzədilmiş sinə nişanları, gümüş və qızıldan hazırlanmış taclar, eləcə də krallıq ordenləri və düymə dəstləri bu oğurluq nəticəsində muzey kolleksiyasından yoxa çıxmışdır. Bu əşyaların hazırlanmasında istifadə olunmuş texnika və materiallar dövrün sənətkarlıq səviyyəsini əks etdirməklə yanaşı, həm də Sakson zadəganlarının estetik zövqünü və status simvollarını nümayiş etdirirdi. Onların bərpasının mümkün olmaması yalnız fiziki itki deyil, həm də təkrarolunmaz sənət təcəssümünün itirilməsi deməkdir.

Oğrular əvvəlcədən elektrik transformatorunu sıradan çıxararaq təhlükəsizlik sistemlərini deaktiv etmiş və cəmi bir neçə dəqiqə ərzində muzeydən çıxmışlar (The Guardian, 2019). İstifadə etdikləri nəqliyyat vasitəsi daha sonra yandırılmış vəziyyətdə tapılmışdır, bu isə izlərin silinməsinə yönəlmiş standart taktiki gediş kimi qiymətləndirilir (DW, 2019)

Hadisədən sonra Almaniya polisi genişmiqyaslı istintaqa başlamış, xüsusilə Berlin əsilli Remmo ailəsi ilə bağlı əlaqələri araşdırmışdır (The Guardian, 2019). 2020-ci ilin noyabrında keçirilən reydlər nəticəsində şübhəli şəxslər saxlanılmış, lakin oğurlanan əşyaların yalnız kiçik bir hissəsi 2022-ci ildə bərpa edilmişdir (BBC News, 2022). Qalan əşyaların izləri isə bu günədək naməlum olaraq qalır.

Bode Muzeyində baş verən oğurluq hadisəsi isə müasir dövrdə Avropada mədəni irs obyektlərinə qarşı həyata keçirilmiş ən planlı və diqqətçəkici cinayətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Hadisə zamanı oğrular muzeyin arxa tərəfindəki pəncərədən giriş əldə edərək, içəridə yerləşən numizmatik kolleksiya zalına daxil olmuşlar. Təhlükəsizlik sistemlərinin aktiv olmasına baxmayaraq, cinayətkarlar hadisə yerində səs-küy yaratmadan və qısa müddət ərzində muzeyə daxil olub əsas hədəflərinə çatmışlar. Əməliyyatın mərkəzində, “Big Maple Leaf” adlı 100 kiloqramlıq saf qızıldan hazırlanmış xatirə sikkəsi dururdu. Bu sikkə Kanada Kral Zərboxanası tərəfindən 2007-ci ildə istehsal olunmuş və nominal dəyəri 1 milyon Kanada dolları olmasına baxmayaraq, onun qızıl tərkibinin real bazar dəyəri oğurluq zamanı təxminən 3.7 milyon avroya bərabər idi. Sikkənin texniki xüsusiyyətləri – yüksək təmizlik (99.999% saf qızıl), 53 sm diametr və 3 sm qalınlıq, onu yalnız numizmatik deyil, həm də sənətkarlıq baxımından nadir obyektə çevirirdi. Cinayətkarlar muzeyin şüşə vitrininə zor tətbiq edərək sikkəni əldə etmiş və ağır çəkiyə baxmayaraq, onu daşımaq üçün əvvəlcədən hazırlanmış mexaniki vasitələrdən – ehtimal ki, kiçik təkərli arabadan və ya sürüşkən səthli daşıyıcıdan – istifadə etmişlər. Hadisə yerində tapılan izlər və video qeydlər vasitəsilə bu hərəkət trayektoriyası

qismən müəyyənləşdirilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, muzeydə həmin gecə növbədə olan mühafizə əməkdaşı cinayətə şübhəli şəkildə passiv yanaşmış, siqnalizasiya sisteminin göstəricilərinə adekvat reaksiya verməmişdir. Sonradan aparılmış istintaq nəticəsində bu şəxsin cinayətkar qrupla əlaqəli olduğu və oğurluğun planlaşdırılmasında məlumat ötürməkdə iştirak etdiyi sübuta yetirilmişdir. Cinayət aktı son dərəcə peşəkar səviyyədə həyata keçirilsə də, Berlin polisi tərəfindən toplanan dəlillər geyimdə tapılmış qızıl tozları, müşahidə kameralarının qeydləri və şahid ifadələri nəticəsində qısa müddət ərzində şübhəli şəxslər müəyyən olunmuş və məhkəmə qarşısına çıxarılmışdır.

İstintaq çərçivəsində əldə olunan sübutlar oğurluğun təşkilatçılarının Berlin mənşəli Remmo kriminal ailəsi ilə əlaqəli ola biləcəyini göstərmişdir. Bu ailə daha əvvəl də analoji yüksək dəyərli oğurluq hallarında şübhəli bilinmişdir. 2020-ci ilin noyabrında Berlin şəhərində həyata keçirilmiş xüsusi əməliyyat nəticəsində bir neçə şəxs saxlanılmış və onlara qarşı rəsmi ittihamlar irəli sürülmüşdür.

2020-ci ildə başa çatan məhkəmə prosesi nəticəsində üç nəfər müxtəlif müddətli həbs cəzasına məhkum edilmiş və muzeyin təhlükəsizlik sisteminin daxilində zəif cəhətlər olduğu təsdiqlənmişdir. Bode Muzeyi oğurluğu ilə bağlı istintaq nəticəsində “Remmo” ailəsinin üzvləri müəyyən olunaraq məhkum edildi, Green Vault hadisəsində də eyni ailənin üzvləri məsuliyyətə cəlb olundu, beş nəfər həbs cəzası aldı və oğurlanmış zinət əşyalarının bir hissəsi geri qaytarıldı, lakin ən nadir artefakt – “Sakson Ağ Almazı” – hələ də itkin hesab olunur.

Oğurlanan sikkənin aqibəti bu günədək naməlum olaraq qalır. Ekspertlər onun əridildiyini və qızıl külçələrə çevrilərək qara bazarda satıldığını düşünürlər. Bu fakt Bode Muzeyi hadisəsini yalnız maddi itki deyil, həm də müasir mədəniyyət irsinin qorunmasında strateji boşluqların göstəricisi kimi xarakterizə etməyə əsas verir.

Hər iki oğurluq hadisəsi mədəni irs obyektlərinin qorunması məsələsində ciddi rezonans yaratdı. Bode Muzeyindəki oğurluq göstərdi ki, hətta müasir dövrə aid olsa belə, muzey eksponatı özünəməxsusluğu ilə mədəni dəyər kəsb edir və onun itirilməsi muzey kolleksiyası üçün əhəmiyyətli itkidir. Bununla yanaşı, Bode hadisəsi daha çox muzey təhlükəsizliyinin texniki və təşkilati boşluqlarını üzə çıxarması ilə xatırlandı və həmin muzeydə, eləcə də digər müəssisələrdə bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün addımlar atıldı. Green Vault oğurluğunun mədəni irsə təsiri isə daha dərinlən hiss olundu. Burada söhbət

birbaşa tarixi və milli əhəmiyyətli incilərin zədələnməsi təhlükəsindən gəldirdi. Muzeyin direktoru Dirk Sindram oğurluq baş verdikdən sonra sındırılmış vitrinləri görərkən bunun Almaniya üçün “milli irsin təməl daşının murdarlanması” kimi olduğunu bildirmişdi – sanki müqəddəs bir məbədə qarşı təcavüz hissi doğuran bir hal yaşanmışdı . Doğrudan da, II Avqustun şəxsi xəzinəsinin incisindən sayılan bu bəzəklərin itib-getməsi Almaniya mədəniyyətinin unikal bir hissəsinin yox olması demək olardı. Xoşbəxtlikdən, cinayət işi boyunca həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Green Vault xəzinəsinin böyük qismi geri qaytarıldı və 2024-cü ildə restavrsasiya ehtiyacı olsa belə yenidən ictimaiyyətə təqdim edildi. Beləliklə, Dresden oğurluğu mədəni irs obyektlərinin nə dərəcədə həssas və risk altında olduğunu dünyaya göstərdi. Hər iki hadisədən alınan dərs odur ki, muzeylər öz kolleksiyalarının təhlükəsizliyini müasir dövrün risklərinə uyğun yenidən dəyərləndirməli, həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq səviyyədə oğurluqla mübarizədə əməkdaşlığı gücləndirməlidirlər. Nəticə etibarilə, 2017 və 2019-cu illərdə Almaniya baş vermiş bu səs-küylü oğurluqlar mədəni irsin qorunmasının əhəmiyyətini bir daha xatırlatmış və gələcəkdə bu kimi cinayətlərin qarşısının alınması üçün həm texnoloji, həm də hüquqi sahədə islahatlara təkan vermişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. BBC News. Dresden Green Vault: Priceless jewels stolen in Germany museum heist. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-50541706> (Tarix: 25 Noyabr 2019)
2. The Guardian. Dresden heist: police search for clues after German museum robbery. URL: <https://www.theguardian.com/world/2019/nov/25/dresden-heist-police-search-for-clues-after-german-museum-robbery> (Tarix: 25 Noyabr 2019)
3. DW (Deutsche Welle) Dresden Green Vault heist: What we know. URL: <https://www.dw.com/en/dresden-green-vault-heist-what-we-know/a-51403791> (Tarix: 26 Noyabr 2019)
4. Smithsonian Magazine. How Thieves Pulled Off the Biggest Jewel Heist in German History. URL: <https://www.smithsonianmag.com/smart-news/how-thieves-pulled-biggest-jewel-heist-germanys-history-180973674/> (Tarix: 3 Dekabr 2019)
5. CNN. Huge Canadian gold coin stolen from Berlin museum. URL: <https://edition.cnn.com/2017/03/27/europe/berlin-canadian-gold-coin-theft/index.html> (Tarix: 27 Mart 2017)

6. Reuters. Four sentenced over theft of giant gold coin from Berlin museum. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/four-men-jailed-over-4-mln-theft-giant-gold-coin-berlin-museum-2020-02-20/> (Tarix: 20 Fevral 2020)

7. The New York Times. How a 221-Pound Gold Coin Was Stolen From a German Museum. URL: <https://www.nytimes.com/2020/02/20/world/europe/gold-coin-theft-berlin.html> (Tarix: 20 Fevral 2020)

8. Interpol – Cultural Heritage Crime. URL: <https://www.interpol.int/en/Crimes/Cultural-heritage-crime>

Shahnaz Atayeva Akif

An Attack Directed at Germany Cultural Heritage

Summary: Between 2017 and 2019, Germany witnessed two of the most spectacular museum heists in modern European history. In March 2017 the “Big Maple Leaf,” a 100-kg pure gold coin worth €3.7 million was stolen from the Berlin’s Bode Museum. Thieves broke in at night, stole the coin, which was never recovered and is believed to have been melted down.

In November 2019, Dresden’s Green Vault suffered a more complex and culturally devastating robbery. A criminal group disabled external power and broke into the royal treasure chamber, stealing 21 pieces of 18th-century Saxon royal jewelry adorned with over 4,000 diamonds. While some items were later recovered, several key pieces remain missing. Both cases exposed serious weaknesses in museum security and emphasized the urgent need for tighter protection of cultural heritage.

Key words: Dresden, theft, valuables, Green Dome, Remmo

Шахназ Атаева Акиф к.

Нападение, направленное на культурное наследие Германии

Резюме: В 2017 и 2019 годах в Германии произошли два самых резонансных музейных ограбления в современной Европе. В марте 2017 года из музея Боде в Берлине была похищена уникальная золотая монета весом 100 кг – «Большой кленовый лист» – стоимостью около 3,7 миллиона евро. Преступники проникли в музей ночью и скрылись за считанные минуты; монета так и не была найдена и, по мнению экспертов, расплавлена. В ноябре 2019 года грабители проникли в Сокровищницу Грюнес Гевёлбе (Зелёный свод) в Дрездене, отключили

внешнее электричество и похитили 21 украшение XVIII века, принадлежавшее саксонской короне. Украшения были инкрустированы более чем 4000 бриллиантами. Часть предметов позже была возвращена, но ключевые экспонаты до сих пор не найдены. Оба случая выявили серьёзные проблемы в системе музейной безопасности и показали необходимость усиления охраны культурного наследия.

Ключевые слова: Дрезден, кража, ценные вещи, Зелёный купол, Реммо

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 06.05.2025

Rəyçilər: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aida İsmayilova; Kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İlhamə Səfərova

UOT: 930.85

ORCID: 0009-0003-5059-1830

<https://doi.org/10.52094/YHOJ5786>

Nuradə Ələskərli Tərhan qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
nuradaalaskarli@gmail.com

CƏNUB BÖLGƏSİNİN YAS ADƏTLƏRİ: DƏYİŞİKLİKLƏRİN TARİXİ KONTEKSTİ

Xülasə: Bu məqalə Azərbaycanın Cənub bölgəsində formalaşmış yas mərasimlərinin tarixi inkişaf dinamikasını və müasir dövrdəki dəyişikliklərini sistemli şəkildə təhlil edir. Məqalədə ilkin olaraq ənənəvi yas praktikalarının formalaşma prosesi, onların sosial funksiyaları və simvolik məzmunu araşdırılır. Modernləşmə siyasətləri, nəsillərarası fərq, iqtisadi-sosial transformasiyalar və qloballaşma prosesinin bu adət-ənənələrə təsiri elmi yanaşma ilə şərh edilir. Eyni zamanda, müasir cənub cəmiyyətində yas mərasimlərinin yeni formaları və onların kollektiv yaddaşda və kimlik quruculuğunda oynadığı rol qiymətləndirilir. Məqalədə həmçinin bu dəyişikliklərin cəmiyyətin kollektiv yaddaşında və mədəni kimliyində necə əks olunduğu da izah edilir.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, Cənub bölgəsinin yas adətləri zamanla sosial-iqtisadi və ideoloji təsirlərlə dəyişsə də, bölgənin mədəni yaddaşında yalnız sosial öhdəlik deyil, həm də mənəvi borc kimi qorunub saxlanmışdır.

Açar sözlər: mədəniyyət, adət, yas, cənub bölgəsi, yas mərasimləri.

Azərbaycanın qədim və zəngin mədəniyyətə sahib bölgələrindən biri olan Cənub bölgəsi əsasən Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik və Yardımlı rayonlarını əhatə edən ərazinin özünəməxsus adət və ənənələri vardır. Cənub bölgəsinin yas mərasimləri əsrlər boyu formalaşmış, xalqın inanclarını, dini baxışlarını, sosial strukturlarını və həyat tərzini əks etdirən bir mədəniyyət koduna çevrilmişdir. Tarixi mənbələr və şifahi ənənələr göstərir ki, bu bölgədə yas mərasimləri təkcə mərhumun dəfn olunması ilə məhdudlaşmır, həm də kollektiv mətəm ifadəsinin və cəmiyyətin həmrəyliyinin təzahürü kimi çıxış edir. Cənub bölgəsinin yas adətləri zaman-zaman müxtəlif tarixi, siyasi və sosial dəyişikliklərə məruz qalsa da, biz bu adətlərin bəzilərinin tamamilə yox olduğunun, bəzilərinin isə yeni,

daha sadə formalarla bölgənin bir sıra kəndlərində bəzi ailələr tərəfindən yaşadıldığının və əsasən də öz əsas mahiyyətini qoruyub saxladığının şahidi olur.

H.Quliyevin də qeyd etdiyi kimi, “qədim və müasir dövrün yas mərasimlərinə müqayisəli nəzər salarkən onun ibtidai dövrün yadigarı olduğu aydın olur” [7, s. 85].

Buna görə də, müasir dəyişikliklər və cəmiyyətdəki gözləntiləri nəzərə alsaq bugünkü dəyişikliklər daha çox formaya, təşkilata və sosial adaptasiyaya yönəlmişdir. Hazırkı mərhələdə cənub bölgəsində yas mərasimləri həm dini, həm də mədəni bir hadisə olaraq qalır. İslam dininin qaydalarına riayət edilir, dəstək ənənələri və kollektiv iştirak da qorunur. Bununla belə, bəzi problemlər də meydana çıxır: mərasimlərin bəzən formal xarakter daşması, maddi çətinliklər və gənc nəslin dəyişən münasibətləri. Buna cavab olaraq “israfçılıqdan uzaq, mənəvi dəyəri üstün olan yas mərasimləri” ideyası getdikcə daha çox dəstək qazanır. Eyni zamanda şəhərləşmə, maddi şərtlərin dəyişməsi və sosial şəbəkələrin təsiri ilə yas mərasimlərinin keçirilmə forması dəyişir. Ailələr daha sadə və qısa mərasimlərə üstünlük verirlər, bəzi hallarda isə mərhumun xatirəsinə onlayn dualar oxunur və sosial mediada başsağlıqları paylaşılır. Nəticədə, müasir dövrümüzdə yas və dəfn mərasimləri öz məzmunu və mahiyyətini itirib, formasını dəyişmişdir. Maraqlıdır ki, bəs tarixən bu mərasimlər necə icra olunub?

Belə ki, qədim tariximizdə bu mərasimlərin necə icra olunmasına nəzər yetirəndə bizə aydın olur ki, cənub bölgəsinin qədim və zəngin mədəni irsi, adət-ənənələri və folkloru uzun illərdir tədqiqatçıların maraq dairəsində olmuşdur. Bu sahədə dəyərli araşdırmalar aparan alimlər və yazıçılar arasında Həsən Quliyev, Azad Nəbiyev, Böyükağa Hüseynbalaoğlu, Mirhaşım Talışlı, Teymurbəy Bayraməlibəyov, Məhəbbət Paşayeva və digər müəlliflər mühim yer tutur. Bu müəlliflərin əsərləri cənub bölgəsinin unudulmaqda olan qədim və mədəni dəyərlərinin yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bizə məlumdur ki, keçmişdə cənub bölgəsinin yas və dəfn mərasimləri müxtəlif ayınlar, adət və ənənələrlə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, ölü düşən evdə qadınlar üzlərini cırar, sinələrini, dizlərini yumruqla döyərək uca səslə qışqırır və hönkürtü ilə ağlayarlarmış. Mərhumu qəbiristanlığa aparanaq bu ayin icra olunur, qadınlar ağlayaraq bir-birinin ardınca ağlar, bayatılar oxuyar, yas mərasimində isə mərsiyyə deyərlərmiş. Cavan qadınlar və qızlar saçlarını yolub ölünün üstünə tökərlərmiş.

Qədim tarixə malik olan bu ayini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da izləmək mümkündür.

Evdəki bütün güzgülərin üzərinə ağ örtük çəkərmişlər ki, qara qüvvələr evdə məskunlaşmasın. Keçmişdə olduğu kimi, bu gün də adət üzrə dəfnlə bağlı ev sahibinə ən yaxın qohumları, qonşuları kömək edir və vaxt itirmədən hərə bir tapşırığın icrası ilə məşğul olur: qəbiristanlıqda yerin ayrılması, məzarın qazılması, cənazənin yuduzdurulması, kəfənin və s. zəruri olan şeylərin, habelə ehsan üçün süfrəyə lazım olan ərzaqın alınması, cənazənin axirətə yola salınması üçün gerekən olan tabutun və s. gətizdirilməsi, başsağlığına gələnlərin qarşılanması və yola salınması məsələləri həll olunur.

Böyükəğa Hüseynbalaoğlu və Mirhəşim Talışlının “Lənkəran” adlı kitabında qeyd olunur ki, “yas düşən evlərdə yas sahibinə artıq əziyyət olmamasından ötrü, yasa gələnlər ilk günlərdə öz evlərindən axşam yeməkləri göndərər, sonra isə yeddi, qırx və il mərasimlərində elin köməyi ilə kiçik ehsan verildirdi” [5, s.397]. Nərgiz Quliyevanın yazdığına əsasən, “Masallı rayonunun Ərkivan kəndində 80-ci illərin əvvəlindəki meyit yalnız o zaman yerdən götürülərdi ki, bütün yaxın adamlar, qohum-əqraba yığılsın. Həmçinin yaşlı insanlar rəhmətə gedərkən həm evdə, həm də qəbir üstündə üç gün, üç gecə molla oxuyardı. Meyiti apararkən nə geriye, nə ətrafa baxmaq, yaxud yarı yoldan dönüb geri qayıtmaq olmazdı. Qadınlar ölü aparılarkən qəbiristanlığa getməməli, yalnız sonradan ölünün qəbrini yad etməyə gedə bilərdilər” [9, s. 262].

Bildiyimiz kimi bölgədə bu kimi formada bəzi adətlər hazırki dövrdə də bir sıra kəndlərdə yaşamaqdadır. Bununla belə müasir dövrdə müşahidə olunan bir çox dəyişikliklər vardır ki, bunlar aşağıdakılardır: İsrəfçılığın qarşısının alınması məqsədilə daha bəsit üsullardan istifadə edilir, cəmiyyətin tənqidi mövqeyi ilə əlaqədar olaraq hazırda yas mərasimlərində qısa müddətli mərasimlər (3, 7 və 40 gün ənənəsi) getdikcə sadələşdirilir, sadə menyularla minimal ehsanlar verilir. Yas xəbərlərinin sosial media üzərindən yayılması da informasiyalaşmanın və müasirliyin yeni formalarının meydana gəlməsindən xəbər verir.

Azad Nəbiyevin dediyinə görə, “Yas mərasimlərində mərsiyyəçilər ölünün şanı, şöhrəti ilə bağlı mərsiyyələr ilə yanaşı, imamların adı ilə bağlı rəvayətlər, hədislər danışır, müxtəlif mərsiyyələr oxumasına baxmayaraq, son illərdə yeni dəfn adətlətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq belə nəğmələrin ifasına yas mərasimlərində demək olar ki təsadüf edilmir”. [11, s. 49]. Lakin, təsadüfi deyil ki, biz elə hazırkı dövrümüzdə də cənub bölgəsinin əksər kəndlərində bu kimi

nəğmələrin hələ də icrasına rast gəlirik. XIX və XX əsrlərin dəfn mərasimlərində qədim yas adətlərinin bir çox elementləri demək olar ki, heç bir dəyişiklik olmadan qalmaqdadır. Görünür, vaxtilə yalnız adlı-sanlı şəxslər üçün hazırlanan yas və dəfn mərasimləri tədricən bütün ölənlər üçün icra edilməyə başlamışdır. Belə ki, yuxarıdakı qeydlərlə azərbaycanlıların, o cümlədən cənub bölgəsindəkilərin keçmiş əsrlərdəki, hətta müasir dövrdəki yas mərasimləri arasındakı uyğunluq aşkar gözə çarpır. Mərasim adətlərinin qorunub saxlanması baxımından yas mərasimləri daha konservativ olduğundan, müasir dövrdə də yaslarda ağlaşma qurulması, mərsiyəxan qadınların ağı, mərsiyə söyləməsi və məclisdəkilərin də ağının səsini səs verməsi və zümzümə etməsi ənənəsi müəyyən dərəcədə qorunub saxlanmaqdadır.

Əgər biz adət-ənənələrin kök salmasından danışırıqsa o zaman qəbul etməliyik ki, yas mərasimlərinin müflisləşdirici xüsusiyyətləri XX əsrin əvvəlindən başlayaraq meydana gəlib. Bu mərasimlərin keçirilmə mexanizmi icra hakimiyyəti tərəfindən nəzarətdə saxlanılsa da, bizdə qadağaların qarşısını almaq mümkünsüz görünür, çünki heç bir ailə bu mərasimlərin keçirilməsində geridə qalmış kimi seçilmək istəmir. Müasirlik arxaik mərasimlərin sıxışdırılmasına və getdikcə məişətdən çıxarılmasına gətirib çıxarsa da əsas odur ki, qırılmaz bir bağ, sönməz məşəlin istiqamətverici işığı vardır ki, onun hərərəti bizləri xeyir və şərdə bir arada tuta bilir.

Məhəbbət Paşayevanın dediyinə görə “Lənkəra-Astara bölgəsinin XX əsrin əvvəllərində qeydə alınmış spesifik adətlərindən biri, ölünün üzünə qara yaylıq atmaq imiş. Xalq inamına görə hər bir adam həyatında heç olmasa bir dəfə ölü yumalıdır ki, onu da o dünyada yusunlar. Ölünü yuyan adam dəfndən sonra mütləq çayda və ya hamamda çimmməlidir. Ölü yuyulan yerdə biri ölünün baş ucunda, biri ayaq tərəfində olmaqla iki çıraqla yandırılırdı” [12, s. 203].

Bir çox mənbələrdə qeyd olunduğu kimi bu və ya digər bir sıra adətlər vardır ki, əgər ölənin cavandırsa, mafənin üstünə qırmızı parça atılır, ailə üzvləri və qohumlar cümə axşamları ilə yanaşı bayram günləri də mərhumun qəbrinə gedib, üzərində şam yandırır, yasin oxutdururlarmış. Yaxın zamanlarda ölü dəfn olunmuş evdə bir neçə il Novruz bayramı “Qara bayram” adlanır və həmin gün qırmızı və qara xonçalar tutulur, mərhumun qəbri üzərinə gül dəstələri ilə yanaşı səməni də aparılırdı. Yasin oxutdurma və bu kimi digər ənənələr müasir dövrümüzdə də öz adəti üzrə icra edilməkdədir.

Lənkəran-Astara bölgəsinin qədim qəbir abidələrində arxaik inanların izlərinə daha çox rast gəlmək mümkündür. Astara-Lənkəran bölgəsində qəbir

yerlərində palıd və alma ağaclarının əkilməsi ənənəsi mövcud olmuşdur. Alma meyvəsi əbədiyyət və ölümsüzlük simvolu kimi izah olunurdu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qədimdə Lənkəran və Lerik rayonlarının, eləcə də bütün kəndlərinin ayrıca qəbiristanlığı olmuşdur. Həmin qəbiristanlıqlar əksərən yaşayış ərazisindən təxminən 0,5-1 km uzaqlıqda, üzü günçixana yerləşmişdir. Apardığım tədqiqat və müsahibələrin nəticəsi ilə yanaşı, eyni zamanda yaşayıb boya-başa çatdığım əraziyə bələd olan bir şəxs kimi qeyd edə bilərəm ki, 1920-ci ilə kimi Lənkəranın ən böyük qəbiristanlığı Sütəmur dov kənd qəbiristanlığı olmuşdur və hazırkı zamanda da şəhər və kənd əhalisinin istifadəsindədir. Bununla yanaşı Sərdaxıl, Velədi və Şıxəkəran kəndlərindəki qədim qəbiristanlıqları da buna aid etmək olar. Bölgədəki qədim qəbir abidələri, xüsusilə də Lənkəran rayonunun Cil kəndində və Lerik rayonunun Xənəgə, Masallının Xişkədərə, Yardımlının Gilər kəndlərindəki insan fıqurlu başdaşları olan qəbir abidələri maraq doğurur.

Məhəbbət Paşayeva “Azərbaycanlıların adət və inancları” adlı tədqiqatında qeyd etmişdir ki, “Xalq arasında yayılmış inama görə narahat ölü yenidən dirilə bilər. Lənkəran, Astara, Lerik bölgəsində xortdan ağ rəngli, it kimi təsəvvür olunur və qəbiristanlıqda yaşadığına inanılır. Ölən adamın dirilərək insanlara, xüsusilə də uşaqlara xətər yetirəcəyindən qorxan xalq onları “xortdan”, “kaftar” adlandırmışlar. Bunun qarşısını almaq və ya ölünün ruhunu razı salmaq üçün ehsan vermək, dua oxumaq, şam yandırmaq kimi müxtəlif ayinlər icra edilirdi” [12, s.172].

Nəticə olaraq demək istəyirəm ki, cənub bölgəsinin yas mərasimləri tarixiliklərini qorumağa çalışır, həm də müasir dövrün sosial reallıqlarına uyğunlaşıb dəyişərək təkamül edir. Bununla yanaşı, cənub bölgəsinin yas mərasim ənənələrinin tədqiqi təkcə dövrün ənənələrinin öyrənilməsi üçün deyil, eyni zamanda azərbaycanlıların qədim dünya görüşlərinin, qədim etiqadlarının, bir sözlə mənəvi mədəniyyət tarixinin erkən mərhələlərinin göz önündə canlandırılmasına, Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin dərinliklərinə enmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, cənub bölgəsinin yas adətləri zamanın və cəmiyyətin dəyişən şərtlərinə uyğunlaşaraq özündə həm qədim inancları, həm də müasir tələbləri birləşdirmişdir. Əvvəllər icma əsaslı həyata sıx bağlı olan mərasimlər, bu gün fərdi təşəbbüslərlə daha sadə, lakin mənəvi baxımdan dərin məna daşıyan formaya keçmişdir. Eyni zamanda, bölgənin mədəni yaddaşında yas adətləri yalnız sosial öhdəlik deyil, həm də mənəvi borc kimi qorunub saxlanmışdır. Bu bir daha sübut edir ki, cənubun yas adətləri təkcə folklor nümunəsi deyil, eyni zamanda kollektiv kimlik və sosial

həmrəyliyin mühüm ifadəsidir. Bu dəyişikliklər bir tərəfdən cənub insanının öz köklərinə sədaqətini, digər tərəfdən isə zamanın çağırışlarına çevik reaksiyasını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Bəhlul. Haqqın səsi. Bakı, Azərnəşr, 1989, 144 s.
2. Axundov İsaq. Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran. Bakı, İsiq nəşriyyatı, 1989, 111 s.
3. Azərbaycan Uşaq Folkloru Kitabxanası. Mərasimlər, adətlər və alqışlar. Bakı, Gənclik, 1993, 352 s.
4. Bayraməlibəyov Teymur bəy. Respublika əlyazmalar İnstitutu, s.v.684, 28591
5. Böyükağa Hüseynbalaoğlu, Mirhaşım Talışlı. Lənkəran. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1990, 595 s.
6. Bünyadov Şirin. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı. Elm nəşriyyatı, 2012, 384 s.
7. Quliyev Həsən. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1986, 96 s.
8. Quliyev Həsən. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976, 132 s.
9. Quliyeva Nərgiz. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı, Elm nəşriyyatı, 2005, 346 s.
10. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Bakı, Çıraq, 2009, 610 s.
11. Nəbiyev Azad. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 170 s.
12. Paşayeva Məhəbbət. Azərbaycanlıların adət və inancları (XIX-XX əsrlər). Bakı, AMEA, 2019, 296 s.

Nurada Alaskarlı Tarlan gizi

Mourning Customs of the Southern Region: the Historical Context of Changes

Summary: This article systematically analyzes the historical development dynamics of mourning ceremonies formed in the Southern region of Azerbaijan and their changes in the modern period. The article initially examines the process of formation of traditional mourning practices, their social functions and symbolic content. The impact of modernization policies,

intergenerational differences, economic and social transformations and the globalization process on these customs and traditions is interpreted with a scientific approach. At the same time, new forms of mourning ceremonies in modern southern society and their role in collective memory and identity construction are evaluated. The article also explains how these changes are reflected in the collective memory and cultural identity of society.

The results of the study show that although the mourning customs of the Southern region have changed over time due to socio-economic and ideological influences, they have been preserved in the cultural memory of the region as not only a social obligation, but also a moral duty.

Key words: culture, customs, mourning, southern region, mourning ceremonies.

Нурада Алескерли Тарлан гызы

**Траурные обычаи южного региона:
исторический контекст изменений**

Резюме: В статье систематически анализируется динамика исторического развития траурных обрядов, сформировавшихся в южном регионе Азербайджана, и их изменения в современную эпоху, а также процесс формирования традиционных траурных практик, их социальные функции и символическое содержание; рассматриваются уникальные традиции, исторические корни и роль, которую сыграли эти обряды в прошлом, и показано, как они менялись с течением времени. Эти забытые с течением времени обычаи доказывают, что ленкоранские трауры имеют богатое культурное наследие, хотя некоторые традиции и изменились, но их следы до сих пор живы в памяти народа и в некоторых семейных традициях. Наша цель – вспомнить эти древние традиции и подчеркнуть важность сохранения нашего культурного наследия и передачи его будущим поколениям. В статье научно интерпретируется влияние политики модернизации, межпоколенческих различий, социально-экономических преобразований и процесса глобализации на эти традиции. Одновременно оцениваются новые формы траурных церемоний в современном южном обществе и их роль в коллективной памяти и формировании идентичности. Также объясняется, как эти изменения отражаются на коллективной памяти и культурной идентичности общества.

Результаты исследования показывают, что хотя траурные обычаи Южного региона со временем изменились под влиянием социально-экономических и идеологических факторов, они сохранились в культурной памяти региона не только как социальная обязанность, но и как моральный долг. Результаты исследования показывают, что хотя траурные обычаи южного региона со временем изменились под влиянием социально-экономических и идеологических факторов, они сохранились в культурной памяти региона не только как социальная обязанность, но и как моральный долг.

Ключевые слова: культура, обычаи, траур, южный регион, траурные церемонии.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 30.04.2025

Rəyçi: Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor Mübariz Süleymanlı

UOT: 31.

ORCID: 0009-0001-1745-0994

<https://doi.org/10.52094/QUXQ4378>

Nərmin Qarayeva Elnur qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
narminqarayeva@gmail.com

GƏNCLƏRİN YAŞIL ENERJİ MÖVZUSUNDA MAARİFLƏNDİRİLMƏSİ: SOSIAL İŞÇİLƏRİN İCTİMAİ ROLU

Xülasə: Qlobal iqlim dəyişikliyi, ekoloji təhlükələrin artması və təbii resursların sürətlə tükənməsi fonunda dünyada davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq yaşıl enerji resurslarına keçid strateji zərurətə çevrilmişdir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi yalnız ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına deyil, həm də ölkələrin sosial-iqtisadi dayanıqlığının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bu prosesdə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, xüsusilə də gənclərin maarifləndirilməsi mühüm rol oynayır, çünki ekoloji davranışların dəyişdirilməsi və davamlı inkişaf dəyərlərinin formalaşdırılması sosial-mədəni transformasiya tələb edir. Sosial işçi isə bu transformasiyanın əsas aktorlarından biri olaraq maarifləndirici, vasitəçi və ictimai tərəfdaşlıq qurucu funksiyaları ilə ön plana çıxır. Tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, yaşıl enerji keçidi yalnız texnoloji və iqtisadi cəhətdə deyil, sosial iş nəzəriyyələri və sosial müdaxilə metodları müstəvisində təhlil olunur. Araşdırmanın tətbiqi əhəmiyyəti sosial işçilərinin ekoloji savadlılığının artırılması, ekoloji yönümlü sosial layihələrin hazırlanması və gənclərin bu sahəyə cəlb olunması üçün praktik tövsiyələrin hazırlanması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, yaşıl enerji siyasətlərinin sosial inteqrasiyası ölkə iqtisadiyyatı üçün uzunmüddətli səmərəlilik və dayanıqlı inkişaf əldə etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: Yaşıl enerji, ekoloji təhlükəsizlik, sosial iş, gənclərin maarifləndirilməsi, davamlı inkişaf, bərpa olunan enerji, iqlim dəyişikliyi, enerji keçidi, ekoloji davranış

XXI əsrdə global iqlim dəyişikliyi, ekosistemlərin deqradasiyası, hava və su çirklənməsinin artması, habelə təbii resursların qeyri-effektiv istifadəsi dünya ölkələrini yeni enerji siyasətləri formalaşdırmağa vadar etmişdir. Qlobal ekoloji böhran artıq təkcə ekoloji məsələ deyil, sosial, iqtisadi və humanitar

təhlükəsizlik problemi kimi qiymətləndirilir. Bu kontekstdə yaşıl enerji resurslarına keçid təkcə enerji sektorunun modernizasiyası deyil, həm də cəmiyyətin bütün strukturunda dərin dəyişiklikləri tələb edən kompleks bir transformasiya prosesidir.

Yaşıl enerji resurslarının tətbiqi ekoloji yükü azaldır, iqtisadi səmərəliliyi artırır və uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf üçün sabit baza yaradır. Lakin texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə yanaşı, bu prosesin sosial tərəfi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əhali arasında ekoloji savadlılığın artırılması, davamlı istehlak vərdişlərinin formalaşdırılması və maarifləndirici fəaliyyətlərin genişləndirilməsi yaşıl enerji hərəkatının uğurunun əsas şərtlərindəndir. Gənclər burada aparıcı rol oynayır, çünki onların dəyərləri və davranış modelləri gələcək ekoloji siyasətin praktik reallaşmasına təsir göstərir.

Bu mövzuda sosial işçinin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Sosial işçi yalnız fərdlərlə işləyən mütəxəssis deyil, həm də ictimai tərəfdaşlıqların təşkilatçısı, icma səviyyəsində ekoloji təşəbbüslərin stimullaşdırıcısı və sosial qruplar arasında vasitəçidir. Sosial iş elmi cəmiyyətin sosial rifahının artırılmasında yeni ekoloji yanaşmaların integrasiyasının vacibliyini önə çəkir və yaşıl enerji keçidi prosesində insan faktorunun əsas determinant olduğunu təsdiqləyir.

Məqalənin yeniliyi ondan ibarətdir ki, yaşıl enerji keçidi ilk dəfə olaraq sosial iş konsepsiyası ilə əlaqələndirilərək təhlil edilir, sosial işçinin ekoloji maarifləndirmə, icma mobilizasiyası və sosial kommunikasiya sahəsində rolu sistemli şəkildə izah olunur. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti isə sosial işçilərin ekoloji layihələrdə iştirakı, yaşıl davranışların təşviqi, gənclərin ekoloji maarifləndirilməsi üçün metodik yanaşmaların hazırlanması və sosial-iqtisadi səmərəliliyin artırılması ilə bağlıdır.

Qlobal iqlim böhranı yalnız ekoloji problem kimi deyil, həm də sosial ədalət məsələsi kimi qiymətləndirilir. Çünki iqlim dəyişikliyinə yaratdığı fəsadlar bütün sosial qruplara eyni dərəcədə təsir etmir; xüsusilə də sosial-iqtisadi baxımdan həssas qruplar – aşağı gəlirli ailələr, kənd icmaları, gənclər və uşaqlar bu risklərə daha çox məruz qalır. Bu çərçivədə “iqlim ədaləti” anlayışı təkcə ekoloji resursların qorunmasını deyil, həm də bu resurslara bərabər çıxışı, sosial rifahı və gələcək nəsillərin hazırkı siyasətlərin yükünü daşıımama hüququnu ehtiva edir. Gənclər bu məqamda ikiqat rol oynayır: həm risk qrupuna daxildirlər, həm də transformasiya prosesinin aparıcı potensial gücünə çevrilirlər.

Gənclərin ekoloji davranış modelləri, onların sosial məsuliyyət hissi və aktiv vətəndaşlıq mövqeyi enerji siyasətlərinin gələcək istiqamətini formalaşdıran əsas determinantlardandır. Bu səbəbdən gənclərin ekoloji savadlığı, canlı təbiətə münasibət mədəniyyəti və yaşıllıq dəyərlərinin mənimsənilməsi strateji baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ekoloji savadlı gənclər həm istehlakda, həm enerji istifadəsində, həm də sosial aktivlikdə daha məsuliyyətli davranış sərgiləyir və bu, yaşıllıq enerji keçidinin sosial dayaqını möhkəmləndirir. Bərpa olunan enerji mənbələri haqqında məlumatlılıq artdıqca, gənclərin həm fərdi, həm də icma səviyyəsində ekoloji təşəbbüslərə qoşulma ehtimalı yüksəlir [2].

Yaşıl enerji – günəş, külək, geotermal, bioenerji və hidroenerji kimi tükənməyən və ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrini özündə birləşdirir. Bu enerji növlərinin tətbiqi karbon emissiyalarının azalmasına, su və torpaq resurslarının qorunmasına və enerji təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə xidmət edir. Giddens qeyd edir ki, yaşıl enerji həm ekoloji davamlılıq, həm də iqtisadi rəqabətlik baxımından ölkələrin uzunmüddətli inkişaf modelinin əsasını təşkil edir [1].

Günəş və külək enerjisi xüsusilə gənclərin yönləndirildiyi “yaşıl peşələr” və yeni texnoloji sahələr üçün geniş imkanlar yaradır. Bu sahələrdə iştirak edən gənclər həm gəlirin yeni mənbələrinə çıxış əldə edir, həm də cəmiyyətin enerji davranışlarını dəyişdirməkdə mühüm rol oynayırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin bərpa olunan enerji texnologiyalarına marağı artdıqca, onların ekoloji aktivliyi və yaşıllıq təşəbbüslərdə iştirakı da yüksəlir [7].

Gənclik dövrü insan davranışlarının ən sürətli və dinamik formalaşdığı mərhələdir. Bu dövrdə əldə edilən biliklər, dəyərlər və davranış vərdisləri gələcək illərin sosial və ekologiya yönümlü enerji siyasətlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Maarifləndirmə prosesi nə qədər erkən və sistemli aparılırsa, gənclərin gələcək enerji davranışları bir o qədər dayanıqlı və ekoloji məsuliyyətli olur.

Gənclərin davranış dəyişiklikləri – suya, enerjiyə, istehlaka münasibət, tullantıların idarə edilməsi, ictimai nəqliyyata üstünlük verilməsi kimi proseslər – cəmiyyətin ümumi enerji səmərəliliyinə birbaşa təsir edir. Buna görə maarifləndirici təlimlər, ekoloji aksiyalar, sosial kampaniyalar və məktəb – universitet səviyyəli proqramlar sosial transformasiyanın mühüm alətləridir. IRENA-nın araşdırmalarında da göstərilir ki, enerji keçidinin sosial qəbulunu artırmanın əsas yolu maarifləndirici fəaliyyətlərdən keçir [12].

Ekoloji savadlıq yalnız bilik deyil, həm də düşünmə və davranış tərzidir. Ekoloji savadlı gənc təbiətin məhdud resurs olduğunu dərk edir, enerji sərfiyyatında məsuliyyətli davranır, ictimai ekoloji təşəbbüslərə qoşulur və həm də sosial ədalət məsələlərinə daha həssas yanaşır. Aktiv vətəndaşlıq prinsipi isə gənclərin yalnız izləyici deyil, eyni zamanda qərarlarda və proseslərdə iştirak edən subyektə çevrilməsini nəzərdə tutur. Bu, iqlim siyasətlərinin demokratik legitimliyini artırır və yaşıl enerji keçidinin sosial qəbulunu genişləndirir.

Ekoloji savadlılıq, sosial məsuliyyət və aktiv vətəndaşlıq birlikdə gənclərin “yaşıl liderlik” potensialını formalaşdırır. Bu liderlik cəmiyyətin ekoloji dəyərlərə əsaslanan yeni nəsil idarəetmə və qərarvermə mədəniyyətinin inkişafına təkan verir.

Sosial iş elmi insan rifahının artırılması, sosial ədalətin bərpası və sosial bərabərsizliyin azaldılması məqsədi daşıyır. Sosial işin əsas prinsiplərinə insan hüquqlarının qorunması, sosial bərabərlik, icma iştirakçılığı, sosial məsuliyyət və davamlı inkişaf daxildir. Bu prinsiplər ətraf mühit ədaləti ilə tam uzlaşır, çünki ekoloji böhranlar insan hüquqlarının pozulması ilə birbaşa əlaqəlidir. Petersin fikrincə, sosial iş ətraf mühit məsələlərini sosial rifah çərçivəsində nəzərdən keçirərək ekoloji və sosial sistemlər arasındakı qarşılıqlı asılılığı daha aydın göstərir [2].

Ətraf mühit ədaləti yanaşması sosial işçidən tələb edir ki, icmalar arasında bərabər resurs bölgüsünü müdafiə etsin, ekoloji risklərdən daha çox zərər görən qruplarla işləsin və dövlət-cəmiyyət-icma arasında vasitəçi funksiyasını yerinə yetirsin. Bu kontekstdə sosial işçi ekoloji savadlandırma, icma mobilizasiyası, ekoloji kampaniyalar, sosial layihələrin idarə olunması və risk qruplarının müdafiəsi kimi fəaliyyətlərlə yaşıl enerji keçidinin sosial bazasını gücləndirir.

Sosial rifah səviyyəsi ətraf mühitin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Ekoloji resurslara çıxışın məhdud olduğu, çirklənmənin yüksək olduğu və enerji səmərəliliyinin aşağı olduğu ərazilərdə sosial bərabərsizlik daha kəskin müşahidə olunur. Aşağı gəlirli əhali qrupları, kənd icmaları və sosial cəhətdən həssas qruplar həm iqlim dəyişikliklərinin nəticələrinə, həm də enerji yoxsallığına daha çox məruz qalır. Berçelin vurğuladığı kimi, ekoloji təhlükəsizlik sosial müdafiə sistemlərinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir, çünki sosial rifah və ətraf mühit arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur [3].

Yaşıl enerji keçidi bu riskləri azaltmaq üçün imkan yaradır: enerji xərclərinin azalması, ekoloji yükün azalması, təhlükəsiz yaşayış mühitinin formalaşması, yeni məşğulluq imkanları və sosial inklüzivliyin güclənməsi. Bu

baxımdan, yaşıl enerji həm sosial siyasət, həm də iqtisadi rifah üçün strateji vasitə hesab olunur.

Sosial iş peşəsi yalnız insan rifahı ilə deyil, həm də insanların yaşadıkları ekoloji mühitin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır. Sosial işçinin ətraf mühitə bağlılığı onun fəaliyyətində həm peşəkar etik prinsiplərin, həm də davamlı inkişaf dəyərlərinin tərkib hissəsidir. Ekoloji rifahın sosial rifahla qarşılıqlı şəkildə formalaşdığını nəzərə alsaq, sosial işçilərin ekoloji davranışların təşviqində oynadığı rol daha aydın görünür. Dominelli sosial işin ekoloji yanaşmasını “insan-mühit bütövlüyü” konsepsiyası ilə izah edərək qeyd edir ki, sosial rifah ekoloji sistemlərin davamlılığı olmadan mümkün deyil [4].

Sosial işçilər fərdlər, ailələr və icmalar arasında ekoloji məsuliyyətli davranış formalarının təşviqində vasitəçi kimi çıxış edir. Bu təşviq enerji qənaəti, tullantıların düzgün idarə edilməsi, su resurslarından səmərəli istifadə və yaşıl həyat tərzinin təşviqi kimi gündəlik praktik fəaliyyətlərdən başlayaraq ictimai kampaniyalara qədər geniş spektri əhatə edir. Sosial işçi həm məlumatlandırıcı, həm motivasiyaedici, həm də icmaları səfərbər edən aktor kimi ekoloji transformasiyanın sosial təməllərini gücləndirir.

Gənclərin ekoloji sahədə maarifləndirilməsi sosial işin müasir istiqamətlərindən biridir. Bu fəaliyyət yalnız məlumat verməklə məhdudlaşmır, həm də gənclərin ekoloji davranış vərdişlərini formalaşdırmaq, onları sosial proseslərdə fəal iştirakçıya çevirmək və yaşıl enerji keçidinin insan tərəfini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Morley və Ablett sosial işçilərin ekoloji maarifləndirmə fəaliyyətində “transformativ sosial öyrənmə” metodunu əsas alaraq qeyd edirlər ki, gənclər biliklə yanaşı, ekoloji məsuliyyət hissi də qazanmalıdır [9].

Sosial işçilərin maarifləndirmə fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- **Layihələr:** Gənclərin iştirak etdiyi ekoloji layihələr – ağacəkmə kampaniyaları, enerji qənaəti təşəbbüsləri, yerli icma ekologiyası layihələri.
- **Seminar və təlimlər:** Yaşıl enerji, iqlim dəyişikliyi, ekoloji hüquqlar və davamlı həyat tərzı mövzularında interaktiv seminarlar.
- **Konfranslar və forumlar:** Gənclərin yaşıl enerji siyasətlərində iştirakını artıran elmi-praktik tədbirlər; burada sosial işçilər həm təşkilatçı, həm ekspert, həm də fasilitator kimi çıxış edir.

Bu fəaliyyətlər gənclərin ekoloji savadlığını artırmaqla yanaşı, onların sosial fəallığını, liderlik bacarıqlarını və yaşıllı innovasiyalara marağını da inkişaf etdirir.

Müasir dövrdə yaşıllı enerji keçidi yalnız ekoloji məsələ deyil, həm də yeni bilik və bacarıqlar tələb edən əmək bazarı transformasiyasıdır. Bu səbəbdən gənclərin “ikibacarıqlı inkişafı” – həm sosial, həm texnoloji bacarıqların paralel formalaşması – strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu modelə əsasən gənclər həm sosial məsuliyyət dəyərlərini mənimsəyir, həm də yaşıllı texnologiyalar sahəsində praktiki bilik və peşəkar kompetensiyalar əldə edirlər.

Günəş panelləri üzrə ilkin texniki biliklər, külək turbinlərinin fəaliyyəti, enerji səmərəliliyi ölçmə sistemləri, “ağıllı enerji” texnologiyaları və rəqəmsal enerji monitorinqi kimi bacarıqlar gənclərin yeni yaşıllı əmək bazarına inteqrasiyasını sürətləndirir. Bu yanaşmanı Ferguson və İslam “yeni nəsil ekoloji innovatorların formalaşması” kimi xarakterizə edir [5]. Bu bacarıqlar həmçinin gənclərin sosial-ekoloji layihələrdə iştirakını gücləndirir və onların gələcək yaşıllı iqtisadiyyatın mühüm aktorlarına çevrilməsinə şərait yaradır.

Ekofəallar. Ekofəallar ekoloji problemlərin həlli, ictimai dəyişikliklərin təşviqi və yaşıllı enerji keçidinin sosial möhkəmləndirilməsi sahəsində aparıcı rol oynayan sosial qrupdur. Gənc ekofəallar təkcə etiraz aksiyaları və kampaniyalar təşkil etmir, həm də maarifləndirici təşəbbüslər hazırlayır, sosial media vasitəsilə ekoloji məlumatları geniş kütlələrə çatdırır və enerji siyasətlərinin formalaşdırılmasında ictimai təzyiq qrupları kimi çıxış edirlər. Bu fəaliyyət gənclərin sosial kapitalını artırır və onların “enerji ədaləti” kimi mürəkkəb anlayışları praktik müstəviyə keçirmələrinə şərait yaradır. International Youth Climate Movement-in hesabatlarında qeyd olunur ki, ekofəal gənclərin fəaliyyəti enerji keçidinin sosial legitimliyini artırır və dövlət siyasətlərinə təsir edir [15].

Yaşıllı enerji keçidinin uğurlu olması üçün yalnız milli səviyyədə qərarlar kifayət etmir; icmaların bu prosesə cəlb olunması mühüm şərtidir. İcmaların gücləndirilməsi – onların öz problemlərini müəyyən etmək, həll yolları təklif etmək və qərar vermə proseslərində iştirak etmək imkanlarının artırılması – sosial işin əsas funksiyalarından biridir.

Sosial işçi yerli icmaların potensialını gücləndirərək, onların aşağıdakı sahələrdə aktiv iştirakını təmin edir:

- Yerli ərazilərdə enerji qənaəti təşəbbüsləri,
- Yaşıllı logistika və nəqliyyat layihələri,
- İcma əsaslı günəş və külək enerji layihələri,

- Yerli idarəetmənin ekoloji qərarlarda şəffaflığının artırılması.

Yerli səviyyədə idarəetmənin güclənməsi həm gənclərin sosial iştirakçılığını artırır, həm də yaşıl enerji siyasətlərinin regionlara uyğun və davamlı şəkildə tətbiqini təmin edir. Saks bu prosesi “dayanıqlı inkişafın lokallaşdırılması” kimi dəyərləndirərək qeyd edir ki, yerli icmaların gücləndirilməsi uzunmüddətli strateji əhəmiyyətə malikdir [6].

Ədəbiyyat siyahısı

İngilis dilində

1. Giddens, A. The Politics of Climate Change. Cambridge University Press, Cambridge, 2011.
2. Peeters, J. Social Work and Sustainability: New Approaches for a Green Society. Routledge, London, 2019.
3. Birchall, S. Renewable Energy and Sustainable Development. Oxford University Press, Oxford, 2018.
4. Dominelli, L. Green Social Work: From Environmental Crises to Environmental Justice. Polity Press, Cambridge, 2012.
5. Ferguson, C., & Islam, M. Green Skills for Youth in Transition. UNESCO Publications, Paris, 2021.
6. Sachs, J. The Age of Sustainable Development. Columbia University Press, New York, 2015.

Elmi jurnallar

7. UNEP Journal of Environmental Policy. “Global Renewable Energy Transition: Social Dimensions.” 2020.
8. International Social Work Journal. “Eco-social Work: Integrating Ecological Thinking into Social Practice.” 2019.
9. Morley, C., & Ablett, P. “Eco-Social Work and Transformative Learning.” *Journal of Environmental Social Work*, Springer, 2017.

Konfrans materialları

10. International Conference on Sustainability. “Green Transformation and Youth Participation.” Baku, 2022.

İnternet resursları

11. United Nations Development Programme (UNDP). “Sustainable Energy for All: Global Status Report.” undp.org
12. International Renewable Energy Agency (IRENA). “Renewable Energy and Social Impact.” irena.org
13. UNESCO Green Skills Platform. “Youth Competencies for a Green Economy.” unesco.org
14. UNEP Youth Programme. “Youth Engagement in Environmental Action.” unep.org
15. IYCM – International Youth Climate Movement. *Youth Climate Leadership Report*. iycm.org, 2022.

Narmin Garayeva Elnur

Youth Training on Green Energy: the Public Role of Social Workers

Summary: Against the backdrop of global climate change, increasing environmental threats and rapid depletion of natural resources, the transition to green energy resources in accordance with the concept of sustainable development has become a strategic necessity in the world. The expansion of renewable energy sources serves not only to ensure environmental security, but also to strengthen the socio-economic stability of countries. In this process, the education of all segments of society, especially young people, plays an important role, since changing environmental behavior and forming sustainable development values requires socio-cultural transformation. As one of the main actors of this transformation, the social worker comes to the fore with his educational, intermediary and public partnership-building functions. The novelty of the study is that the green energy transition is analyzed not only in a technological and economic framework, but also in terms of social work theories and social intervention methods. The applied significance of the study is related to the development of practical recommendations for increasing the environmental literacy of social workers, the preparation of environmentally oriented social projects and the involvement of young people in this field. At the same time, the social integration of green energy policies creates opportunities for long-term efficiency and sustainable development for the country's economy.

Key words: green energy, environmental security, social work, youth training, sustainable development, renewable energy, climate change, energy transition, environmental behavior

Нармин Гараева Эльнур кызы

**Обучение молодежи в области зеленой энергии:
общественная роль социальных работников**

Резюме: На фоне глобального изменения климата, растущих экологических угроз и стремительного истощения природных ресурсов, переход к зеленой энергетике в соответствии с концепцией устойчивого развития стал стратегической необходимостью во всем мире. Расширение использования возобновляемых источников энергии служит не только обеспечению экологической безопасности, но и укреплению социально-экономической стабильности стран. В этом процессе важную роль играет образование всех слоев общества, особенно молодежи, поскольку изменение экологического поведения и формирование ценностей устойчивого развития требуют социокультурной трансформации. Как один из основных субъектов этой трансформации, социальный работник выступает на первый план с его образовательными, посредническими и общественно-партнерскими функциями. Новизна исследования заключается в том, что переход к зеленой энергетике анализируется не только в технологическом и экономическом аспектах, но и с точки зрения теорий социальной работы и методов социального вмешательства. Прикладная значимость исследования связана с разработкой практических рекомендаций по повышению экологической грамотности социальных работников, подготовке экологически ориентированных социальных проектов и вовлечению молодежи в эту сферу. В то же время социальная интеграция политики зеленой энергетики создает возможности для долгосрочной эффективности и устойчивого развития экономики страны.

Ключевые слова: Зелёная энергия, экологическая безопасность, социальная работа, образование молодёжи, устойчивое развитие, возобновляемые источники энергии, изменение климата, энергетический переход, экологическое поведение

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 13.11.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun baş müəllimi Kənan Bağırov; kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aygün Eyvazlı

UOT: 719

ORCID: 0009-0005-2430-4644

<https://doi.org/10.52094/RHMC8854>

Nella Məmmədova Zahid qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
nellammmdova@gmail.com

ORTA ƏSR ŞƏMKİR ŞƏHƏR YERİNİN ARXEOLÖJİ TƏDQIQI VƏ KONSERVASIYASI MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə: Şəmkirçay çayının sol sahilində yerləşən orta əsrlərə aid Şəmkir şəhər yerinin tədqiqi Azərbaycanın orta əsrlər dövrü nadir arxeoloji və memarlıq irsini işıqlandırır. Müstəqillik illərində burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı istehkamlar, yaşayış məhəllələri, dini tikililər, həmçinin zəngin keramika və metal məmulatları aşkar edilmişdir. Bu kəşflər bizə şəhər quruluşunu yenidən qurmağa, sənətkarlığın inkişafını başa düşməyə və IX-XIII əsrlərdə şəhərin Orta Asiya və Yaxın Şərqlə ticarət əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir. Bununla belə, ərazi təbii eroziya və insan fəaliyyəti nəticəsində onun qorunmasına xələl gətirən əhəmiyyətli təhlükələrlə üzləşir. Bu məqalə konservasiya ilə bağlı əsas problemləri təhlil edir və integrasiya olunmuş yanaşma əsasında həll yolları təklif edir: hüquqi mühafizə, ənənəvi texnikalardan istifadə etməklə konservasiya və bərpa və arxeoparkın yaradılması. Belə bir strategiya elmi araşdırmaları mədəniyyət və turizmin təbliği ilə birləşdirəcək, eyni zamanda Şəmkiri beynəlxalq mədəni irsə integrasiya etdirəcəkdir.

Açar sözlər: Şəmkir, şəhər yeri, orta əsrlər dövrü, arxeoloji qazıntılar, irsin konservasiyası, arxeopark.

Giriş. Azərbaycanın orta əsr şəhərləri urbanizasiya proseslərini, sənətkarlığın və ticarətin inkişafını, hərbi və inzibati ənənələri əks etdirən regionun mədəni və sosial-iqtisadi mənzərəsinin mühüm hissəsini təşkil edirdi. Bunların arasında Şəmkirçayın sol sahilində yerləşən Şəmkir şəhəri xüsusi yer tutur. Onun əhəmiyyəti həm unikal memarlıq və arxeoloji irsi, həm də Cənubi Qafqazın istehkam memarlığı tarixindəki rolu ilə müəyyən edilir. Bu yer bütün orta əsrlərdə müxtəlif mədəni təsirlərə və intensiv iqtisadi inkişafa səbəb olan Böyük İpək Yolunun mühüm mərkəzi idi. Arxeoloji qazıntılar şəhərin yaxşı

möhkəmləndirilmiş qala və şəhər divarlarına malik olduğunu, sənətkarlıq istehsalı və ticarət mərkəzi kimi inkişaf etdiyini, rayonun mədəni həyatında mühüm rol oynadığını təsdiq etmişdir [Dostiyev, 2012, s. 36-39].

Yaşayış məntəqəsinin öyrənilməsi bizə orta əsrlərdə şəhər həyatını yenidən qurmağa, sosial quruluşun, sənətkarlıq istehsalının və müdafiə texnologiyalarının xüsusiyyətlərini izləməyə imkan verir. Lakin bu qiymətli elmi tapıntılarla yanaşı, həm təbii, həm də antropogen amillərin dağıdıcı təsirlərinə, o cümlədən eroziyaya, təsərrüfat fəaliyyəti və lazımı konservasiyanın aparılmamasına məruz qaldığı üçün bu abidənin qorunması aktual problem olaraq qalır.

Məsələnin qoyuluşu. Tədqiqatın problemi Şəmkir şəhərinin memarlığı ətrafında cərəyan edir. Bir tərəfdən elm və təhsil üçün dəyərli məlumatlar verən unikal arxeoloji irs sahəsi olduğu kimi, digər tərəfdən, onun qorunub saxlanması daim təhlükə altındadır.

Ən mühüm məsələlər bunlardır: müəyyən edilmiş memarlıq xüsusiyyətlərinin kifayət qədər qorunmaması, sahəyə təsərrüfat fəaliyyətinin aktiv təsiri və onun mədəni-turizm məkanına inteqrasiyasının zəruriliyidir. Bu problemlər Azərbaycanın digər orta əsr yaşayış məskənləri üçün də xarakterikdir, lakin Şəmkir təmsalında ərazinin miqyasına və bölgə tarixindəki əhəmiyyətinə görə xüsusi aktuallıq kəsb edir [Babayev, 2022, s. 94–96].

Əsas hissə. Şəmkir yaşayış məntəqəsinin arxeoloji kəşfiyyatının tarixi dərin köklərə malikdir və bir neçə mərhələni əhatə edir. Şəhər haqqında ilk yazılı məlumat ərəb tarixçisi Əhməd əl-Bələzurinin əsərlərində rast gəlinir. O, VII əsrdə baş vermiş hadisələri təsvir edərək Şəmkirin o dövrdə artıq qədim şəhər hesab edildiyini göstərir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, bu ərazidə urbanizasiya prosesi xeyli əvvəllər başlayıb və öz mənşəyini qədim dövrlərdən alır.

XVII əsrdə səyahətçilər Şəmkirə maraq göstərirdilər. Məsələn, Qafqazda və Yaxın Şərqdə həcc ziyarətində olan rus ruhani yazıçısı Arseni Suxanov XVII əsrin 50-ci illərində şəhərin xarabalıqlarını, o cümlədən salamat qalmış qüllələri və minarəsini, həmçinin daş körpünü qeyd almışdır ki, bu da şəhərin tikililərinin əvvəlki əzəmətindən və miqyasından xəbər verir [Dostiyev, 2012, s. 37].

Bu istiqamətdə elmi maraq əsasən XIX əsrdə inkişaf etmişdir. 1840-1860-cı illərdə Qafqazın təsviri ilə məşğul olan Rusiya imperiyasının zabıtları öz hesabatlarında Şəmkir xarabalıqlarını qeyd etsələr də, hələ sistemli arxeoloji işlər aparılmamışdı.

İlk məqsədyönlü arxeoloji tədqiqatlar sovet dövründə başladı. XX əsrin 40-cı illərində Zaqafqaziya şəhərlərinin tarixini öyrənmək üçün aparılan geniş ekspedisiyalar çərçivəsində Şəmkir şəhərinin yerində ilk kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Daha intensiv iş 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya sektoru tərəfindən böyük ekspedisiyalar təşkil edildikdən sonra başlandı. Bu dövrdə istehkam qalıqları, yaşayış massivləri, yardımçı tikililər aşkar edilərək şəhərin XI-XII əsrlərdə mühüm rol oynadığı qənaətinə gəldi.

Müstəqillik dövründə tədqiqat fəaliyyəti yenidən başladı. 2007-2012-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin dəstəyi ilə qala (Narın-Qala) və şəhristan ərazisində daimi qazıntıları əhatə edən genişmiqyaslı layihə həyata keçirmişdir. Nəticədə XI əsrə aid müdafiə divarlarını, qüllə qalıqlarını, təsərrüfat komplekslərini, şəhərin çiçəklənmə dövrünə aid keramika tapıntılarını müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Bu məlumatlar Şəmkirin topoqrafiyası və memarlığı haqqında anlayışımızı xeyli genişləndirdi, həmçinin şəhərin inkişafının dövrləşdirilməsini dəqiqləşdirməyə imkan verdi.

2006-2008-ci illərdə aparılan sahə tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən T.Dostiyevin rəhbərliyi ilə Orta əsr Şəmkirinin əsas tikinti üfüqləri və mədəni təbəqələri müəyyən edilmişdir. Stratiqrafiyanın ətraflı təhlili şəhər mərkəzinin ardıcıl inkişafını qurmağa imkan verdi. Burada müdafiə divarları ilə yanaşı yaşayış binalarının, sənətkarlıq emalatxanalarının və su kommunikasiyalarının qalıqları qeydə alındı. Tədqiqatçının qeyd etdiyi kimi, arxeoloji materiallar kompleksi təkcə XI-XII əsrlərin urbanizasiya proseslərini deyil, həm də IX-X əsrlərə aid əvvəlki məskunlaşma mərhələlərini əks etdirir ki, bu da Şəmkirin bölgənin iqtisadi və inzibati mərkəzi kimi uzun müddət mövcud olduğunu göstərir [Dostiyev, 2009, s. 12-36; Dostiyev, 2010, s. 229-243]. Bu məlumatlar qala və şəhristanın qazıntılarının nəticələrinə xüsusi diqqət yetirildiyi “Şəmkir arxeoloji ekspedisi (2006-2008)” (Bakı, 2009) monoqrafiyasında ümumiləşdirilmişdir. Sonrakı nəşrlərdə T.Dostiyev qeyd edir ki, aşkar edilmiş memarlıq kompleksləri və tikinti üfüqlərinin laylanması təkcə şəhərin planlaşdırma strukturunu deyil, həm də onun təsərrüfat funksiyalarını, eləcə də Arranın və bütün Cənubi Qafqazın digər mərkəzləri ilə əlaqələri yenidən qurmağa imkan verir [Dostiyev, 2012, s. 257-292].

Arxeoloji sübutlar təsdiq edir ki, yaşayış məntəqəsinin strukturu üç zonadan ibarətdir: qala (Narın-Qala), şəhristan və rabad. Qala düzbucaqlı olub, divarlarının qalınlığı 4 metrə, hündürlüyü 5,5-7,5 metrə çatmış, bürclər və

dayaqlarla möhkəmləndirilmişdir. Hörgü, polixrom ənənəsi ilə tanınan Arran memarlıq məktəbinə xas bişmiş kərpic, çay çınqılları və ağ yonulmuş daşın fərqli növbələşməsinə malikdir [Dostiyev, 2012, s. 38-39]. XI əsrdə bir-birindən 10 metrə qədər məsafədə paralel şəhər divarları ucaldılmışdır. Onlar yüksək dərəcədə qorunma təmin edən mürəkkəb müdafiə dəhlizləri yaratmışdılar.

Tədqiqatçılar istehkamlardan əlavə yaşayış massivləri, monumental evlər və dini tikililər də aşkar etmişlər. Xüsusi əhəmiyyət kəsb edən IX əsrə aid ev sütunlarla əhatə olunmuş həyəti və dekorativ suvaq işlərindən ibarət kompleks idi ki, bu da yüksək səviyyədə memarlıq və bədii ənənələrdən xəbər verir. Keramika tapıntıları Şəmkir bölgəsinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində xüsusi yer tutur və təkcə sənətkarlıq istehsalının inkişaf səviyyəsini deyil, həm də ticarət-iqtisadi əlaqələrin xarakterini izləməyə imkan verir. Qazıntılar zamanı həm gündəlik həyatda istifadə olunan sadə utilitar keramika, həm də yüksək sənətkarlıqla işlənmiş əşyalar aşkar edilmişdir. Bunların arasında damğalı və oyma ornamentlərlə bəzədilmiş bişmiş qazanlar, küpələr, kasalar, amfora formalı qablar diqqəti cəlb edir. Xarakterik dekorativ elementlərə həndəsi və nəbatəti motivlər, eləcə də parçalara parlaqlıq və davamlılıq bəxş edən şirli örtüklər də daxildir.

Xüsusilə mühüm tapıntılara XI-XII əsrlərə aid şirli keramika aiddir. Onlar dulusçuluq sənətinin yüksək səviyyəsini və Yaxın Şərqi əsas sənətkarlıq mərkəzlərinin ənənələrinə bənzər texnologiyalardan istifadəni nümayiş etdirirlər. Bir sıra qabların üzərində göy, yaşıl və qəhvəyi rəngli şir izləri aşkar edilmişdir ki, bu da mürəkkəb şir reseptlərindən istifadə olunduğunu göstərir və Şəmkirdə ixtisaslaşmış emalatxanaların mövcudluğunu təsdiqləyir.

Yerli istehsal olunan əşyalarla yanaşı, xaricdən gətirilən əşyalar da aşkar edilib ki, bu da şəhərin geniş ticarət əlaqələrindən xəbər verir. Məsələn, bəzi keramika məmulatları gil tərkibinə və ornamentinə görə, İran və Orta Asiyada istehsal edilənlərə bənzəyir. Bu, Şəmkirin İpək Yolu boyunca aktiv mübadilə proseslərində iştirak etdiyini göstərir. Amfora qablarının tapılması həm də regional və regionlararası bazarlar üçün xarakterik olan şərab və neft ticarətindən xəbər verir.

Keramika ilə yanaşı, metal tapıntılar da böyük maraq doğurur. Şəhərin müdafiə funksiyasını təsdiqləyən XI-XII əsrlərə aid dəmir ox ucluqları, həmçinin misdən hazırlanmış zərgərlik və toqqalar və qapaqlar kimi məişət əşyalarının parçaları aşkar edilmişdir. Bu, həm hərbi mühəndisliyin, həm də sənətkarlıq istehsalının inkişafından xəbər verir.

Memarlıq tapıntıları da qiymətli məlumatlar verir. Bunlara dekorativ suvaq parçaları, sütun elementləri, monumental binaları bəzəyən plitələr daxildir. Belə detalların olması Zaqafqaziya və İran məktəblərinə xas olan mədəniyyətlərin yüksək səviyyədə olmasından və memarlıq dekorativ ənənələrinin yayılmasından xəbər verir.

Şəhər infrastrukturunun mühüm tərkib hissəsi olan su və kanalizasiya sistemləri sahəsindəki tapıntılar da eyni dərəcədə əhəmiyyətli idi. Qazıntılar zamanı su təchizatı və tullantı sularının axıdılmasını təmin edən gil boru kəmərləri və kanalizasiya xətləri aşkar edilmişdir. Bu, regionda orta əsr şəhərləri üçün nadir olan yüksək səviyyədə təşkil edilmiş mühəndis sistemlərinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Şəmkir yaşayış yerindən əldə edilmiş arxeoloji tapıntılar, zəngin keramika məmulatı, metal əşyalar, memarlıq bəzəkləri və mühəndis konstruksiyaları təkcə maddi mədəniyyəti yenidən qurmağa deyil, həm də şəhərin regionlararası əlaqələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Keramika, xüsusilə XI-XII əsrlərə aid şirli məmulatlar həm daxili sənətkarlığın inkişafının, həm də Şəmkirin geniş ticarət əlaqələrində iştirakının əsas göstəricisinə çevrilir [Gruber, Kaniuth, Garajamirli, & Qarayev, 2017, pp. 5–8].

Bundan əlavə, ərazidəki iqtisadi fəaliyyət, o cümlədən kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə mədəni təbəqələrə və memarlıq qalıqlarına mənfi təsir göstərir. Müasir tədqiqatlara görə, ərazinin qorunması yalnız kompleks yanaşma ilə mümkündür: onun arxeoloji qoruq təyin edilməsi, ənənəvi tikinti materiallarından istifadə etməklə bərpa və konservasiya işlərinin aparılması, tədqiqat və turizm funksiyalarını birləşdirən arxeoloji parkın yaradılması zəruridir (Babayev, 2022, s. 100–105). Lakin sevindirici haldır ki, artıq Şəmkir orta əsr şəhər yeri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 22 oktyabr 2019-cu il tarixli sərəncamına əsasən “Qədim Şəmkir şəhəri” Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu elan edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, 2019). Bu qərar abidənin qorunması, bərpası və gələcəkdə arxeoturizm məqsədilə istifadəsi üçün mühüm hüquqi əsas yaratmışdır. Hazırda Şəmkir rayonunda aparılan bərpa işləri, eləcə də “Qədim Şəmkir qala şəhəri”ndə həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar bu sərəncamın praktiki icrasının tərkib hissəsidir (Şəmkir Rayon İcra Hakimiyyəti, 2023).

Gürcüstandakı Mtsxeta və Krımdakı Xerson kimi Qafqazdakı digər ərazilərin təcrübəsi göstərir ki, arxeoloji komplekslərin mədəniyyət və turizm layihələrinə inteqrasiyası maliyyələşdirmənin təmin edilməsinə və qorunmanın

yaxşılaşdırılmasına kömək edir. Analoji model, o cümlədən təhsil proqramları, turizm marşrutları və açıq səma altında muzey sərgiləri Şəmkir şəhəri üçün məqsəduyğun olardı. Bu, nəinki abidənin qorunub saxlanmasına xidmət edəcək, həm də onun Azərbaycanın mədəni turizm xəritəsində mühüm mərkəzə çevrilməsinə şərait yaradacaqdır.

Nəticə. Şəmkir şəhəri Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin urbanizasiya proseslərini, regionun iqtisadi və mədəni inkişafını əks etdirən görkəmli abidəsidir. Arxeoloji tədqiqat materialları bizə sənətkarlıq istehsalının, müdafiə memarlığının və ticarət əlaqələrinin xüsusiyyətlərini yenidən qurmağa imkan verir. Elmi yenilik təkcə tikinti texnologiyalarının unikal xüsusiyyətlərini deyil, həm də şəhərin geniş regionlararası əlaqələrini nümayiş etdirən son arxeoloji qazıntıların məlumatlarının hərtərəfli sintezindədir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aşkar edilmiş materiallar Şəmkir şəhərinin mədəni irsinin qorunması və arxeoloji parkın yaradılması proqramlarının işlənilib hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Belə layihələrin həyata keçirilməsi elmi tədqiqatları təhsil və turizm təşəbbüsləri ilə birləşdirməyə imkan verəcək və gələcəkdə regionun sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti. (2019, 22 oktyabr). *Tarixi-mədəniyyət qoruqlarının yaradılması haqqında sərəncam*. Retrieved from <https://president.az/az/articles/view/34531>
2. Beynəlxalq Şəmkir-Qaracəmirli arxeoloji tədqiqatları. Bakı: “Elm”, 2020, s. 15-28.
3. Babayev İ. A. Medieval urban settlements of Azerbaijan: Problems of preservation. TUBA-AR. 2022, 31, pp. 91-112.
4. Babayev, R. (2022). *Azərbaycanın arxeoloji irsinin qorunması problemləri*. Bakı: Elm və təhsil, s. 100–105.
5. Şəmkir Rayon İcra Hakimiyyəti. (2023). *Orta əsr qədim Şəmkir qala şəhərinin arxeoloji qazıntısı*. Retrieved from <https://shamkir-ih.gov.az/news/189.html>
6. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhər yerinin arxeoloji tədqiqatının ilk yekunları//Azərbaycan arxeologiyası, 2009, №2, s. 12-36.
7. Dostiyev T. Şəmkir arxeoloji ekspedisiyası (2006-2008). Bakı: “Çaşıoğlu”, 2009, 432 s.

8. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhər yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar. Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar – 2009// Bakı, “AfPoliqraff”, 2010, s. 229-243.
9. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi və Azərbaycanın şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində onun əhəmiyyəti// Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irsi, tarixi və memarlığı. Bakı, 2012, s. 262-292.
10. Dostiyev T. Orta əsr Şəmkir şəhərinin arxeoloji tədqiqi: nəticələr və perspektivlər// AMEA-nın elmi simpozium materialları. Bakı, “Elm” 2012, s. 257-260.
11. Dostiyev T. Medieval Shamkir in light of archaeological excavations. IRS Heritage, 2012, 4(11), s. 36-41.
12. Gruber, M., Kaniuth, K., Garajamirli, H., Qarayev, F. B. *Archaeological Research of the International Azerbaijani-German Shamkir–Garajamirli Expedition in 2016.* — ResearchGate, 2017. — URL: <https://www.researchgate.net/publication/375744523>

Nella Mammadova Zahid

Archaeological Research and Conservation Issues of the Medieval City of Shamkir

Summary: The study of the medieval settlement of Shamkir, located on the right bank of the Shamkirchay River, sheds light on the unique archaeological and architectural heritage of Azerbaijan. Archaeological excavations conducted in the 20th and 21st centuries revealed fortifications, residential areas, religious buildings, as well as a rich collection of ceramic and metal products. These discoveries make it possible to reconstruct the urban structure, understand the development of crafts and trade relations between the city and Iran, Central Asia and the Middle East in the 11th and 12th centuries. However, the monument's preservation is under threat due to natural erosion and human activity. This article analyzes the main conservation problems and suggests solutions based on an integrated approach: legal protection, conservation and restoration using traditional methods, as well as the creation of an archaeological park. Such a strategy will combine scientific research with the development of culture and tourism, as well as integrate Shamkir into the international cultural heritage.

Key words: Shamkir, medieval territory, archaeological excavations, preservation of heritage, archaeological park, Azerbaijan

Нелла Мамедова Захид гызы

**Археологическое исследование и вопросы консервации
средневекового городища Шемкира**

Резюме: Изучение средневекового городища Шамкир, расположенного на правом берегу реки Шамкирчай, проливает свет на уникальное археологическое и архитектурное наследие Азербайджана. Археологические раскопки, проведенные в XX и XXI веках, выявили укрепления, жилые кварталы, культовые сооружения, а также богатую коллекцию керамических и металлических изделий. Эти открытия позволяют реконструировать городскую структуру, понять развитие ремесла и торговые связи города с Ираном, Средней Азией и Ближним Востоком в XI и XII веках. Однако сохранность памятника находится под угрозой из-за естественной эрозии и деятельности человека. В данной статье анализируются основные проблемы сохранения и предлагаются решения, основанные на комплексном подходе: правовая защита, консервация и реставрация с использованием традиционных методов, а также создание археологического парка. Такая стратегия позволит объединить научные исследования с развитием культуры и туризма, а также интегрировать Шамкир в международное культурное наследие.

Ключевые слова: Шамкир, средневековая территория, археологические раскопки, сохранение наследия, археологический парк, Азербайджан.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.10.2025

Rəyçilər: AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Anar Ağalarzadə; Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin şöbə müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nasir Quluzadə

UOT: 069

ORCID: 0009-0003-6165-5297

<https://doi.org/10.52094/GIMP4049>

Ayşən Amanova Kamal qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
aysnkamal@gmail.com

AZƏRBAYCAN MİLLİ İNCƏSƏNƏT MUZEYİNDƏ SƏRGİLƏNƏN TARIXİ NÜMUNƏLƏR

Xülasə: Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi ölkənin zəngin mədəni irsini qoruyan və nümayiş etdirən ən mühüm mədəniyyət müəssisələrindən biridir. Muzey Azərbaycan incəsənətinin müxtəlif dövrlərini və janrlarını əhatə edən geniş kolleksiyası ilə milli mədəniyyətin formalaşmasına, qorunmasına və təbliğinə böyük töhfə verir. Burada qorunan eksponatlar yalnız estetik dəyər daşıyır, həm də ölkənin tarixi, mədəni və sosial inkişafının izlərini əks etdirir. Muzey həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan incəsənətinin təbliği və tanındılması üçün vacib platformadır.

Bu səbəbdən, bir çox tarixi eksponatlarımız, xüsusilə tekstil, xalça və zərgərlik nümunələri, ölkənin maddi-mədəni irsinin əvəzsiz hissəsini təşkil edən və mədəni irsimizin əyani göstəricisi olan tarixi əhəmiyyətə malik tapıntılar məhz Milli İncəsənət Muzeyində saxlanılır. Bu eksponatlar vasitəsilə keçmişin sənətkarlıq ənənələri, texniki ustalıq və estetik baxış açıları bu günümüzdə çatdırılır. Hər bir əşya dövrünün dini, sosial və mədəni həyatını, eləcə də regional xüsusiyyətləri əks etdirir. Tarixi eksponatların qorunması və təhlili milli kimliyin möhkəmləndirilməsində, həmçinin dünya mədəniyyətləri arasında Azərbaycan sənətinin yerinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Bu nümunələr həm elm, həm də təhsil sahəsində dəyərli mənbədir.

Açar sözlər: Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, tarixi eksponatlar, sərgilənən tarixi nümunələr, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, maddi-mədəni irs, tekstil nümunələri, xalça sənəti, zərgərlik əsərləri, Azərbaycan incəsənəti, mədəniyyətin qorunması, etnoqrafik nümunələr, muzey kolleksiyası, milli geyim.

Bəlli həqiqətdir ki, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi milli mədəniyyətimizin qorunması və təbliği sahəsində əvəzsiz rol oynayan bir mədəniyyət ocağıdır. Tarixin dərin qatlarından gələn əsərlər, xalqımızın zəngin

sənətkarlıq əənələrini özündə əks etdirən nümunələr, məhz burada mühafizə edilir. Burada qorunan tekstil, xalça və zərgərlik nümunələri, o cümlədən müxtəlif sənət əsərləri, milli kimliyimizin, mənəvi dəyərlərimizin daşıyıcılarıdır. Bu əzəli incilər qədim sənətkarların zəhməti, duyğusu və estetik baxışlarının unikal ifadəsidir.

Bu gün Azərbaycan mədəniyyəti, milli dəyərlərimizi qoruyub yaşatmağı və gələcək nəsillərə ötürməyi ali məqsəd hesab edir. Muzeydəki tarixi nümunələr də məhz bu mənəvi irsin canlı şahidi, zamanla yaşanmış estetik və texniki təcrübənin bədii dilidir. Onlar Azərbaycan sənətinin qədim köklərinə sadıq qalaraq, müasir dünya mədəniyyətləri ilə dialoqa açılan bir körpü rolunu oynamaqdadır.

Bu məqalədə Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində sərgilənən seçilmiş dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin mənşəyi, sənətkarlıq texnikaları və mədəni əhəmiyyəti araşdırılacaq, onların milli və beynəlxalq kontekstdə tutduğu mövqeyə işıq tutulacaqdır. Məqsədimiz – bu zəngin irsin çağdaş sənət və mədəniyyət mühitindəki yerini aydınlaşdırmaq, həmçinin Azərbaycan incəsənətinin mahiyyətini global müstəvidə araşdırmaqdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan bəzi eksponatlar onu göstərir ki, Azərbaycanda dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin tarixi kökləri, demək olar ki, bizim eramızdan əvvəl VI-IV minilliklərə gedib çıxır.

Xüsusən, bizim eramızın XVI-XVII əsrlərində saray emalatxanalarında toxunan zərli parçalar və nəbati ornamentlərlə bəzədilmiş tekstil nümunələri, Azərbaycan sənətkarlığının zirvəsi hesab edilirdi [1].

Qədim Azərbaycan torpaqlarında inkişaf edən, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri arasında toxuculuq nümunələrinə, yəni xalçalara da rast gəlinirdi.

Məsələn, Antik dövr tarixçiləri Herodot, Ksenofont və Klavdiy Elian da Azərbaycanın xalçaçılıq əənələri haqqında məlumat vermişlər. Həmin məlumatlarda, Sasanilər dövründə (III–VII əsrlər) ipək, qızıl və gümüş saplardan toxunan xalçaların geniş yayıldığını müşahidə etmək mümkün idi [2].

Onu da qeyd edək ki, VII əsrdə yaşamış alban salnaməçisi Musa Kalankatlı öz yazılarında Azərbaycanın toxuculuq sənətinin müəyyən detallarından bəhs edirdi [3].

Dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin qorunmasında, sözsüz ki, milli muzeylərimizin əvəzsiz rolu var. Bu mənada bir çox muzeylərimizdə müxtəlif xalçaların, keramikaların, metal işləri, taxta oyma, zərgərlik məmulatları və digər əl işlərinin qorunması, xalqın tarixi, mədəni irsi və estetik dünyagörüşünün əyani ifadəsidir. Bu baxımdan, muzeylərin əsas vəzifələri

arasında həmin nümunələrin qorunması, öyrənilməsi və gələcək nəsillərə çatdırılması kimi önəmli prinsiplərin mövcudluğu danılmaz faktlardandır. Məsələn, bu mənada Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin mövcudluğu xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Muzeyin tarixi inkişafı 1936-cı ildən başlanır. Həmin illərin axarında incəsənət bölməsi Azərbaycan Dövlət Muzeyindən ayrılaraq, Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə öz yolunu tapmış və ayrıca bir sənət məkanı kimi formalaşmışdır.

Həmin dövrlər ərzində fəaliyyət göstərən muzey, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin beşinci mərtəbəsinə köçürüldü [4, səh 48].

Muzeyin ilk nümunələri isə, kimisi səyyahların izləri ilə daşınmış, kimisi xalqın könlündən qopan yadigarlar kimi, araşdırma səfərləri zamanı əldə edilmiş, bir qismi isə yerli sakinlərdən alınaraq həmin muzeyin eksponatları siyahısına əlavə edilib.

2015-ci ilə qədər olan statistikaya əsasən, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin mövcudluğu, zamanın tozlu səhifələrindən gələn, 17.000-dən çox sənət incisini qucaqlayan mədəniyyət ocağını eyhamlaşdırır [5].

Muzey ilk fəaliyyət illərində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində yerləşirdi. Daha sonra isə Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin beşinci mərtəbəsinə köçürüldü. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, 1943-cü ildən bəri, Azərbaycan teatr rəssamlığı sənətinin istedadlı nümayəndələrindən biri olan Rüstəm Mustafayevin adını daşımaqdadır [6].

Həmin illər ərzində bir sıra eksponatların, muzeyə qaytarılması prosesi də gedir, eyni zamanda müxtəlif illərdə ölkədən qanunsuz yollarla çıxarılmış bir sıra qiymətli tarixi və mədəni əşyaların da muzeyə qaytarılması istiqamətində ciddi işlər aparılırdı. Bu proses həm yerli mütəxəssislərin söyləri, həm də beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq nəticəsində mümkün olurdu. Xüsusilə Avropa ölkələrində aşkarlanan bəzi nadir artefaktların geri alınması, mədəni irsimizin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Qaytarılan eksponatlar arasında qədim əlyazmalar, arxeoloji tapıntılar və sənət əsərləri kimi dəyərli nümunələr yer alırdı.

1948-ci ilin mart ayının 26-sı tarixində, İran vətəndaşı Sadıq Zamani tərəfindən, Azərbaycanın xalça sənətkarlığının XIX əsrin II yarısına aid, ölçüləri 270x390 sm olan və ərş, arğac texnikası ilə tikilən, həmçinin pambıq, xov və həmçinin, yun materiallarından hazırlanmış “İlin fəsiləri” adlı xalça eskponatı, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin fonduna qaytarıldı.

Kompozisiya baxımından zəngin və çoxlaylı səhnə təsvirlərinə malik olan bu xalça, mərkəzdə verilmiş insan fiqurları və müxtəlif hadisələrin təcəssümü ilə diqqəti cəlb edir. Portret kimi təqdim olunan qadın və kişi təsviri ətrafında isə ilin dörd fəslə ayrı-ayrılıqda məişət səhnələri ilə əks olunmuşdur. Hər fəsildə kənd həyatının fərqli anlarını, əkin, biçin, istirahət, bayram və gündəlik zəhmət epizodları şəklində təqdim edilib ki, bu da xalçaya həm hərəkət, həm də həyatilik gətirir. Əsərdə naturalist simvollar xüsusi diqqət çəkir. Əsərdə insan xislətinin müxtəlif cəhətlərinə şahid olmaq mümkündür. Əsərə diqqətlə baxdıqda, insan təbiətinə xas olan sevgi, ehtiras və mübarizə motivlərinin incə detallar ilə işləndiyini görürük.

Rəng seçimi də məharətlə aparılıb. Təbii və dərin çalarlar, torpaq tonları, yaşıl, mavi və qırmızı rənglər bir-biri ilə harmoniya yaradaraq göz oxşayır. Hər bir rəng estetik və simvolik mahiyyəti ilə seçilir.

Burada yaşıl rəng yazın gəlişi ilə bağlı olan ümid və sevincin başlanğıcını, payızın sarımtıl mənzərəsini, qışın ağ tonlarında isə insanların qarın yağmasına verdiyi fərqli reaksiyaları görürük.

Xalçanın kənarları, zəngin ornamental naxışlarla işlənmişdir. Bu naxışlar təkcə dekorativ funksiyanı yerinə yetirmir, həm də qoruyucu, simvolik bir çərçivə rolunu oynayır. Bitki və heyvan motivləri, eləcə də qədim türk mədəniyyətinə xas olan simvolik elementlər xalçanın ümumi bədii dəyərini artırır.

Burada təbiət ilə sivilizasiya əlaqəsi və insan həyatının fəsillərlə ritmik vəhdət içərisində əks etdirilib. “İlin fəsilləri” xalçası Azərbaycan xalqının ruhunu, əməklə yoğrulmuş həyat tərzini və təbiətlə vəhdətini əks etdirən nadir bir sənət nümunəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Yeri gəlmişkən, bir müddət sonra, daha dəqiq 1951-ci ildə Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Mircəfər Bağirov, xalq arasında “De Burun sarayı” kimi tanınan məşhur tarixi binanı muzeyin ixtiyarına verdi [7].

Müstəqillik illərindən etibarən, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinə olan qayğı artmış və Azərbaycan xalçaçılıq ənənəsi, həm texniki dəqiqliyi, həm də bədii zənginliyi ilə Şərqdə özünəməxsus yer tutmuşdur.

1992-ci ildə muzeyin əhatə dairəsini genişləndirmək məqsədilə, 1888-ci ildə Marrinski qadın gimnaziyası kimi inşa olunmuş, sonralar isə şəhər komitəsinin yerləşdiyi tarixi bina da muzeyin istifadəsinə verildi. Həmin binada muzeyin ikinci korpusu formalaşdırıldı. 2013-cü il iyunun 7-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və xanımı Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə birinci və ikinci korpusları birləşdirən yeni keçid korpusunun rəsmi açılışı həyata keçirildi [8].

Bu illər ərzində Azərbaycanın xalçaçılıq sənətinə xüsusi diqqət ayrılmışdı. Ümumiyyətlə, müstəqillik illərindən etibarən, Azərbaycanda xalçaçılıq sənətinin zənginliyi ilə bağlı olan məsələnin tədqiqinə geniş yer verilmişdi. Əldə edilən məlumatlara görə, məhz bu zənginlik və müxtəliflik, bir çox mütəxəssislərlə yanaşı, almaniyalı sənətşünas Q. Ropun diqqətindən də yayınmamışdır.

O, “Şərq xalçası” əsərinin “Qafqaz xalçaları” bölməsində Qafqaz xalçalarının Asiya xalçalarından daha erkən formalaşdığını vurğulayır və kilimlərin ən gözəl nümunələrinin məhz bu bölgədə yarandığını elmi dəlillərlə əsaslandırır [9].

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinə, təkcə xalçaçılıq sənəti deyil, eyni zamanda zinət əşyaları da bağışlanılıb. Bu zinət əşyalarından biri də, e.ə. II minilliyin sonuna – Tunc dövrünə aid edilən, ölçüləri 6x5 sm olan, tunc tökmədən əldə edilən, döymə, cızma üsulları ilə hazırlanan, bilərzik eksponatıdır.

Əsər Rusiya Federasiyasında yaşayan bir həmyerlimiz tərəfindən H.Əliyev Fonduna təqdim edilib. Daha sonra isə H.Əliyev fondu vasitəsilə, 2007-ci il 17 noyabr tarixində Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinə bağışlanmışdır.

Hazırda Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində qorunan bu eksponat, təkcə tarixi cəhətdən deyil, həm də bədii-estetik görünüşü ilə də diqqət çəkir.

Əsərdəki təsvir elementləri, özünün simvolik harmoniyası ilə diqqət çəkir. Digər tərəfdən, bilərziyin üzərindəki oyma işarələr, zamanın kosmik dünyagörüşünü ifadə edən kodları ehyamlaşdırır.

Məsələn, aypara formasında düzülmüş simvollar Ayın fazalarını xatırladır və zamanın çevrilişini, həm də qadın enerjisini simvolizə edir.

Məsələn, aypara, bir çox mədəniyyət və ənənədə qadın enerjisinin, intuisiya, şəfqət və yaradıcılığın simvolu kimi qəbul olunur [10].

Ay işarəsinin yanında nöqtəvari izlər çox güman ki, günlərin və ya təqvim dövrlərinin sayını göstərir və ay-gün kultunun sintezini yaradır.

Bilərziyin yan kənarlarında yerləşən dairəvi və xətlə ornamentlər isə çox ehtimal ki, davamlılığı və qoruyucu dairəni ifadə edir.

Bilərziyin kiçik ölçüsündə bu qədər dolğun və nizama salınmış təsvirlərin yer alması sənətkarın texniki ustalığı ilə yanaşı, semantik dərinliyə malik düşüncə tərzini də ortaya qoyur. Belə ki, Həmin təsvirlərdə qədim azərbaycanlıların kainat haqqında olan təsəvvürlərinə ehyam vurulur.

Bu növ təsvirə malik olan bilərziklərin qədim dövrlərdə, magik və qoruyucu xüsusiyyətlərə malik olduğu düşünülürdü. Məsələn, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə Qafqaz Albaniyasında, aypara simvolu geniş yayılmışdır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Daşkəsən, Şəmkir, Naxçıvan və Şəki bölgələrində aypara və günəş fiqurlu qəbir örtükləri aşkar edilmişdir. Bu, əhalinin ay və günəş kultlarına inandığını və bu simvolların dini rituallarda istifadə olunduğunu göstərir [11].

Qədim inancların sənətə və dekorativ tətbiqi formalarına necə keçdiyi xalçaçılıq nümunələrində də müşahidə olunur. Bu mənada, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasına daxil edilən Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə aid “Əjdaha” motivli unikal xalça da bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

XVII–XIX əsrlərə aid, ölçüləri 174x109 sm olan və simmetrik ilmə, əriş, arğac texnikası ilə tikilən, həmçinin xov və yun materiallarından hazırlanmış bu nadir sənət nümunəsi, İtaliyanın məşhur Sartirano yarmarkasında satışa çıxarılmış və Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən satın alınaraq 11 yanvar 2021-ci ildə vətənə qaytarılmışdır.

Xalçanın simvolikasında əjdaha obrazı ilə yanaşı, qədim türk kosmoqonik təsəvvürlərinə uyğun elementlər də yer alır ki, bu da onun yalnız bədii deyil, həm də mədəni-tarixi əhəmiyyətini artırır. Ümumiyyətlə, Əjdaha motivi türk mifologiyasında təbiətin idarə olunmayan gücünü, qoruyucu və bərəkət gətirən qüvvəni simvolizə edir. Xalçalarda əjdaha motivi, xüsusilə Qarabağ və Naxçıvan xalçaçılıq məktəblərində geniş yayılmışdır [12].

Ümumiyyətlə, Əjdaha motivli xalçalar, Azərbaycanın dekorativ tətbiqi sənət nümunələri çərçivəsində geniş yayılıb. Məsələn, əjdaha motivləri, “Qasımuşağı” və “Çələbi” xalçalarında da rast gəlinir [13].

Onu da xatırladaq ki, əjdaha motivlərinin Azərbaycan xalçaçılığında geniş yayılması səbəblərindən biri də, həmin təsvirlərin metafizik gücləri olduğuna, şər və bədxah ruhları evlərdən qoruduğuna inanılması ilə bağlı idi [14].

Azərbaycanın dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin tarixi inkişafı, minilliklər boyunca zəngin mədəni irsin formalaşmasına və inkişafına şərait yaradıb. Arxeoloji qazıntılar və tarixi mənbələr göstərir ki, Azərbaycanın dekorativ sənəti eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq müxtəlif mərhələlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Xüsusilə, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində qorunan eksponatlar, bu sənət sahəsinin yalnız texniki ustahığını deyil, həm də milli mədəniyyətin dərin simvolikasını və insan təbiəti ilə bağlı estetik baxışlarını əks etdirir. Muzeyin zəngin kolleksiyası, xalqımızın qədim dövrlərdən bəri təbiətlə vəhdətdə yaşaması, həyatın ritmləri və kosmik dünyagörüşü ilə bağlı düşüncələrinin sənət əsərlərinə necə təsir etdiyini aydın göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi. Azərbaycan Dövlət Rəsm Qalereyası. “DTS” azgallery.az. URL: <https://azgallery.az/az/content/33>
2. UNESCO “Azərbaycan Respublikasında ənənəvi xalçaçılıq sənəti”. URL: https://unesco.az/az/articles/intangible_cultural_heritage/traditional-art-azerbaijani-carpet-weaving-republic-azerbaijan
3. Səfərova Samirə. “Azərbaycan xalçaçılığı: keçmişdən gələcəyə...” Bakı Xəbər. – 2015. – 8 oktyabr. – S.12.
4. Зейналов Ибрагим. Breathing Life Back Into Art. The National Art Museum. журнал: Azerbaijan International. 2000. № (8.2). С. 48–50.

İnternet resursları

5. Azərbaycan Milli Komitəsi. Beynəlxalq Muzeylər Şurası. “Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi”. URL: <https://icomaz.az/az/Az%C9%99rbaycan%20Milli%20%C4%B0nc%C9%99s%C9%99n%C9%99t%20Muzeyi>
6. Quliyev Əsəd. “80 yaşlı sənət məbədimiz - Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi” 525-ci qəzet. - 27 fevral, 2016; Əliyev İqrar. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild (Ən qədimdən - b.e. III əsri). Bakı. “Elm”. 2007. (I bölmə III fəsil

səh.74); İsmayılov Qüdrət, “Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri”, “Elm” nəşriyyatı, Bakı. 1981.

7. Гумбатова Т. Де-Буровский дворец. URL: <https://proza.ru/2012/03/23/2166>.

8. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев. President.az.

9. “Azərbaycanda xalça sənətkarlığı”. azerbaijan.az. URL: <https://azerbaijan.az/related-information/49>

10. “Qadın enerjisi nədir? – ARAŞDIRMA” sia.az. URL: <https://sia.az/az/news/social/1087307.html>

11. “Qədimdən gələn zəngin ənənələr günümüzədək qorunub saxlanır. xalqcebhesi.az. URL: <https://www.xalqcebhesi.az/news/project/15708.html>

12. Haçıyeva Sara. Naxçıvan xalçaları üzərindəki motivlər. Naxçıvan İnformasiya Agentliyi. URL: <https://nuhcixan.az/news/cemiyet/27842-naxcivan-xalcalari-uzerindeki-motivler>

13. Reznikova Valentina. QARABAĞIN XƏZİNƏSİ. Xalça Muzeyində Parisin Luvr muzeyindən gətirilmiş qiymətli Azərbaycan xalçaları nümayiş etdirilir. Regionplus. URL: <https://regionplus.az/az/articles/view/6876>

14. Azərbaycan mifologiya və folklor varlıqlarının siyahısı. URL: https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_mifologiya_v%C9%99_folkl_or_varl%C4%B1qlar%C4%B1n%C4%B1n_siyah%C4%B1s%C4%B1

Amanova Ayshan Kamal

Historical Artifacts Exhibited at the Azerbaijan National Museum of Art

Summary: The Azerbaijan National Museum of Art is one of the most important cultural institutions that preserves and exhibits the country's rich cultural heritage. With its extensive collection covering various periods and genres of Azerbaijani art, the museum significantly contributes to the formation, preservation, and promotion of national culture. The artifacts preserved here not only possess aesthetic value but also reflect the historical, cultural, and social development of the country. The museum serves as a vital platform for promoting and introducing Azerbaijani art both nationally and internationally.

For this reason, many historical artifacts are preserved specifically at the National Museum of Art, especially examples of textiles, carpets, and jewelry, which constitute an invaluable part of the country's tangible cultural heritage

and serve as a vivid indicator of our cultural legacy. Through these exhibits, the artistic traditions, technical mastery, and aesthetic perspectives of the past are conveyed to the present. Each item reflects the religious, social, and cultural life of its era, as well as regional characteristics. The preservation and study of historical artifacts play an important role in strengthening national identity and determining the place of Azerbaijani art within world cultures. These samples are valuable resources for both science and education.

Key words: Azerbaijan National Museum of Art, historical artifacts, exhibited historical items, decorative and applied art samples, tangible cultural heritage, textile examples, carpet art, jewelry works, Azerbaijani art, cultural preservation, ethnographic samples, museum collection, national costume

Аманова Айшен Камал гызы

Исторические артефакты, экспонируемые в национальном музее искусств Азербайджана

Резюме: Национальный музей искусств Азербайджана является одним из важнейших культурных учреждений, сохраняющих и демонстрирующих богатое культурное наследие страны. Обладая обширной коллекцией, охватывающей различные периоды и жанры азербайджанского искусства, музей вносит значительный вклад в формирование, сохранение и популяризацию национальной культуры. Сохраняемые здесь артефакты не только обладают эстетической ценностью, но и отражают историческое, культурное и социальное развитие страны. Музей служит важной платформой для продвижения и представления азербайджанского искусства как на национальном, так и на международном уровнях.

По этой причине многие исторические артефакты, особенно образцы текстиля, ковроткачества и ювелирного искусства, которые составляют бесценную часть материального культурного наследия страны и являются ярким показателем нашего культурного достояния, сохраняются именно в Национальном музее искусств. Эти экспонаты позволяют перенести в наши дни ремесленные традиции, техническое мастерство и эстетические представления прошлого. Каждый предмет отражает религиозную, социальную и культурную жизнь своей эпохи, а также региональные особенности.

Сохранение и изучение исторических артефактов играет важную роль в укреплении национальной идентичности и определении места азербайджанского искусства в мировых культурах. Эти образцы являются ценными ресурсами как для науки, так и для образования.

Ключевые слова: Национальный музей искусств Азербайджана, исторические артефакты, экспонируемые исторические предметы, образцы декоративно-прикладного искусства, материальное культурное наследие, текстильные изделия, ковровое искусство, ювелирные изделия, азербайджанское искусство, сохранение культуры, этнографические образцы, музейная коллекция, национальный костюм.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 27.05.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Vasif Adilov; Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin şöbə müdiri, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nasir Quluzadə

UOT: 908(479.24)

ORCID: 0009-0008-9603-7890

<https://doi.org/10.52094/XGMO5356>

Aytac İsmaylova Hümbət qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
aytacismylv2003@gmail.com

AZƏRBAYCANDA ALMAN MEMARLIQ İRSİNİN QORUNMASI VƏ MÜZEYLƏŞDİRİLMƏSİ: LÜTERAN KİLSƏSİNİN NÜMUNƏSİNDƏ

Xülasə: Məqalədə XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində almanların Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan ərazisinə köçü, bu prosesin sosial-iqtisadi, siyasi və dini motivləri və koloniyaların formalaşması tarixi tədqiq edilir. Helenendorf (indiki Göygöl) və Annenfeld kimi məskənlərin yaranması regionun urbanistik inkişafına təsir göstərmiş, sənaye, kənd təsərrüfatı və şəhərsalma sahələrində yeniliklər tətbiq olunmuşdur. Tədqiqatda Göygöldəki Müqəddəs İohann (Lüteran) kilsəsinin memarlıq xüsusiyyətləri, neoqotik üslubun regional adaptasiyası, eləcə də kilsənin istifadəsində baş vermiş funksional dəyişikliklər araşdırılır. Abidənin bərpa və adaptiv istifadəsi müasir konservasiya prinsipləri kontekstində qiymətləndirilir. 2008-ci il təmiri və muzey kimi fəaliyyətə başlaması kilsənin həm memarlıq irsi, həm də mədəni yaddaş nümunəsi kimi qorunmasını təmin etmişdir. Məqalə alman memarlıq irsinin Azərbaycan multikultural mühitində tutduğu yeri və bu irsin davamlı mühafizə perspektivlərini göstərir.

Açar sözlər: bərpa, mühafizə, koloniya, inventarlaşma, diyarşünaslıq

Giriş. Azərbaycanın çoxmədəniyyətli tarixi müxtəlif etnik və dini icmaların qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Bu mühitdə XIX əsrin əvvəllərində ölkəyə köçürülmüş alman icması xüsusi yer tutur. 1817-ci ildən Gəncəbasar bölgəsində salınan alman koloniyaları Azərbaycanın sosial, iqtisadi və memarlıq həyatına yeni elementlər gətirmişdir. Bu koloniyaların ən mühümlərindən biri olan Helenendorf (indiki Göygöl) alman yaşayış mədəniyyətinin və memarlıq üslubunun qorunduğu nümunəvi məkan kimi formalaşmışdır.

Helenendorfda inşa edilmiş Lüteran kilsəsi alman icmasının dini və ictimai həyatının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısına

aid bu bina sonrakı dövrdə ibadət funksiyasını itirmiş və XX əsrin ikinci yarısından Göygöl Diyarşünaslıq Muzeyinə çevrilmişdir. Kilsənin muzeyləşdirilməsi alman memarlıq irsinin qorunması və abidənin yeni mədəni funksiyaya qovuşdurulması baxımından uğurlu təcrübə sayılır.

Mövizunun aktuallığı Helenendorf irsinin Azərbaycanın çoxmədəniyyətli tarixində mühüm yer tutması ilə bağlıdır. Burada alman memarlıq üslubunun yerli ənənələrlə uyğunlaşdırılması və kilsənin müasir muzey kimi fəaliyyəti mədəni irsin davamlılığını təmin edən əsas amillərdir.

Tədqiqatın məqsədi Lüteran kilsəsinin (indiki Göygöl Diyarşünaslıq Muzeyi) tarixini, memarlıq xüsusiyyətlərini və mühafizə prosesini araşdırmaq, onun muzeyləşdirilməsi təcrübəsini elmi şəkildə təhlil etməkdir. Tədqiqatın obyektı Azərbaycanda alman memarlıq irsi, predmeti isə Helenendorf Lüteran kilsəsinin qorunması və müasir ictimai-mədəni funksiyasıdır. İş zamanı tarixi-analitik, memarlıq-təhlil və müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur ki, bu da abidənin həm memarlıq, həm də mədəni irs aspektlərinin kompleks araşdırılmasına imkan vermişdir.

Almanların Azərbaycana gəlişi. Almanların XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Rusiyaya, oradan da Cənubi Qafqaza köçü əsasən sosial-iqtisadi və dini amillərlə bağlı idi. Alman torpaqlarında kənd təsərrüfatının zəifləməsi, torpaq çatışmazlığı və iqtisadi çətinliklər ailələri doğma yurdlarını tərk etməyə vadar edirdi. Bununla yanaşı, pietist və separatist dini qrupların təqiblərlə üzləşməsi də köçü sürətləndirirdi. Xüsusilə Baden-Vürtembergdən çıxan pietist icmalar mistik və xiliazist təsəvvürlərdən qaynaqlanan “müqəddəs torpaqlara qayıdış” ideyası ilə Cənubi Qafqaza yönəlirdilər. Beləliklə, alman köçü həm sosial-iqtisadi, həm siyasi, həm də dini motivlərin vəhdəti ilə formalaşmış, dini faktor əhəmiyyətli rol oynamışdır [Ağasiyev İ., 2024, s. 80].

1816-1817-ci illərdə Almaniyadan Cənubi Qafqaza doğru kütləvi köç başlayaraq 1400-dən çox ailə (təxminən 6000 nəfər) yola çıxmışdı. İlk koloniya olan Marienfeld çətin mühacirət yolu ilə Tiflis yaxınlığında salınmış, digər qrupların bir qismi Odessada, digərləri isə Qafqazın müxtəlif regionlarında məskunlaşmışdı. Köç yolu Xerson, Rostov, Stavropol və Mozdok üzərindən keçmiş, xəstəlik və soyuq səbəbindən yüzlərlə insan həyatını itirmişdi.

Gürcüstanda Yekaterinenfeld, Aleksandrdorf və Yeni-Tiflis kimi koloniyalar formalaşdıqdan sonra alman köçünün bir hissəsi Azərbaycanın Yelizavetpol quberniyasına yönləndirilmişdir. 1819-cu ildə Qotilob Kox, Yakob Krauze və İohann Vuxerin rəhbərliyi ilə kolonistlər Gəncə çayının sağ sahilinə köçürülərək Yelenendorf koloniyasını yaratdılar. Koloniya I Aleksandrın bacısı

Yelena Pavlovnanın şərafinə adlandırılmış, burada 127 alman ailəsi məskunlaşdırılmış və onlara 2600 desyatin torpaq ayrılmışdı. Eyni ildə Şəmkir ərazisində salınmış Annenfeld koloniyasında isə 84 alman ailəsi yerləşdirilmişdi. Bu iki məskən ümumilikdə təxminən 1100 nəfəri birləşdirir və Qafqazın ən iri alman koloniyalarından sayılırdı [Abdullayev Ç., 2014, s. 48-49; Hacıyeva R., 2019, s. 16-17].

Sonrakı onilliklərdə alman icması genişlənərək Georqsfeld (Çınarlı), Alekseyevka, Qrünfeld (Həsənsu), Ayxenfeld (İrmaşlı), Traubenfeld (Tovuz), Yelizavetinka (Ağstafa) və Marksovka kimi yeni yaşayış məntəqələri yaratdı. XX əsrin əvvəllərinə doğru Azərbaycanda alman əhalisinin sayı 23 minə çatmış, təkcə Helenendorfda təxminən 3500 nəfər yaşayırdı.

Kolonistlərin ilk illərdəki həyat şəraiti ağır olmuşdur. Çar hökuməti onlardan həm iqtisadi intizam nümunəsi göstərməyi, həm də “mədəni vasitəçi” rolunu oynamalarını gözləyirdi. Bu məqsədlə onların yerli icmalarla təmasına məhdudiyyətlər qoyulmuş, 1829-cu ildə gürcülərlə nikah qadağan edilmiş, 1848-ci il dairəvi fərmanı ilə ermənilər və digər yerli xalqların alman koloniyalarına daxil olması yasaqlanmışdı [Вердиева X., 2025, s. 13].

Almanların məskunlaşdıqları bölgəyə töhfələri. XIX əsrin birinci yarısından etibarən almanların Azərbaycanda məskunlaşması ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni və texnoloji inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Kolonistlərin fəaliyyəti nəticəsində sənaye və təhsil müəssisələri, tibb məntəqələri, kitabxanalar və kilsələr yaradılmış, kənd təsərrüfatı və sənayedə yeni texnoloji yanaşmalar tətbiq olunmuşdur. Alman icması həmçinin ölkədə ilk telefon rabitə xətlərinin çəkilməsində və müasir mühəndislik sistemlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Bu inkişafın əsas iştirakçılarından biri “Siemens & Halske” şirkəti idi. Şirkət dəmir yolu xətlərinin çəkilişi, su elektrik stansiyasının qurulması və neft kəməri layihələrinin icrası kimi mühəndislik işlərini həyata keçirmişdir. “Forer qardaşları” isə şərabçılıq sənayesinin modernləşməsinə, məhsul keyfiyyətinin və ixrac potensialının yüksəlməsinə xüsusi töhfə vermişdir. Xristian Forerin 1898-ci ildə Annenfelddə qızıl, Daşkəsəndə isə dəmir filizi yataqlarını aşkarlaması almanların Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının öyrənilməsində də fəal iştirak etdiklərini göstərir [Angaltd, M., 2022].

Almanların məskunlaşdığı yaşayış məntəqələri səliqəli şəhərsalma prinsipləri ilə seçilirdi. Arx sistemi həm su təminatı, həm də abadlıq məqsədlərinə xidmət edir, küçə boyunca əkilmiş ağaclar isə iqlimə uyğun ekoloji mühit yaradırdı. Memar Demidovun layihələri əsasında tikilən evlər

alman memarlıq üslubunun yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış forması idi. Mansard tipli kirəmit damlar, kiçik həyət ətrafında qurulan yaşayış və təsərrüfat binaları, eləcə də zirzəmilərin geniş istifadəsi bu üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Bu şəhərsalma modeli zamanla yerli əhali tərəfindən də mənimsənilmiş və qərb bölgəsinin memarlıq simasında alman təsiri günümüzə qədər qorunmuşdur [İbrahimov N, 1997, s. 233]. Şəhərsalma strukturu yalnız gündəlik tələbatı deyil, ictimaiyyətin dini və mədəni həyatını da dəstəkləyirdi. Bu kontekstdə şəhərin mərkəzində inşa edilmiş Lüteran kilsəsi koloniyaların həm dini, həm də sosial mərkəzi funksiyasını yerinə yetirirdi.

Göygöldəki Lüteran kilsəsi. Müqəddəs İohann Kilsəsi Alman memarları A.Eyxler və F.Lemkulun layihələri əsasında 1854-cü ildə alman icması tərəfindən inşa edilmiş və 1857-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Binanın fəaliyyət dövrü 1941–1945-ci illər arasında kilsə funksiyası ilə məhdudlaşmış, almanların sürgün edilməsindən sonra isə müxtəlif ictimai və dövlət ehtiyaclarına uyğun istifadə olunmuşdur; bu dövrdə bina həm hərbi hospital, həm də idman məktəbi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 2005-ci ildən etibarən isə kilsə Göygöl Rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi kimi fəaliyyət göstərir ki, bu da tarixi memarlıq abidələrinin adaptiv istifadəsinin nümunəsi hesab olunur [Əliyev E., 2017, s. 45].

2008-ci ildə Müqəddəs İohann Kilsəsi Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Cəmiyyətinin dəstəyi ilə əsaslı təmir olunmuş və təmir işlərinə 250 min avro vəsait xərclənmişdir. Abidə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, Yerli Əhəmiyyətli Memarlıq Abidəsi kimi təsnif edilmiş və İnventar № 4276 ilə dövlət mühafizəsinə götürülmüşdür. Bu rəsmi status tikilinin tarixi, mədəni və memarlıq dəyərinin tanınmasını təmin edir və onun bütövlüyünün qorunması üçün hüquqi baza yaradır [Hacıyeva R., 2019, s. 43].

Kilsə binası region üçün xarakterik qırmızı daş hörgüdə inşa edilmiş, neoqotik memarlıq üslubunun əsas elementlərini – uca qüllə, sivri tağlı pəncərələr və şaquli vurğulama – nəzərə çarpan şəkildə əks etdirir. Hazırkı vəziyyəti, fasadın təmizliyi və daş hörgünün bütövlüyü, yüksək keyfiyyətli bərpa və konservasiya işlərinin aparıldığını təsdiqləyir. Bu, abidənin fiziki dağılmasının qarşısını almaq və tarixi-memarlıq görünüşünü gələcək nəsillər üçün qorumaq məqsədinə xidmət edir.

Müqəddəs İohann Kilsəsinin muzeyə çevrilməsi, adaptiv yenidən istifadə strategiyasının klassik nümunəsini təşkil edir. Bu yanaşma, tarixi tikililəri sökülməkdən və baxımsızlıqdan qoruyaraq onları müasir sosial və mədəni ehtiyaclara uyğunlaşdırmağa imkan verir. Binanın Tarix-Diyarşünaslıq

Muzeyi kimi fəaliyyəti, həm memarlıq və tarixi dəyərin qorunmasını, həm də yerli mədəniyyətin və tarixinin təbliğini təmin edir. Kilsənin yerləşdiyi abadlaşdırılmış meydan, hündür sərvlər, skamyalar və digər müasir istirahət elementləri ilə birlikdə, binanın ictimai rekreasiya məkanı və mədəni turizm marşrutunun əsas komponenti olmasını təmin edir. Muzeydə həmçinin sərgilər və tədbirlər də keçirilir və bu tədbirlərə alman diaspor nümayəndələri də dəvət olunur. Müqəddəs İohann kilsəsi kimi tarixi memarlıq abidələrinin diyarşünaslıq muzeyində sərgilənməsi bir sıra müsbət cəhətləri özündə ehtiva edir. İlk növbədə, abidənin ictimaiyyət üçün əlçatan olması onun mədəni və tarixi dəyərinin geniş auditoriyaya çatdırılmasına imkan yaradır. Bu, həm yerli, həm də xarici turistlərin cəlb olunmasını artıraraq turizm potensialını gücləndirir. Eyni zamanda, muzey mühiti abidənin qorunması üçün nəzarətli şərait təmin edir; yəni hava, rütubət və digər təbii təsirlərdən yaranan zərər riskini azaldır. Sərgilənmiş eksponatlar vasitəsilə ziyarətçilər tarixi və memarlıq xüsusiyyətləri barədə məlumat əldə edir, mədəni irsin dəyərləri ilə tanış olurlar. Bu, abidənin təcrid olunmasının qarşısını alaraq onun davamlı mühafizəsi üçün iqtisadi və sosial dəstəyin təmin edilməsinə xidmət edir.

Orta Avropa, xüsusən alman mədəniyyətində kilsə qüllələrinə saat qoyulması ənənəsi mövcuddur. Müqəddəs İohann Kilsəsinin qülləsindəki saat, yalnız dini funksiya daşımır, həm də icmanın mərkəzi kimi şəhərsalma və sosial nizamın simvoluna çevrilmişdir. Bu xüsusiyyət, Helenendorf (indiki Göygöl) alman icmasının mədəni və şəhərsalma ənənələrinin əyani göstəricisidir. Tarixi mənbələr saatın işlək olduğunu göstərsə də, sahə araşdırmaları nəticəsində bu texnoloji elementin artıq işləmədiyi müəyyən edilmişdir. Abidənin texnoloji elementlərinin qorunması və bərpası baxımından bu fərq mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Hazırda Azərbaycanda almanların mədəni irsini təşkil edən bir sıra abidələr qorunub saxlanılır. Bu abidələr sırasında xüsusi önəm daşıyan obyektlər Bakı, Göygöl və Şəmkir şəhərlərində yerləşən lüteran kilsələridir. Eyni zamanda, bu ərazilərdə əvvəllər alman kolonistlərinin yaşadığı evlər və digər tikililər də mühafizə olunmuşdur. Alman kolonistlərinin ölkədə yaratdığı bu memarlıq irsi həm tarixi, həm də mədəni baxımdan əhəmiyyətli sayılır və yerli tarixşünaslıq və memarlıq tədqiqatlarında xüsusi yer tutur.

2010-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə Lüteran kilsəsi binasında əhatəli təmir və bərpa işlərinə başlanmışdır. Aparılan genişmiqyaslı restavransiyalardan sonra binada Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının kamera və orqan musiqisi zalı açılmışdır.

Açılış mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva iştirak etmiş, bu mədəniyyət obyektinin əhəmiyyətini vurğulamışlar.

Daha sonra, 2013-cü ildə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Şəmkir rayonunda yerləşən alman lüteran kilsəsinin bərpa edilmiş binası ilə tanış olmuşdur. Bu, dövlət səviyyəsində alman mədəni irsinin qorunmasına və onun ictimaiyyətə təqdim edilməsinə verilən önəmin göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Həm Bakıdakı, həm də regionlarda yerləşən bu abidələr, alman kolonistlərinin Azərbaycan mədəniyyətinə verdiyi töhfənin canlı nümunəsi olaraq tarixşünaslıq və memarlıq araşdırmalarında diqqət mərkəzində saxlanılır [Zeynalova S., 2016].

2017-ci ildə Cənubi Qafqaz regionuna, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə almanların köçürülməsinin və alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi tamam olmuşdur. Bu münasibətlə keçirilən tədbirlər UNESCO-nun yubiley proqramına daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 avqust 2016-cı il tarixli “Cənubi Qafqaz regionunda alman məskənlərinin salınmasının 200 illiyi haqqında” sərəncam imzalayaraq, tarixi irsin qorunmasına dövlət səviyyəsində diqqət və qayğının göstərildiyini təsdiqləmişdir.

Bu sərəncam, Azərbaycanda alman mədəniyyətinə məxsus abidələrin qorunması və bərpası, eləcə də onların adaptiv şəkildə istifadəsi, o cümlədən muzeyləşdirilməsi baxımından mühüm hüquqi və institusional çərçivə təmin edir. Eyni zamanda, tədbir və təşəbbüslər ölkədə tolerantlıq və multikulturalizm siyasətinin praktik ifadəsi kimi, tarixi və mədəni irsin ictimaiyyətə çatdırılması və davamlı qorunması istiqamətində əhəmiyyətli addım hesab olunur.

Nəticə. Göygöldə yerləşən Lüteran kilsəsi – Alman köçürülməsinin tarixi izlərini, memarlıq irsinin xüsusiyyətlərini və multikultural mühitin təkamülünü özündə birləşdirən nadir abidələrdən biridir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Cənubi Qafqaza köçürülən alman icmasının fəaliyyəti Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatına mühüm təsirlər göstərmiş, xüsusilə Helenendorf və Annenfeld kimi koloniyalar Qafqazın urbanistik və memarlıq tarixində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Almanların sənaye, kənd təsərrüfatı və şəhərsalma sahəsində tətbiq etdikləri yeniliklər regionun inkişaf dinamikasına birbaşa təsir etmiş, bu irs sonrakı nəsillər üçün mühüm maddi-mədəni qat yaratmışdır.

Lüteran kilsəsi bu irsin ən parlaq memarlıq nümunələrindən biri kimi seçilir. Neoqotik üslubun xüsusiyyətlərini daşıyan bina həm alman dini

həyatının mərkəzi olmuş, həm də icma strukturunun sosial funksiyalarını yerinə yetirmişdir. Kilsənin XX əsrdən etibarən müxtəlif təyinatlarla istifadə olunması, daha sonra Göygöl Diyarşünaslıq Muzeyinə çevrilməsi abidənin adaptiv mühafizə potensialını nümayiş etdirir. Bu proses həm memarlıq obyektinin fiziki bütövlüyünün qorunmasına, həm də tarixi irsin müasir mədəniyyət sahəsinə inteqrasiya olunmasına şərait yaratmışdır.

Aparılmış təhlil göstərir ki, kilsənin bərpa və mühafizə strategiyası beynəlxalq konservasiya prinsiplərinə uyğun şəkildə formalaşdırılmışdır. Abidənin dövlət səviyyəsində qorunması, bərpa işlərinin həyata keçirilməsi və ictimai istifadəyə açılması multikultural irsin yaşadılmasına yönəlmiş məqsədyönlü siyasətin göstəricisidir. Bununla yanaşı, kilsənin muzey kimi fəaliyyəti tarixi-memarlıq irsinin interpretasiyası, ictimaiyyətə çatdırılması və turizm potensialının gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli nəticələr doğurmuşdur.

Nəticə etibarilə, Helenendorf Lüteran kilsəsi yalnız alman memarlıq ənənələrinin Azərbaycandakı nümunəsi deyil, həm də ölkənin multikultural tarixi və mədəni irs siyasətinin canlı təəcəssümüdür. Abidənin mühafizəsi və muzeyləşdirilməsi göstərir ki, xarici icmaların Azərbaycan tarixində qoyduğu izlər həm elmi-tədqiqat, həm də praktiki irs idarəçiliyi üçün mühüm resursdur. Bu irsin öyrənilməsi və davamlı mühafizəsi gələcək tədqiqatlar üçün geniş perspektivlər açır və ölkənin mədəni irs siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi aktuallığını qoruyur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev Ç. Azərbaycan–Almaniya əlaqələri. Bakı: Mütərcim, 2014, 192 s.
2. Ağasiyev İ. Qafqazın alman məskənləri: XVIII əsrin sonu–XX əsrin ortaları. Bakı: Nəşriyyat şöbəsi, 2024, 504 s.
3. Əliyev E. Azərbaycan memarlığında alman irsi. Bakı, 2017, 208 s.
4. Hacıyeva R. Azərbaycan tolerantlığında alman irsinin izləri və memarlığı. Bakı: Tuna nəşriyyatı, 2019, 180 s.
5. İbrahimov N. Azərbaycan tarixinin alman səhifələri. Bakı: Azərbaycan nəşr., 1997, 336 s.
6. Zeynalova S. Azərbaycanda alman məskənlərinin salınmasından 200 il keçir. Xalq qəzeti. 2016, May 10
7. Angaltd, M. (2022, April 13). Azərbaycan almanları: Şanlı keçmişdən deportasiyaya. Daz.asia. <https://daz.asia/ru/author/marinaangaltd/>

8. Вердиева Х. К вопросу о сепаратизме немцев–колонистов закавказья в XIX веке / Немцы в истории Азербайджана. Баку: Füyuzat, 2025, s. 13-24

Aytac Humbat gizi Ismayilova

**Preservation and Museification of German Architectural Heritage in
Azerbaijan: on the Example of the Lutheran Church**

Summary: This article investigates the migration of Germans to the South Caucasus, particularly the territory of present-day Azerbaijan, during the late eighteenth and early nineteenth centuries. It analyzes the social, economic, political, and religious motivations behind this migration and the historical formation of German colonies. The establishment of settlements such as Helenendorf (modern Göygöl) and Annenfeld significantly influenced regional urban development, introducing innovations in industry, agriculture, and town planning. The study focuses on the architectural features of the Church of St. John (Lutheran) in Göygöl, emphasizing the regional adaptation of the Neo-Gothic style and the functional transformations the building has undergone over time. The restoration and adaptive reuse of the monument are assessed within the framework of contemporary conservation principles. The 2008 renovation and the church's subsequent operation as a museum have ensured its preservation both as an architectural heritage site and as a repository of cultural memory. The article underscores the significance of German architectural heritage within Azerbaijan's multicultural context and discusses prospects for its sustainable preservation.

Key words: restoration, preservation, colony, inventory documentation, local history studies

Айтадж Гумбат гызы Исмаилова

**Сохранение и музеефикация немецкого архитектурного наследия в
Азербайджане: на примере лютеранской церкви**

Резюме: В статье исследуется переселение немцев на Южный Кавказ, в частности на территорию современного Азербайджана, в конце XVIII – начале XIX веков, а также социально-экономические, политические и религиозные мотивы данного процесса и история формирования немецких колоний. Основание таких поселений, как Геленендорф (ныне Гёйгёль) и Анненфельд, оказало значительное

влияние на урбанистическое развитие региона, способствуя внедрению новшеств в промышленности, сельском хозяйстве и градостроительстве. В исследовании анализируются архитектурные особенности церкви Святого Иоанна (лютеранской) в Гёйгёле, региональная адаптация неоготического стиля, а также функциональные изменения, произошедшие в использовании данного сооружения. Реставрация и адаптивное использование памятника оцениваются в контексте современных принципов консервации. Ремонт 2008 года и последующее функционирование церкви в качестве музея обеспечили её сохранение как образца архитектурного наследия и носителя культурной памяти. В статье показано место немецкого архитектурного наследия в мультикультурной среде Азербайджана и обозначены перспективы его устойчивой охраны.

Ключевые слова: реставрация, охрана, колония, инвентаризация, краеведение

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 18.11.2025

Rəyçilər: Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aida İsmayılova; Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin şöbə müdürü, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nasir Quluzadə

UOT: 31

ORCID: 0009-0001-8009-8356

<https://doi.org/10.52094/NYZT2020>

Elnur Bədəlzadə Rövşən oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
elnur.r.badalzade@gmail.com

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAMIŞ CİNAYƏT TÖRƏDƏN ŞƏXSLƏRƏ QARŞI CƏZA SİYASƏTİ VƏ SOSIAL-PSİXOLOJİ TƏSİR

Xülasə: Bu məqalə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə tətbiq olunan cəza siyasətinin hüquqi, sosial və psixoloji aspektlərini təhlil edir. Araşdırmada qanunvericiliyin BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyasına uyğunluğu vurğulanır. Məqsəd cəzanın islahedici və reabilitasiyaedici funksiyalarını, profilaktik yanaşmalarla vəhdətini qiymətləndirməkdir. Statistik tendensiya cəza siyasətində sərtləşməyə işarə etsə də, yeniyetmələrin yenidən cəmiyyətə inteqrasiyası üçün alternativ tədbirlərin gücləndirilməsinin vacibliyi önə çəkilir.

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayan, cəza siyasəti, islah, profilaktika, reabilitasiya, sosial təsir

Azərbaycan qanunlarına görə “yetkinlik yaşına çatmayan” şəxs 14 yaşından 18 yaşına qədər olan şəxsi ifadə edir [1]. Cinayət məsuliyyətinə əsasən, 16 yaşını tamam etmiş şəxs ümumi cəza subyekti sayılır. Lakin Cinayət Məcəlləsində müəyyən edilmişdir ki, 14-15 yaşlı yeniyetmələr yalnız ağır cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyırlar (məsələn, qəsdən adam öldürmə və s.). 14 yaşına çatmamış şəxslər cinayət məsuliyyəti daşımır; belə hallarda “yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə” komissiyalar tərəfindən müxtəlif tərbiyəvi tədbirlər görülməlidir. Bu yanaşma Uşaq Hüquqları üzrə BMT Konvensiyası (Maddə 40.3.a) tələblərinə uyğun hesab olunur. Azərbaycan 1992-ci ildə BMT Uşaq Hüquqları Konvensiyasına və onun əlavə protokollarına qoşulmuş, 1998-ci ildə “Uşaq hüquqları haqqında” Qanunu qəbul edilmişdir. Cinayət prosessual qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanlara xüsusi qaydalar (məsələn, ibtidai istintaqda onların valideynlərinin iştirakı) nəzərdə tutulub. Beləliklə, Azərbaycan qanunları yeniyetmələrin təqsirli halları

zamanı humanizm prinsiplərini rəhbər tutur və onların məsuliyyətini müəyyən edərkən beynəlxalq standartlara uyğun hərəkət edirlər.

Cəza növləri. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə görə əsas cəza növlərinə cərimə, ictimai işlər, islah işləri (korrupsiyalı əmək), azadlığın məhdudlaşdırılması və azadlıqdan məhrum etmə daxildir. Yetkinlik yaşına çatmayanlar yalnız cərimə, ictimai iş, islah işi və məhdud müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə mühakimə edilə bilərlər. Digər cəzalar (vəzifə məhrumiyyəti, avtomobil idarəetmə hüququndan məhrum etmə, hətta ömürlük azadlıqdan məhrum etmə) yeniyetmələrə tətbiq olunmur. Cinayət Məcəlləsinin 84.2-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs cinayət törədibse o, məsuliyyətə cəlb edilə bilər və ya maarifləndirmə xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər. Cəza təyin edilərkən uşağın yaşı, şəxsiyyəti və həyat şəraiti nəzərə alınmalı, yeniyetmə törədilən cinayətin cəmiyyətə təhlükəlilik dərəcəsi ilə birgə qiymətləndirilməlidir. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsində qeyd olunur ki, cinayəti yeniyetmə törədibse, bu cəzanın yüngülləşdirilməsi halı sayılır [1].

Praktiki olaraq, ağır cinayət törətmiş yeniyetmə məhkəmə qərarı ilə 11-18 yaşlılar üçün nəzərdə tutulan qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisəsinə göndərilə bilər. Az ağır və ya az təhlükəli cinayət edən yeniyetmələr barəsində isə yerli yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə komissiya qərarı ilə açıq tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisəsinə göndərmə tədbiri görülür. Hazırda cəmiyyətimizdə yetkinlik yaşına çatmamışların törətdiyi cinayətlərin böyük hissəsi (təqribən 90%) mülkiyyətə qarşı az ağır və ya az təhlükəli əməl olduğuna görə, cəmiyyət təcrübəsinə uyğun açıq tipli tərbibə müəssisələrinin olmaması daxili işlər orqanları üçün ciddi problemlər yaradır. Bu səbəbdən, cəza-siyasətində alternativ islah-tərbiyə tədbirlərinin genişləndirilməsi (məsələn, komissiya qərarı ilə sosial reabilitasiya mərkəzlərinə yönləndirmə) təklif edilir.

Azərbaycan qanunlarında yetkinlik yaşına çatmayanların tərbiyəvi tədbirlərinə də yer verilib. Məsələn, CM-in 87-88-ci maddələri üzrə yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün xəbərdarlıq, valideynlərin nəzarətinə təhvil vermə, vurulmuş ziyanı aradan qaldırma, azad vaxtı məhdudlaşdırma və s. kimi tədbirlər nəzərdə tutulur [1]. Belə tədbirlər cəzanın tam tətbiq edilməsindən yayınaraq yeniyetmənin islah olunmasını hədəfləyir. Eyni zamanda, cəza-icra qanunvericiliyinə əsasən yeniyetmələr törətdikləri cinayətə görə böyükklərlə müqayisədə daha az maksimal müddətə cəzalandırılır, onların böyükklərdən ayrı, xüsusi müəssisələrdə saxlanılması tələb olunur. Məsələn, azadlıqdan məhrum

etmə cəzasına məhkum olunan uşaqlar xüsusi tərbiyə müəssisələrində saxlanılmalı, orada onların layiqli vətəndaş kimi formalaşması üçün müvafiq təhsil və peşə təlimi təmin edilməlidir. Cəza mərhələsində yeniyetmələrə psixoloji və sosial dəstək vermək məqsədilə xüsusi proqramların tətbiqi mühümdür.

Bu tədbirlər yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin davranışını düzəltmək, onlarda məsuliyyət hissini formalaşdırmaq və gələcəkdə cinayətlərin qarşısını almaq məqsədi daşıyır.

Xəbərdarlıq tədbiri – yetkinlik yaşına çatmayana etdiyi əməlin nəticələri, vurduğu ziyanın mahiyyəti və belə hərəkətləri təkrarladığı halda doğura biləcəyi hüquqi nəticələr barədə izahat verilməsi deməkdir.

Nəzarətə götürmə – valideynlər, onları əvəz edən şəxslər və ya aidiyyəti icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən yetkinlik yaşına çatmayanın davranışına nəzarət etmək və tərbiyəvi təsir göstərmək öhdəliyinin üzərinə götürülməsidir.

Vurulmuş ziyanın ödənilməsi tədbiri – yetkinlik yaşına çatmayanın maddi imkanları və bacarıqları nəzərə alınmaqla, dəymiş ziyanın aradan qaldırılması məsuliyyətinin ona həvalə olunmasıdır.

Asudə vaxtın məhdudlaşdırılması və davranış qaydalarının müəyyənəşdirilməsi – yetkinlik yaşına çatmayanın müəyyən yerlərə getməsinə, gec saatlarda evdən çıxmasına və ya nəqliyyat vasitələrindən istifadə etməsinə məhdudiyyət qoyulmasını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, ona təhsilini davam etdirmək və ya dövlət orqanlarının dəstəyi ilə işə düzəlmək vəzifəsi də qoyula bilər. Bu tədbirlər müxtəlif əlavə tərbiyəvi şərtləri də əhatə edə bilər.

Əgər yetkinlik yaşına çatmayan şəxs ilk dəfə az ağır və ya cəmiyyət üçün böyük təhlükə yaratmayan cinayət törədibsə və onun islahı tərbiyəvi tədbirlərlə mümkün hesab edilsə, bu halda o, cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər.

Və yetkinlik yaşına çatmayan şəxs bu tədbirlərə əməl etmirsə və ya onları davamlı şəkildə pozursa, həmin tədbirlər ləğv edilir və məsələ onun cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün məhkəməyə göndərilir.

Sosial-psixoloji təsir. Yetkinlik yaşına çatmayanların cəza görməsi onların psixologiyasına və ailə münasibətlərinə müxtəlif təsir göstərir. Qanunvericilik bu həssas yaş qrupunun intellektual və emosional inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq onlara yumşaq münasibət tələb edir. Yeniyetmələrin qanunla nəzərdə tutulmayan cəzalara məruz qalması psixoloji travmalara, özünəinamsızlığa səbəb ola bilər. Belə cəzalar onların ətraf mühitə münasibətinə təsir edir və gələcəkdə yenidən cinayətlərə meyl yarada bilər. Məsələn, tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, Azərbaycanın tərbiyə müəssisələrində

saxlanılan uşaqlar arasında rekidiv halları az deyil – uşaqlar azadlığa çıxdıqdan sonra yetərli reabilitasiya olunmadan cinayətkar fəaliyyətlərini davam etdirirlər [2].

Cinayətkar mühitin təsiri yeniyetmələrdə xüsusilə güclüdür. Tədqiqatlar göstərir ki, cəmiyyətin kriminal alətləri və yaşa dolmuş cinayətkarların təhriki uşaqları yanlış istiqamətə yönəldir. Belə hallarda cəzanın özü, əksinə, adaptasiyanı çətinləşdirə, yeniyetmədə cəmiyyətə qarşı etimadsızlıq yarada bilər. Cəzanın ailə münasibətlərinə də mənfi təsiri olur: valideynlərdə günahkarlıq hissləri yaranır, ailə içi gərginlik artır. Cəmiyyət tərəfdən isə cəzalanan uşağa qarşı stigmatizasiya yaranır, onun təkrar sosial inteqrasiyasını çətinləşdirir. Məsələn, məktəbdə formalaşmayan mənəvi-psixoloji mühit yeniyetmələrin cinayət qruplarına cəlbini gücləndirir. Belə vəziyyətlərdə məktəb və cəmiyyət yeniyetmənin tərbiyə və maarifləndirilməsində əsas rol oynamalıdır.

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Məhkum olunmuş 14-17 yaşda olan uşaqların sayı – cəmi, nəfər	286	261	323	301	288	207	259	258	310	285
O cümlədən, cəza tədbirləri üzrə:										
Cərimə edilənlər	85	87	98	69	24	13	8	6	12	12
İctimai işlərə cəlb olunanlar	3	3	2	2	3	4	1	2	6	3
İslah işləri ilə cəzalandırılanlar	17	16	16	11	10	3	2	3	4	6
Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum olunanlar	95	79	111	74	72	61	81	73	88	70
Şərti məhkum edilənlər	86	76	96	118	66	45	54	47	47	47
Azadlığı məhdudlaşdırılanlar	-	-	-	27	113	81	113	127	153	147

Cədvəl 1. 2015-2024 illərdə ölkədə həyata keçirilən cəza tədbirləri*

*Mənbə. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi veb-saytında yerləşdirilmiş statistika [4], [5]

Rəsmi statistika göstərir ki, 2015–2024-cü illər üzrə 14-17 yaşlılara tətbiq olunan cərimə, ictimai iş, islah işi, azadlıqdan məhrumetmə və şərti cəza kimi

cəza növlərində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, 2015-ci ildə bu yaş qrupunda 85 nəfər cərimə cəzasına, 3 nəfər ictimai işə, 17 nəfər islah işinə, 95 nəfər müəyyən müddətə azadlıqdan məhrumetməyə, 86 nəfər şərti həbsə məhkum edilmişdi. 2020-ci ildə isə bu saylar müvafiq olaraq 13, 4, 3, 61 və 45 olmuş, 2021-ci ildə azadlıqdan məhrumetməyə düşənlərin sayı 54-ə, azadlığı məhdudlaşdırılanlar 81-ə yüksəlmişdir. Ötən onillikdə cərimə, ictimai iş və islah işlərinə məhkumetmə xeyli azalmış, azadlıqdan məhrumetmə bir qədər azalsa da, şərti həbs artmış və ən kəskin artım azadlığın məhdudlaşdırılması tədbirində müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 2018-ci ildə tətbiq edilməyən azadlığın məhdudlaşdırılması 2020-ci ildə 81, 2023-cü ildə 153, 2024-cü ildə isə 147 halda tətbiq edilmişdir. Bu dəyişikliklər aşağıdakı kimi qrafik və rəqəmlərlə müşayiət olunur:

- *Cərimə cəzası*: 2015-ci ildə 85 nəfər (2024-cü ildə 12 nəfər) – kəskin azalma.
- *İctimai iş*: 2015-ci ildə 3 nəfər (2024-cü ildə 3 nəfər) – müqayisədə sabitlik, ümumi saylar azdır.
- *İslah işi*: 17 nəfərdən 6 nəfərə düşmə – azalma.
- *Azadlıqdan məhrumetmə*: 95 nəfərdən 70 nəfərə azalma (orta səviyyədə dalğalanma).
- *Azadlığın məhdudlaşdırılması*: 2015-ci ildə tətbiq edilmirdi, 2024-cü ildə 147 hal

Bu tendensiyanı statistik cədvəldən də görmək mümkündür. Məsələn, azadlıqdan məhrumetməyə məhkumetmənin payı artdığı halda ağır cinayətlər azaldığından, cinayət-hüquq siyasəti daha sərt tətbiq olunmağa başlamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2018.

Elmi jurnallar

2. UNEP Journal of Environmental Policy. “Global Renewable Energy Transition: Social Dimensions

Konfrans materialları

3. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi, Polis Akademiyasının 17 aprel 2023-cü il tarixli “Cinayətkarlıq” konfrans materialları (məqalələr toplusu).

İnternet resursları

4. “Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti,” *E-huquq.az*, 6 mart 2023.
5. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi.
<https://www.stat.gov.az/source/crimes/>
6. Bakı Şəhər Baş Polis İdarəsi. *Daxili işlər orqanlarının profilaktik tədbirləri (2019)* (rəsmi internet səhifəsi).
7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsindən çıxarış.
<https://mod.gov.az/images/pdf/f6552deaf571fe5626df1b14d8fd6721.pdf>
8. Quliyeva, S. (2019). Gənclərin deviant davranışının formalaşmasında sosial-psixoloji və iqtisadi amillərin rolu. Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyası. aak.gov.az
9. Mahmudov, A. M. (2014). Gənclərin sosial-mədəni inkişafı və hüquq mədəniyyəti. Polis Akademiyasının Mühazirələr Toplusu. pa.edu.az

Elnur Badalzada Rovshan Punishment Policy and Socio-Psychological Impact on Juvenile Offenders

Summary: This article examines the legal, social, and psychological impacts of criminal justice policies applied to juvenile offenders. It highlights the alignment of national laws with the UN Convention on the Rights of the Child. The goal is to assess how punishment serves rehabilitative and preventive functions. Despite trends towards harsher penalties, the article emphasizes the importance of alternative measures and the need for stronger reintegration support to help juveniles return to society as responsible individuals.

Key words: juvenile offenders, penal policy, rehabilitation, prevention, legal system, social impact

Эльнур Бадалзаде Ровшан оглу

Политика наказания и социально-психологическое воздействие на несовершеннолетних правонарушителей

Резюме: Данная статья анализирует влияние уголовной политики в отношении несовершеннолетних с правовой, социальной и психологической точек зрения. Рассматривается соответствие национального законодательства Конвенции ООН о правах ребёнка. Цель – оценка воспитательной и реабилитационной функций наказания, а также

их связь с профилактическими подходами. Несмотря на ужесточение мер, авторы подчёркивают необходимость развития альтернативных методов и поддержки интеграции подростков в общество после наказания.

Ключевые слова: несовершеннолетние, уголовная политика, реабилитация, профилактика, воспитание, социальное воздействие

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.11.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun baş müəllimi Kənan Bağırov; ADMİU-nun baş müəllimi Məftunə İsmaylova

UOT: 379.85

ORCID: 0009-0000-0970-6761

<https://doi.org/10.52094/RANA9503>

Maqsud Məmmədzadə Saadi oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
uvttthvu@gmail.com

SOSIAL-MƏDƏNİ XİDMƏT VƏ TURİZMIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Xülasə: Müasir dövrdə qonaqpərvərlik və turizm sənayesi sürətlə inkişaf edir, lakin obyektlərin say artımı xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə həmişə paralel getmir. Sosial-mədəni xidmət və turizm iqtisadiyyatın spesifik, çoxşaxəli sahəsi kimi insanların istirahət, mədəni, təhsil və sağlamlıq ehtiyaclarını qarşılamağa yönəlmişdir və milli iqtisadiyyata çarpan təsiri ilə mühüm töhfə verir.

Turizmin sosial xarakteri, mədəniyyətlərarası təmasları artırması, fərdi inkişaf, regional inkişaf və sosial rifah üçün yaratdığı imkanlar mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müasir cəmiyyətin mobillik, istehlak aktivliyi və qloballaşma kimi xüsusiyyətləri turizmin rolunu daha da gücləndirir. Sahədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün xidmət keyfiyyətinin milli sertifikatlaşdırma sisteminin yaradılması, turistlərin qalma müddətini uzadan regional turizm məhsullarının təşviqi və infrastrukturun inkişafı üçün maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: sosial-mədəni xidmət, turizm, xidmət keyfiyyəti, davamlı turizm, peşəkar təlim, rəqəmsallaşma, infrastruktur.

Müasir dünyada qonaqpərvərlik industriyası sürətlə inkişaf edir. Otel biznesi və turizm bu gün kifayət qədər yüksək rentabellik nümayiş etdirir, hər il daha çox yüksək səviyyəli otellər, restoranlar və turizm şirkətləri yaranır. Bununla belə, say baxımından artım xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi ilə həmişə müşayiət olunmur və dünya standartlarından xeyli uzaqdır. Azad bazar şəraitində istehlakçı malları və xidmətləri seçimdə müstəqildir: rəqabət daxili iqtisadiyyatın, o cümlədən rekreatsiya-turizm kimi spesifik bir sahənin.

Sosial-mədəni servis və turizm sahəsinin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsinin perspektiv istiqamətlərindən biridir. Xidmət industriyası iqtisadiyyatın spesifik və çoxşaxəli bir sahəsidir və burada həm maddi, həm də

qeyri-maddi məhsullar (xidmətlər) istehsal edən müəssisələr birləşir. Elə bu xüsusiyyət də onu iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqləndirir və həm sahənin bütövlükdə idarə olunmasını, həm də ayrıca xidmət müəssisələrinin idarə edilməsini xeyli mürəkkəbləşdirir.

Müştərilərin dəyişən tələblərinə uyğun olaraq sosial-mədəni servis və turizm sahəsində çalışan mütəxəssis haqqında təsəvvür transformasiya olunmalıdır. Lakin hazırkı mərhələdə müştəriyönümlü yanaşmanın inkişafına tələbələrə motivasiya səviyyəsinin aşağı olması, peşəkar rolu uğurla mənimsəyə bilməmələri mane olur.

Sosial-mədəni xidmət və turizm insanların istirahət sahəsindəki mədəni, təhsil, sağlamlıq və turizm ehtiyaclarını ödəməyə yönəlmiş fəaliyyətləri birləşdirən bir xidmət sahəsidir. Bu sahəyə mədəni turizm (sənət, tarix və ənənə ilə əlaqəli səyahətlər) və sosial turizm (Dövlət, fondlar və ya işəgötürənlər tərəfindən qismən və ya tamamilə maliyyələşdirilə bilən mütəşəkkil səyahətlər) daxildir. Bu sahədəki mütəxəssislər mədəniyyət mərkəzlərində, muzeylərdə, təhsil müəssisələrində və turizm agentliklərində işləyirlər [4].

Əsas vəzifə insanlara güclərini bərpa etməyə, yeni təcrübələr və biliklər əldə etməyə, mədəni və sosial maraqlarını həyata keçirməyə kömək edən xidmətlər göstərməkdir. Turizm tarixi abidələrin bərpası və qorunması, habelə yerli adət-ənənələrin, incəsənətin və adətlərin təbliği üçün vəsait cəlb etmək üçün mühüm vasitədir. Sosial-mədəni xidmət və turizm sənayesi, iş yerlərinin yaradılması və qonaqpərvərlik, nəqliyyat, iaşə və suvenir sənayesi kimi əlaqəli sahələr üçün çarpan təsir yolu ilə milli iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu sahə fərdi böyüməyə, sosial rifahın yaxşılaşdırılmasına, insanlar və mədəniyyətlər arasında sosial əlaqələrin və qarşılıqlı anlaşılanın möhkəmlənməsinə kömək edir. Turizm bölgələrin davamlı inkişafı üçün güclü bir stimula ola bilər, turizm potensialını açır və yerli əhalinin həyat keyfiyyətini artırır. Beləliklə, sosial-mədəni xidmət və turizm həm fərdlərin həyatında, həm də cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayan dinamik inkişaf edən və çoxşaxəli bir sahədir.

Bu gün turizm bütün ölkələri və qitələri əhatə edir. Ümumdünya Turizm Təşkilatının (UNVTO) məlumatına görə, 2024-cü ildə dünyada turistlərin ümumi sayı 1,4 milyard nəfər, 2023-cü ildə isə 975 milyon beynəlxalq səyahət qeydə alınıb ki, bu da 2022-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 38% çoxdur. Son 10 ildə səyahətçilərin sayı 40% - dən çox artmışdır. 2017-ci ilin əvvəlində yer kürəsinin əhalisi təxminən 7,577 milyard nəfər idi.[1]. Turizmin inkişafının

miqyası və dinamikası müasir qlobal cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

2024-cü ildə Azərbaycan Respublikasına gələn turistlərin sayı – 2 626,7 min nəfər təşkil edib, bu rəqəm əvvəlki ilə nisbətən 25,9% artım təşkil edir. 2024-cü ildə turizm sektorunun Azərbaycan iqtisadiyyatına töhfəsi təqribən 7,8 milyard manat, 423,700 iş yeri təmin etmiş, turistlərin beynəlxalq və daxili xərcləri müvafiq olaraq 3,4 və 3,5 milyard manat təşkil etmişdir. Turistlərin 60.9%-i paytaxtın (Bakı) payına düşür; qalan səyahətçilərin əsas sayı bölgələri əhatə edir: Xaçmaz, Naftalan, Qusar, Qəbələ. Bu öz növbəsində tələbin bir nöqtədə güclü konsentrasiyasını göstərir. Ziyarətlərin əksəriyyətinin qısa işgüzar səfərlər, tranzit, günlük səfərlər və ya qısa ekskursiyalar olduğunu göstərir. Bu, əlavə xidmətlərdən (yemək, ekskursiyalar, suvenirlər, sağlamlıq) gəlirini məhdudlaşdırır, gəlir vahidi üçün sabit əməliyyat xərclərinin payını artırır. Paytaxtda turistlərin konsentrasiyası regional bərabərsizlikləri artırır, şəhər infrastrukturunu çox yükləyir və turizmin iqtisadi təsirlərinin respublikaya bərabər paylanmasına imkan vermir.

Gəlmə turizmin artmasına baxmayaraq, turistlərin saxlanması və təkrar ziyarət indeksinin artması, xidmət keyfiyyətinin dəyişkənliyi, standartlaşdırmanın olmaması və özəl müəssisələrdə keyfiyyətin monitorinqi sisteminin zəif olması səbəbindən baş verir. Bu, obyektlərin sayının artması ilə müştəri təcrübəsinin səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluqla təsdiqlənir.

Turizm kütləvililiyi sayəsində müasir qlobal cəmiyyətin ayrılmaz elementi olmuşdur. Müasir cəmiyyətin turizmin inkişafına şərait yaradan əsas xüsusiyyətləri sənaye inqilabının təsiri altında formalaşmışdır. Bu inqilab əhalinin sərbəst vaxtının dəfələrlə artmasını təmin etmiş, həmçinin geniş nəqliyyat infrastrukturunu şəbəkəsinin inkişafı dünya ölkələrinin sakinlərinin mobilliyində müsbət dinamika yaratmış, müxtəlif ölkələrin və xalqların nümayəndələri arasında mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəni genişləndirmişdir [3].

Turizmi sosial sahənin elementi kimi nəzərdən keçirərkən “səyahət” və “turizm” anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək vacibdir. Bu anlayışların açıq şəkildə bir-biri ilə bağlı olmasına baxmayaraq, onlar eyni mənə daşımır. Səyahət insanın həyat tərzini və ya onun gəlir mənbəyi olan əmək fəaliyyəti forması ola bilər. Turizm isə daha çox asudə vaxtın təşkili, zövq alma, sağlamlıq və rekreasiya məqsədləri və digər məqsədlərlə edilən səfərləri əhatə edir. Hazırda turizmin növlərinin geniş nomenklaturası mövcuddur: rekreasiya turizmi, idrak (maarifləndirici) turizmi, mədəni-sağlamlıq turizmi, müalicəvi-

səğlamlıq turizmi, əyləncə turizmi, hadisə turizmi, idman turizmi, ekskursiya turizmi, biznes turizmi, mədəni turizm.

Turizm fenomeni yarandığı andan etibarən insanların həyatının mühüm parçasına çevrilmişdir. O, çoxşaxəli təzahürləri ilə insanların asudə vaxtının təşkili məsələləri, insanlararası münasibətlər, insanla ətraf mühitin qarşılıqlı təsiri sferasına daxil olur. Qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə xüsusi aktuallıq kəsb edir, çünki turizm müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin qarşılaşdığı bir ictimai fəaliyyət sahəsidir. Turistlərin məqsəd və tələbatları ilə bağlı məsələlər getdikcə daha da ön plana çıxır ki, bu da öz növbəsində turizmin növlərinin diferensiasiyasına gətirib çıxarır. Məsələn, müasir mədəni turizm çoxlu formaları və təzahürləri ilə seçilir. “Cultural Tourism Studies” kitabının müəllifi Melani Smit mədəni turizmin aşağıdakı növlərini təqdim edir:

1. Tarixi turizm – tipik ziyarət obyektləri: qalalar, saraylar, kənd evləri, arxeoloji abidələr, tarixi abidələr, muzeylər, dini məkanlar;
2. İncəsənət yönümlü turizm – teatrların, konsertlərin, qalereyaların, festivalların, karnavalların və digər tədbirlərin ziyarət edilməsi;
3. Yaradıcı turizm – fotoqrafiya, rəssamlıq, keramika, kulinariya, dil öyrənmə, sənətkarlıq;
4. Şəhər turizmi – tarixi şəhərlərin, yenidən dirçəldilmiş sənaye şəhərlərinin ziyarəti, incəsənət nümunələri ilə tanışlıq, alış-veriş, şəhərlərin gecə həyatı ilə tanışlıq;
5. Kənd turizmi – kəndlərin, fermaların, ekomuzeylərin, mədəni landşaftların, milli parkların və s. ziyarəti [6].

Hazırda turizm cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün səciyyəvidir və M.Veber və P.Sorokinin sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi baxımından fərdin sosial sinifə mənsubiyyətinin formalaşmasına təsir edən amil kimi çıxış edə bilər. Fərdin cəmiyyətdəki iyerarxik mövqeyi nə qədər yüksəkdirsə, adətən onun turistik fəaliyyət imkanları da bir o qədər geniş olur. Turizm sahəsində təqdim olunan imkanların çoxçeşidliliyi istehlakçıların diversifikasiyasına gətirib çıxarır. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, turizm fenomeni qlobal cəmiyyətin strukturlarının mürəkkəbləşməsi və ona xas olan fundamental dəyərlər nəticəsində dünyanın dərk edilməsinə yönəlmiş sosial strategiya kimi formalaşmışdır. Turizm fenomeni qlobal cəmiyyətin əsas xüsusiyyətlərini – mobillik, istehlak aktivliyi, vizuallaşma, virtuallaşma, qloballaşma və s. əks etdirir [4].

Ümumdünya Turizm Təşkilatının fikrincə, turizm müəyyən ərazilərin və regionların yerli icmalarının rifahının artırılması üçün bir alət kimi çıxış edə bilər. Ümumiyyətlə, global cəmiyyətin müasir həyatının fenomeni olan turizm dayanıqlı sosial rifahın formalaşmasının ayrılmaz amilinə çevrilir.

Bu sahədə vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün konkret tədbirlər görülməlidir, məsələn: 1. İllik ictimai reytingi olan turizm xidmətlərinin (otellər, bələdçilər, tur operatorları) keyfiyyətinin sertifikatlaşdırılması üçün Milli sistem hazırlamaq və tətbiq etmək;

2. Turistlərin orta qalma müddətinin uzadılması ilə bölgələrdə (festivallar, muzeylər, gastronomik turlar yaradılmasını stimullaşdırmaq;

3. Maliyyə alətlərindən düzgün istifadə etmək, regional infrastrukturun modernləşdirilməsi üçün güzəştli kreditlər və qrantlar ayırmaq (otellər, yollar, rəqəmsal rabitə).

Təhlil göstərir ki, Azərbaycan davamiyyət axınlarını uğurla artırır və sektorun iqtisadiyyata töhfəsini bərpa edir, lakin qısa səfərlər (orta hesabla 1,63 gecə) və Bakıda yüksək konsentrasiya, regionlar üçün potensial multiplikativ effektləri və turist tələbinin monetizasiya dərinliyini məhdudlaşdırır. Keyfiyyətli artıma keçmək üçün məhsulların, insan kapitalına qoyulan investisiyaların, rəqəmsallaşmanın və davamlılığın birləşməsi lazımdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. UNWTO Tourism Highlights presents a concise overview of international tourism in the world based on the results for the year 2024 URL: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284419876>

2. Матвеева А. Механизмы социализации личности в условиях постиндустриализма: монография. – Казань: Бук, 2022. – 240 с.

3. Исрафилзаде С.Э. Влияние процесса глобализации на трансформацию туристской сферы общественной жизни// Эволюция современной науки: сборник статей международной научно-практической конференции. – Уфа: Омега Сайнс, 2021. – С. 247–251.

4. Smith M.K. Issues in cultural tourism studies. – London: Routledge, 2016. – 288 p.

5. McCabe S., Johnson S. The happiness factor in tourism: Subjective well-being and social tourism // Annals of Tourism Research. – 2023.

6. Smith M.K., Diekmann A. Tourism and wellbeing // Annals of Tourism Research. – 2017.

Magsud Mammadov Saadi oghlu

Current Issues of Socio-Cultural Services and Tourism

Summary: The article considers the sphere of socio-cultural service and tourism as an important element of the socio-economic development of society. The article reveals the essence and structure of socio-cultural service, its role in the formation of a tourist product and the satisfaction of cultural, spiritual and recreational needs of the population. Special attention is paid to the relationship of tourism with cultural heritage, traditions and national identity, as well as the impact of the level of service on the competitiveness of tourist destinations.

Key words: socio-cultural service, tourism, quality of service, sustainable tourism, professional training, digitalization, infrastructure.

Максуд Мамедзаде Саади оглы

Актуальные проблемы социально-культурного сервиса и туризма

Резюме: В статье рассматривается сфера социокультурного сервиса и туризма как важный элемент социально-экономического развития общества. Раскрывается сущность и структура социокультурного сервиса, его роль в формировании туристского продукта и удовлетворении культурных, духовных и рекреационных потребностей населения. Особое внимание уделяется взаимосвязи туризма с культурным наследием, традициями и национальной идентичностью, а также влиянию уровня сервиса на конкурентоспособность туристских дестинаций.

Ключевые слова: социокультурное обслуживание, туризм, качество обслуживания, устойчивый туризм, цифровизация, инфраструктура.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 01.12.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun professoru, kulturologiya elmləri doktoru İlqar Hüseynov; ADMİU-nun dosenti, iqtisad elmləri doktoru Anar Əzizov

UOT: 31

ORCID: 0009-0000-5268-1459

<https://doi.org/10.52094/RMKR8715>

Rəna Qasımlı Afər qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
r.qasimli08@gmail.com

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYANLARIN CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ VƏ MÜHAKİMƏ PROSEDURLARI

Xülasə: Müasir hüquq sistemlərində yetkinlik yaşına çatmayanların mühakimə prosesi yalnız hüquqi deyil, həm də sosial və psixoloji aspektləri özündə cəmləşdirən bir sahədir. Bu yaş qrupunun törətdiyi hüquqpozmalara münasibət, onların tərbiyəsi və cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı yanaşmalar daim dəyişməkdədir. Ənənəvi cəza yanaşmalarının yetkinlik yaşına çatmayanlar üzərində mənfi təsir göstərməsi alternativ metodlardan istifadəyə ehtiyac yaratmışdır. Məqalədə yetkinlik yaşına çatmayan qanunpozucuların beynəlxalq çərçivədə mühakimə prosesi və onlara tətbiq olunan alternativ tərbiyə metodları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, cinayət, hüquq, cəza tədbirləri, məhkəmə, reabilitasiya metodu.

Tarixən hüquq pozuntusuna yol verən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin hüquqi mühakiməsi və cəza tədbirləri ağır formada həyata keçirilmişdir. Hüquq pozuntusuna yol verən uşaqlarla böyüklərin mühakiməsi eyni formada aparılmış və qiymətləndirilmişdir. 19-cu əsrdən etibarən yetkinlik yaşına çatmayan qanunpozucuların mühakimə prosesi zamanı müəyyən dəyişikliklər və humanist yanaşmalar edilmişdir. İlk dəfə 2 iyul 1899-cu ildə ABŞ-ın Çikaqo şəhərində yeniyetməlik yaşına çatmayanlar üçün xüsusi məhkəmə yaradılmışdır [1]. Yuvenal Məhkəmələrin yaranması ilə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquqi müdafiəsi təmin edildi. Qanun pozuntusu törətmiş yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsi 1989-cu ildə qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları Konvensiyasının müddəaları əsasında aparılır.

Beynəlxalq insan hüquqları uşaq hüquqlarını, eləcə də Yuvenal Ədalət Məhkəməsinə əlaqələndirən ümumi prinsiplər müəyyən etmişdir. Bu prinsiplərdən ən vacibləri aşağıdakı 4 prinsipdir:

1. Ayrı-seçkiliyin olmaması prinsipi;
2. Uşaq maraqlarının üstünlüyü prinsipi;
3. Uşağın yaşamaq, həyatda qalmaq və inkişaf etmək hüququ;
4. Uşaq fikirlərinə hörmət etmək vəzifəsi.

Digər vacib bir prinsip Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 12-ci maddəsində qeyd edilmişdir:

1. İştirakçı dövlətlər bu baxışları özünə formalaşdırmağa qadir olan uşağı həmin baxışları özünə aid bütün məsələlərlə əlaqədar azad ifadə etmək hüququ ilə təmin edirlər, həm də uşağın baxışlarına, onun yaşına və yetkinliyinə müvafiq surətdə lazımı diqqət yetirirlər.

2. Bu məqsədlə uşağa imkan verilir ki, ona aid hər hansı məhkəmə araşdırmasının və ya inzibati araşdırmanın gedişində ya bilavasitə, ya da nümayəndə, yaxud müvafiq orqan vasitəsilə onu milli qanunvericiliyin prosessual normalarında nəzərdə tutulan qaydada dinləsinlər.

Qanun pozuntusu törətmiş yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin müdafiəsi ilə əlaqədar beynəlxalq müstəvidə qəbul edilmiş qərarlar uşağın ləyaqət və mənlilik hisslərinin qorunmasının vacibliyini ön plana qoyur və məsələyə sosial-psixoloji tərəfdən yanaşır. Yetkinlik yaşına çatmayanların mühakimə prosesi zamanı sərt cəza tədbirləri əvəzinə tərbiyə tədbirlərinin tətbiq olunması yuvenal məhkəmənin başlıca prinsipi kimi çıxış edir. Beynəlxalq insan hüquqları uşaqlarla bağlı hüquqlarda müəyyən tələblər qoyur. Bu tələblərdən biri 18 yaşdan aşağı qanun pozuntusu törətməkdə təqsirləndirilən şəxsə ölüm cəzası və sonradan azad edilmək imkanı olmadan ömürlük həbs cəzasının tətbiqini məhdudlaşdırır. Pekin qanunları da yetkinlik yaşına çatmayanlar haqda ölüm cəzasını qadağan edir [2]. 18 yaşdan aşağı cinayət törətməkdə təqsirləndirilən şəxslərə bağlı qərarlar beynəlxalq insan hüquqları çərçivəsində qəbul edilməlidir. İstənilən halda cismani və işgəncə xarakterli cəzalar yolverilməzdir.

Digər ölkələrin də bu yaş kateqoriyasına aid qəbul etdiyi qərarları təhlil edərsək, kəskin cəzalandırma üsulları əvəzinə insan hüquqlarını və fərdin rifahını ön planda tutan qanunların tərəfdarı olduqlarını görə bilərik. Bir sıra Tokio qaydalarına nəzər salaq:

1. Qaydalar irq, rəng, cins, yaş, din, dil, siyasi və ya digər baxışlar, milli və ya sosial mənsəbiyyət, mülkiyyət, doğum və ya digər statusa görə heç bir ayrı-seçkilik olmadan tətbiq edilməlidir;

2. Azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı olmayan tədbirlərin təyin edilməsi və tətbiq edilməsi qanunla müəyyən edilməlidir;

3. Azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı olmayan tədbirlərin seçimi aşağıda göstərilən meyarlar əsasında aparılmalıdır:

- Cinayətin təbiəti və ağırlığı;
- Qanun pozucusunun şəxsiyyəti və bioqrafiyası;
- Hökm çıxarılmasının məqsədləri;
- Zərər çəkmiş şəxslərin hüquqları;

4. Azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı olmayan tədbirlərin təyin edilməsinə qanun pozucusunun razılığı formal icraat və ya məhkəmə araşdırmasından qabaq və ya əvəzinə tətbiq edilən azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı olmayan tədbirlər münasibətində məcburidir [3].

Mühakimə prosesi ərzində hər iki tərəf, yəni hüquq pozuntusu törədən və zərərçəkən şəxslər sosial-psixoloji, maddi-mənəvi çətinliklərə məruz qalır. Məsələyə zərərçəkən şəxs tərəfindən diqqət yetirsək, həmin şəxsin narahatlıq və qorxu hissləri keçirdiyini, eləcə də ətrafdakı insanlara etibarsız və inamsız yanaşdığını müşahidə edə bilərik. Hüquq pozuntusu törədən yeniyetməlik yaşına çatmayan şəxs tərəfdən baxarsaq, narahatlıq hissi ilə birgə ətraf mühitdən təcrid olunduğunu görə bilərik. Cinayət prosesi hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün bir növ damğa xarakteri daşıyır və cəmiyyətə inteqrasiyasını çətinləşdirir. Digər bir tərəfdən zərərçəkən şəxs həmin insana qarşı qəzəb və kin hissləri bəsləyir. Bu zaman münaqişə daha da gərginləşir və çıxılmaz hal alır. Belə gərgin bir vəziyyət yarandıqda ənənəvi cəza tədbirləri çıxış yolu olaraq görünə də, məsələni həll etmir. Məhz bu səbəbdən məsələyə alternativ tərbiyə metodları, anlayışyönlü həll yolları tətbiq olunmalıdır. Alternativ həll yollarından biri bərpa yanaşmasıdır. Münaqişəli hallarda, gərgin situasiyalarda bərpa yanaşmasından istifadə edilir. Bərpaedici ədalət cəzavermə yönümlü yanaşmadan fərqli olaraq təqsirkar şəxsin məsuliyyətini dərk etməsini, zərərçəkmişlə üzləşdirilməsini və cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasına çalışır. Bərpa yanaşmasında zərər yetirən şəxs və zərərçəkən şəxs görüşdürülür. Mediator da bu görüşdə iştirak edir və tərəflər arasında anlaşma yaratmağa zərərin yüngülləşdirilməsinə və sosial ədalətin bərpasına yönəlmiş konstruktiv dialoqu qurulmasına şərait yaradır.

Reabilitasiya metodu zamanı baş verən görüşlər 3 proqramın köməyi ilə həyata keçirilə bilər:

- Bərpa mediasiyası
- Ailə konfransları

• **İcma daxili**

Bərpa mediasiyası. Bərpa mediasiyasında ilk olaraq mediator hər iki tərəflə ayrı-ayrılıqda görüş keçirir. Daha sonra mediatorun iştirakı ilə tərəflərin görüşü təyin edilir. Görüş zamanı tərəflər bir-birini dinləyir və ətraflı məlumat əldə edirlər. Bu mediasiyanın əsas məqsədi tərəflər arasındakı gərginliyi aradan qaldırmaq, münasibətləri bərpa etməkdən ibarətdir. Əsas hədəf barışıq müqaviləsinin imzalanmasına nail olmaqdır. Barışıq müqaviləsi müəyyən dərəcədə cəzanın yüngülləşdirilməsinə təsir edir.

Ailə konfransları. Ailə konfransları Yeni Zelandiyanın yerli əhalisi olan maorilərə aiddir. 1989-cu ildə “Uşaqlar, yeniyetmələr və onların ailələri” haqqında qanun qəbul edildi [4]. Qanuna əsasən yetkinlik yaşına çatmayanlar cinayət törətdiyi zaman ailə konfranslarına yönləndirirlər. Bu hal yalnız qətl törədildiyi zaman keçərli deyil. Ailə konfransında tərəflərin yaxın sosial ətrafı, sosial işçilər, polislər və vəkillər də iştirak edir. Münaqişəli vəziyyət konfransda müzakirə edilir və ümumi razılığa gəlinir. Ailə konfransları Avstraliya, Niderland, Rusiya və Böyük Britaniyada da həyata keçirilir.

İcma daxili. İcma daxili əsrlərlə münaqişələrin həllində istifadə edilən bir metoddur və hər bir xalqın mədəniyyətində özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır. Münaqişənin həlli zamanı maraqlı tərəflərin hər birinin problemi müzakirə edilir və ortaq bir razılığa gəlinir. Bu prosesin əsas xüsusiyyətlərindən biri də iştirakçı sayının çoxluğudur.

BMT tərəfindən qəbul edilmiş Uşaq Hüquqları Konvensiyası cinayət məsuliyyəti üçün konkret minimum yaş müəyyən etmir, lakin dövlətləri belə bir yaş müəyyən etməyə təşviq edir. Minimum yaş müəyyən edilərkən yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin emosional, əqli və intellektual yetkinliyə əsaslanaraq minimum 14 və ya 16 yaş təyin etmək tövsiyə olunur. Argentina Çin, Almaniya, İtaliya, Polşa, İspaniya, İsveç və Ukrayna daxil olmaqla bəzi ölkələr 14 və ya daha yuxarı olaraq təyin ediblər [5]. Beynəlxalq qaydalar yetkinlik yaşına çatmayanların reabilitasiyası və reinteqrasiyasına diqqət yetirərək, yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət ədliyyə sistemindən fərqli olan yetkinlik yaşına çatmayanlara dair ədliyyə sistemini müdafiə edir. Əsas prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

Uşaq Dostu Ədalət Sistemi: BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 40-cı maddəsi, uşaq dostu ədalət sisteminin qurulmasını tələb edir. Bu, uşaqların yaşına, inkişaf səviyyəsinə və psixoloji vəziyyətinə uyğun mühakimə prosedurlarının tətbiqini nəzərdə tutur.

Məxfilik və Mühafizə: Yetkinlik yaşına çatmayanların mühakiməsi zamanı məxfilik təmin edilməli, onların şəxsiyyəti qorunmalıdır. Bu onların gələcəkdə cəmiyyətə reinteqrasiyasını asanlaşdırır.

Mütəxəssis Yardım: Mühakimə prosesində, psixoloq və sosial işçilər kimi mütəxəssislərin iştirakı təmin edilməli, uşağın ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

Alternativ tədbirlər: Bəzi hallarda, həbs cəzası əvəzinə, uşaqlara alternativ tədbirlər tətbiq oluna bilər. Bu onların təhsil və sosial inkişafını dəstəkləyir.

Azərbaycanda da beynəlxalq hüquq normalarına əsasən yetkinlik yaşına çatmayan cinayət törədən şəxslərin cəzalandırılması zamanı humanist yanaşma üstün tutulur. Azərbaycanda 2020-2024-cü illərdə 14-17 yaş aralığında cinayət törətmiş şəxslərə qarşı müəyyən cəza tədbirləri görülmüşdür, belə ki, 51 nəfər cərimə edilmiş, 16 nəfər ictimai işlərə cəlb olunmuş və 18 nəfər islah işləri ilə cəzalandırılmışdır.

Beynəlxalq yanaşma yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti və mühakimə prosedurları zamanı onların hüquqlarını qorumaq, ədalət və mərhəmət arasında tarazlıq yaratmaq, yetkinlik yaşına çatmayanların məsuliyyətli bir fərd kimi cəmiyyətə reinteqrasiyasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Beynəlxalq hüquq bu sahədə xüsusi qaydalar və standartlar müəyyən edərək uşaqların ədalət sisteminə daxil olmalarını təmin edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. UN. Guidelines for Action on Children in the Criminal Justice System. 1997
2. Boole, K.L. The Juvenile Court: Its Origin, History, and Procedure. 1928
3. Hazel, N., Bateman, T. A History of Youth Justice. 2021
4. Feld, B.C., Bishop, D.M. The Oxford Handbook of Juvenile Crime and Juvenile Justice. 2013
5. Winterdyk, J. Juvenile Justice: International Perspectives, Models and Trends. 2014
6. Carrington, K. Youth Justice in a Global Context. 2013
7. Finley, L. Juvenile Justice: History and Philosophy. 2007

Rana Gasimli Afar gizi

Criminal Liability and Judicial Procedures for Juveniles

Summary: In modern legal systems, the prosecution process of juveniles encompasses not only legal but also social and psychological aspects. The approach to offenses committed by this age group, as well as their rehabilitation and reintegration into society, is constantly evolving. The negative impact of traditional punitive approaches on juveniles has necessitated the use of alternative methods. This paper explores the prosecution process of juvenile offenders within an international framework and examines alternative educational and rehabilitative methods applied to them.

Key words: juvenile, crime, legal rights, punitive measures, court, rehabilitation method

Рена Гасымлы Афар гызы

Уголовная ответственность и судебные процедуры в отношении несовершеннолетних

Резюме: В современных правовых системах судебный процесс над несовершеннолетними является областью, охватывающей не только юридические, но и социальные и психологические аспекты. Отношение к правонарушениям, совершаемым этой возрастной группой, к их воспитанию и интеграции в общество постоянно меняется. Негативное влияние традиционных методов наказания несовершеннолетних привело к необходимости использования альтернативных.

Ключевые слова: несовершеннолетний, преступление, закон, меры наказания, суд, метод реабилитации

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 04.11.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun baş müəllimi Ayxan Şahbazov; ADMİU-nun baş müəllimi Kənan Bağirov

UOT: 31

ORCID: 0009-0005-2256-7678

<https://doi.org/10.52094/OZXO6886>

Riad Aliyev Zaur oghlu
Azerbaijan State University of Culture and Arts
Master`s student
riad.aliyev.0703@gmail.com

THE ROLE OF SOCIAL INSTITUTIONS IN SUPPORTING YOUNG PEOPLE WITH HIV/AIDS IN AZERBAIJAN

Summary: The article explores the role and value of social institutions to support young people with HIV/AIDS in Azerbaijan. It examines the coordination of the state structures, health care organizations, non-governmental institutions, and community initiatives to develop social, psychological, and educational support for the affected youth. The article refers to the necessity of intersectoral collaboration and demands a more inclusive, youth-oriented social policy. The article is also sensitive to problems such as public stigma, inefficient interinstitutional coordination and insufficient professional training of social workers. Particular attention is given to the role that education and awareness-raising campaigns play in reducing stigma and fostering social inclusion of HIV-positive youth. The paper also points out deficiencies in current social protection policies and suggests practical ways toward better institutional collaboration. The present study underlines the importance of the integration of youth perspectives in the design of national programs and of creating mechanisms for participatory processes of decision-making. As such, it mentions that long-term collaboration between public and private actors may secure sustainability and effectiveness of initiatives assuring social support with a view to improving the welfare of HIV-positive adolescents.

Key words: HIV/AIDS, young people, social institutions, social work, Azerbaijan, inclusion, support

Introduction

For any society, the issue of how to provide support to vulnerable young strata is a sign of its social maturity. One of the most complex and sensitive issues in this area is the structuring of social work with young people suffering

from HIV/AIDS. This issue is becoming increasingly real in Azerbaijan because the quantity of registered cases of HIV infection among youth still grows. State and non-state social institutions should take an essential role in order to make such youth not isolated or marginalized but given health, education, and social care. Recent epidemiological data indicate that HIV still remains public health concern in Azerbaijan. In 2023 more than 7,000 people are living with HIV in the country and approximately 20–22% of them are young people aged 15–29. Moreover, in 2024 alone, about 430 new HIV cases were registered, with one-third belonging to youth populations, demonstrating that young people remain particularly vulnerable to the epidemic (Ministry of Health of Azerbaijan, 2023; WHO, 2024).

The aim of the article is to analyze the system of institutions working with HIV-positive young people in Azerbaijan, the intersectoral mechanism for coordination, and the principal challenges and areas for improvement. It underlines the intermediary agency of social institutions between the individual and society and their capacity to guarantee inclusion and human dignity.

1. Social Institutions and Their Role in Social Support Systems

These social institutions can be defined as organized systems and arrangements that attempt to respond to individuals' fundamental needs and make society stable. For HIV/AIDS they consist of the family, education system, health bodies, social services, and civil society. They all have varied roles to shape attitudes, provide aid, and prevent social exclusion.

In Azerbaijan, Ministries of Health and Ministry of Labour and Social Protection of the Population are fully responsible for the implementation of HIV prevention and treatment measures. Hospital and health centers provide medical treatment and consultation, while social service agencies deal with the psychological and social problems of young people caused by the disease. Schools and educational institutions are also actively involved: they prevent discrimination among students by conducting information campaigns and promote healthy ways of living.

Outside actors such as UNAIDS, UNICEF, and youth organizations support the work of the state through peer counseling, training, and awareness campaigns. This together facilitates living openly by HIV/AIDS youth and in an open society.

2. Mechanisms of Social Work with HIV-Positive Youth

Multi-sectoral coordination involving health, education, work, and community development is necessary for social work among HIV-positive

adolescents. The major aim of the work is to make adolescents psychologically sound, socially active, and capable of achieving self-realization.

The social workers play a very crucial part in the process. Their functions include case management, counseling of individuals, intervention for crisis, and referral to other organizations if and when required. Professionalization of social work in this sector has been ongoing in Azerbaijan step by step. There is still a need for additional training courses on HIV/AIDS matters per se.

Community-based support programs form another important aspect. These programs, in the majority of cases, provide adolescents with secure spaces wherein they can plead their case, build confidence and learn life skills. Employment and educational opportunities also help them become members of society, thereby ending dependency and marginalization.

Social work also depends on public awareness. Education programs and campaigns must be incorporated into social policy to combat stigma and discrimination. Combating stigma and discrimination is as important as treatment by a doctor.

3. Problems and Challenges

Despite all of this, the support system based on institutions for HIV-positive adolescents in Azerbaijan is far from perfect. The most frequent problem is stigma. HIV/AIDS stereotypes lead to discrimination in schools, workplaces, and even hospitals. It keeps the majority of adolescents away from seeking help and keeps them isolated from society.

The second problem is of bad coordination among institutions. Although the health system and the social protection system have the same goal, they do not have good coordination among themselves in practice. There is no information exchange and common models of service either, which would increase the effectiveness of aid.

Ineffective professional training of social workers continues to be a source of concern. The majority of professionals have general knowledge regarding social work but no specialized skills in the case of HIV. Further, funding NGO programs remains uncertain, thus limiting their ability to execute long-term plans.

Finally, there is a lack of psychological support. Emotions, fear of stigmatization, and relational problems are experienced by the majority of the young people. They are elements that impose social isolation unless counseling and social support from the community are instituted. Despite some progress, the treatment and social care continuum remains insufficient. The antiretroviral

therapy (ART) coverage among young people living with HIV in Azerbaijan is estimated at only 60–65%, which is below the global average of 76%. The limited treatment access is further complicated by the high prevalence of stigma: more than half of HIV-positive youth report experiences of discrimination in educational institutions or community settings, leading many to avoid public services or hide their diagnosis (UNAIDS, 2023).

4. Perspectives and Recommendations

In order to strengthen the social work of Azerbaijan's HIV-positive youth, a coordinated and holistic approach must be applied. First, the state and NGOs must increase levels of cooperation. A coordinated system that integrates health care, education, and social services would ensure greater coordination and continuity of treatment.

Second, professional education and training of social workers must be strengthened. Professional societies and universities can incorporate special courses on HIV/AIDS, stigma reduction, and community empowerment into their programs.

Third, public education campaigns must continue to battle prejudice and misinformation. Media, youth organization, and influencer activities can have an effect on more open-minded attitudes.

Fourth, more focus needs to be given to online and grass-roots efforts. Online discussions, peer groups, and youth-initiated projects can build connections and provide information accessible to youths.

Finally, state policies should ensure sustainable funding for HIV/AIDS social programs. While advocating for local NGOs and community participation, the government should make it easy for any young person, regardless of health status, to be included and appreciated. To enhance the coordinated response, efforts need to be made towards improving adolescent-friendly health and psychosocial services. According to reports, about 70% of new infections among youth are associated with heterosexual transmission, with another about 24% linked to injection drug use; therefore, there is a need to increase preventive education and harm-reduction programs for vulnerable youth (Report.az, 2025).

Conclusion

Social institutions have the significant task of building a just and compassionate society. Their contribution to the treatment of HIV/AIDS youngsters in Azerbaijan is not only crucial for the concerned individuals but also for the health and well-being of society in general. In spite of the

monumental achievement, tangled issues such as stigma, lack of coordination, and restricted professional capacity continue to hamper progress.

In order to undo these problems, there is a need for a well-coordinated social policy that unites the efforts of health, education, and social protection sectors. With increased collaboration, professionalization, and citizen engagement, social institutions can be the pillars of the future of inclusiveness where HIV/AIDS-infected children can live with dignity and equal opportunity.

References

1. Ministry of Health of the Republic of Azerbaijan. (2023). HIV/AIDS Statistics. <https://health.gov.az>
2. World Health Organization (WHO). (2024). HIV/AIDS in the WHO European Region.
3. UNAIDS. (2023). Global AIDS Update 2023. https://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/2023-unaids-global-aids-update_en.pdf
4. Report.az. (2025). Azerbaijan Posts Slight Decline in HIV Cases. <https://report.az/en/health/azerbaijan-posts-slight-decline-in-hiv-cases>
5. UNICEF. (2025). Adolescent HIV Treatment. <https://data.unicef.org/topic/hivaids/adolescent-hiv-treatment/>
6. The Global Fund. (2022). Results Report 2022. https://archive.theglobalfund.org/media/12265/archive_2022-results-report_report_en.pdf
7. Ministry of Labour and Social Protection of the Population. (2021). Social Services for Youth. <https://www.mlsp.gov.az>
8. National Youth Policy of the Republic of Azerbaijan. (2019). https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/114007071/Azerbaijan_YW_Ch1_Nov2021.pdf
9. Valiyev, A. (2021). Azerbaijani youth in transition: Is the state youth policy effective enough? <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/18793665211046066>
10. AIDS Action Europe. (2019). HIV/AIDS Prevention Among Youth in Azerbaijan. <https://www.medbox.org/document/hivaids-prevention-among-youth-in-azerbaijan>

Riad Əliyev Zaur oğlu

Azərbaycanda HIV/QİÇS-li gənclərin dəstəklənməsində sosial institutların rolu

Xülasə: Məqalədə Azərbaycanada HIV/QİÇS-ə yoluxmuş gəncləri dəstəkləmək üçün sosial institutların rolu və dəyəri araşdırılır. O, təsirə məruz qalan gənclərə sosial, psixoloji və təhsil dəstəyini inkişaf etdirmək üçün dövlət strukturlarının, səhiyyə təşkilatlarının, qeyri-hökumət institutlarının və icma təşəbbüslərinin əlaqələndirilməsini araşdırır. Məqalədə sektorlararası əməkdaşlığın zəruriliyindən bəhs edilir və daha inklüziv, gənclər yönümlü sosial siyasət tələb olunur. Məqalədə ictimai stiqma, səmərəsiz institutlararası koordinasiya, sosial işçilərin kifayət qədər peşəkar hazırlığı kimi problemlər də həssasdır. Xüsusilə, təhsil və maarifləndirmə kampaniyalarının HIV-pozitiv gənclərin stiqmasının azaldılmasında və sosial inteqrasiyasının təşviqində oynadığı rola diqqət yetirilir. Məqalədə həmçinin mövcud sosial müdafiə siyasətlərindəki çatışmazlıqlar qeyd olunur və daha yaxşı institusional əməkdaşlıq üçün praktik yollar təklif olunur. Bu tədqiqat milli proqramların dizaynında gənclərin perspektivlərinin inteqrasiyasının və qərar qəbul etmə proseslərinin iştirakçı mexanizmlərinin yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Beləliklə, dövlət və özəl sektor subyektləri arasında uzunmüddətli əməkdaşlığın HIV-pozitiv yeniyetmələrin rifahının yaxşılaşdırılması məqsədilə sosial dəstəyi təmin edən təşəbbüslərin davamlılığını və effektivliyini təmin edə biləcəyi qeyd olunur.

Açar sözlər: HIV/QİÇS, gənclər, sosial institutlar, sosial iş, Azərbaycan, inteqrasiya, dəstək.

Риад Алиев Заур оглы

Роль социальных институтов в поддержке молодежи с ВИЧ/СПИДом в Азербайджане

Резюме: В статье исследуются роль и значение социальных институтов в поддержке молодых людей, живущих с ВИЧ/СПИДом, в Азербайджане. Рассматривается координация деятельности государственных структур, организаций здравоохранения, неправительственных организаций и общественных инициатив по развитию социальной, психологической и образовательной поддержки пострадавшей молодежи. В статье говорится о необходимости

межсекторального сотрудничества и необходимости разработки более инклюзивной, ориентированной на молодежь социальной политики. В статье также рассматриваются такие проблемы, как общественная стигматизация, неэффективная межведомственная координация и недостаточная профессиональная подготовка социальных работников. Особое внимание уделяется роли образовательных и информационно-просветительских кампаний в снижении стигматизации и содействии социальной интеграции ВИЧ-инфицированной молодежи. В статье также отмечаются недостатки в действующей политике социальной защиты и предлагаются практические пути к улучшению институционального взаимодействия. В настоящем исследовании подчеркивается важность учета интересов молодежи при разработке национальных программ и создания механизмов для участия в процессах принятия решений. В связи с этим в нем упоминается, что долгосрочное сотрудничество между государственными и частными субъектами может обеспечить устойчивость и эффективность инициатив, гарантирующих социальную поддержку в целях улучшения благополучия ВИЧ-инфицированных подростков.

Ключевые слова: ВИЧ/СПИД, молодежь, социальная работа, стигма, инклюзия, Азербайджан, поддержка

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.11.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun baş müəllimi Kənan Bağirov; ADMİU-nun baş müəllimi Günay Məmmədşadə

UOT: 31

ORCID: 0009-0009-8563-8137

<https://doi.org/10.52094/JQLU3286>

Vusal Ilyasov Vugarovich
Azerbaijan State University of Culture and Arts
Master`s student
vilyasov35@gmail.com

THE ROLE OF SOCIAL WORK IN THE SOCIALIZATION OF YOUTH WITH DEVIANT BEHAVIOR IN AZERBAIJAN

Summary: This article emphasizes the vital role of social work in the socialization process of youth performing deviant behavior in Azerbaijan. This paper relies on youth policy documents, juvenile justice reform analyses, global protection guidelines for children, exploration of socialization among vulnerable youth, evaluation of current governmental and non-governmental responses to the challenges, and proposed social work intervention strategies. The paper discusses that the government of Azerbaijan has taken necessary legal steps and applied programs in juvenile justice and youth policy. However, gaps in community and social services, early interventions, and reaching the professionalism of social work must be addressed to diminish isolation, labeling, stigmatization, and social exclusion.

Key words: deviant behaviour, socialization, juvenile justice, youth policy, social exclusion, rehabilitation

Through the process of socialization, individuals are able to get the social norms, skills, behaviors, and values that are vital for social participation. It has a vital role for the youth and adolescents to achieve successful personal improvement and social cohesion. However, some youth may face disruption and undergo negative social influence which triggers them to perform deviant behavior which is considered a type of behavior that violates social norms and values and crosses legal boundaries, such as criminology, substance abuse or violence. Taking care of deviant behavior demands a well-structured, evidence-based social work plan that supports recovery, prevention of exclusion, and promotion of inclusion, along with legal enforcement.

This article analyzes role of the social work in Azerbaijan and how it addresses deviant behavior among young people, focusing on its capacity and

strength, interventions that are focused on improvement of conditions of youth exhibiting deviant behavior, and political frameworks that suggest practice.

Deviant behavior in youth is caused by many reasons. Sociologists think that an individual's social structure and relationships with the environment plays a great role. For example, according to strain theory people can perform deviant behavior when they can't achieve goals. Another reason is anomie — when the social norms and values are unclear to the individual, negative peer influence, and stigmatization. In contrast to sociologists, psychologists focus on the inner and emotional state of an individual, such as mental difficulties they face, including stress, trauma, and depression.

From the perspective of a social worker, deviant behavior must be addressed using a systematic and strength-based approach. This means looking at youth in their social environment while being their families, friends, schools and communities, not while being isolated. Social workers focus on eliminating problems before they emerge, avoid facing risks, and support recovery for youth who demonstrate deviant behavior.

The national youth policy of Azerbaijan emphasizes the vitality of youth health, education, personal development and social protection (Azerbaijan Ministry of Youths and Sports, 2020, p. 12). The Law on Youth Policy and the Ministry of Youth and Sports guide the government and youth organizations on how to engage with young people. With the support of the international partnership on reforming juvenile justice systems, it is aimed to make the system fairer for youth who engages with legal conflicts and offers alternatives to detention such as recovery and probation, to help youth to integrate into society.

These changes have created better opportunities for the intervention of social work; however, there are still issues. In particular not having enough amount of community services and specialized social workers in all regions of Azerbaijan reduces the success rate of these programs.

The of socialization problems among Azerbaijani youth with deviant behavior:

Family conflicts, child neglecting, poverty and unemployment limit support for development of youth and creates the risk that youth engaging with peers performing negative behavior (State Committee for the Family, Women and Children Affairs, 2019, p. 3). The difference between rural and urban areas means that services like youth programs, school, activities and counseling are not fairly distributed, which creates socialization problems for some people.

Dropouts from schools, bullying, and limited psychological and social support in education make youth development more fragile. Even though the Ministry of Education offered many services and programs for youth at risk, they need assessment and better coordination of those services.

Labelling and stigmatization are detrimental for the youth and their future. Youth labelled as “delinquent” face with exclusion which lowers the education, employment opportunities and reintegration into to the society. Ongoing exposure to media, especially social media may encourage youth to risky behavior and make traditional socialization process more complex. Apart from education, community's structure and family, cultures can also affect how young individuals adopt behavior, shape personal identity. In many countries, protection of family bonds, respect for elders and so on are considered to discourage deviant behavior. But in some cases these cultural expectations can create stress in youth when the generational bonds are weak and youth are being pressured to follow the roles that don't match their personal identity. The modern day's digital world and overexposure can cause difficulties in the socialization process. Social media platforms can introduce diversity in the world, subcultures and sometimes negative content such as misinformation, cyberbullying and risky challenges. Weak supervision can lead to the breaking of social control, and youth may engage in risky behaviors that are promoted by peers. There are several state organizations aimed at providing protection and support for youth development, which include the Ministry of Labor and Social Protection, the State Committee for Family, the Ministry of Youth and Sports, Women and Children Affairs, and various agencies and law enforcement. Global organizations such as UNICEF, OSCE and NGOs have shown their support in reforming the juvenile justice system, family work services, and de-institutionalization (UNICEF, 2018, p. 8). These organizations have developed the legal actions and conducted rehabilitation programs; an example can be UNICEF's work which was promoting alternatives to imprisonment.

Despite the improvements, there are still gaps left in social work in Azerbaijan that limit reaching the full success.

1. The small amount of trained social workers in communities and institutions hinders the progress of the casework.

2. The weak coordination among NGOs, governmental organizations and ministries disrupts the delivery of services to vulnerable youth and makes it challenging to follow-up.

3. The alternatives to detention are not available in some regions. Although non-custodial measures and rehabilitation programs are being established they are unevenly distributed.

4. Inadequate family support programs and early intervention strategies, make it challenging to identify the behavioral problems before they emerge as risks which later become serious forms of deviance.

There are some recommended interventions and practices that have been useful in other countries and can be applied in to the Azerbaijani setting. The realistic goals match to the current day's policy reforms. It is required to expand community services such as qualified social workers those work in local agencies and change in probation system (Justice Reform Policy Brief, 2021, p. 7). In order to increase the employment and education opportunities it is important to services like counseling, family therapy, case management and etc. For youth the alternatives of imprisonment must be applied which includes rehabilitation along with vocational training, education, psychological support. These are aimed at decrease the rate of reoffending. Lately, the social reforms in our country prove that community-based services are better than institutional responses. The specialists in pedagogical services and schools such as counsellors and pedagogues are able to detect students who face great challenges such as bullying and deviant behavior and guide parents to support services (Ministry of Education of Azerbaijan, 2022, p.14). The efficiency of family support services must be improved through family therapy, educating the parents and targeting the aid to the vulnerable families. Such steps are aimed to prevent youth challenges before they get serious. The Ministry of Education's act on bringing social pedagogues in education institutes is a great foundation for progress. Youth centers in Azerbaijan offers safe place for reintegration, prevention of problems, education, mentoring, recreation and life skills. With the help of these activities, youth can instill positive behavior and build positive relationships and reduce the influence of deviant subcultures. The Ministry of Youth and Sports ensures that youth in danger are included in support programs. Preventing stigma is vital while helping youth to reintegrate into society. Sharing public awareness about restorative justice can change how communities view the rehabilitation of youth. Social workers can work with employers to create volunteer or job opportunities for youth which will help them to show recovery and responsibility. Their guidance will lead youth to integrate into society. To test the effectiveness of interventions, an organized and well-planned implementation process is vital. To make it more

comprehensive, pilot programs are launched in different regions with various social and economic settings such as rural and urban areas. The pilot programs are made to test how the approaches to probation, family, and school services function in practice. The positive results from the tests help the government to improve them and apply in the whole country. Financing plays a vital role in success. The governmental bodies, especially the of labor, youth and social protection, can cover the costs of the projects. Additionally, Global organizations and NGOs can cover the expenses too. The detailed plan of expenses will help benefit financially and encourage the donors to commit to the projects.

Legal frameworks and policies in Azerbaijan have been evolving throughout the years, and the government has been focusing youth growth and reforms in the juvenile justice system. These steps became a base foundation for the programs that focus on prevention of deviant behavior and providing rehabilitation services. However, to ensure the effects of these programs last longer, the government should invest in community services, training of professional social workers, early intervention programs, and cooperation among government agencies. If social work is professional, well-structured and focused on youth problems, it can help young people to adopt positive behavior, eliminate social exclusion, and support social development of youth.

Bibliography

1. Law on Youth Policy and Ministry of Youth and Sports (overview). – Youth policy documents and ministry activities.
2. UNICEF evaluation and juvenile justice support in Azerbaijan – long-term work strengthening child protection and juvenile justice systems.
3. Policy brief and analyses on juvenile justice reform, probation, and non-custodial measures in Azerbaijan.
4. State Committee for Family, Women and Children Affairs (official activities and programs on family and child protection).
5. Ministry of Education report on social-pedagogues and school support services (training and deployment updates).

Вусал Ильясов Вугарович

Роль социальной работы в социализации молодежи с девиантным поведением в Азербайджане

Резюме: В данной статье подчёркивается важная роль социальной работы в процессе социализации молодёжи, проявляющей девиантное

поведение в Азербайджане. В основе статьи лежат документы молодёжной политики, анализ реформ ювенальной юстиции, глобальные руководящие принципы защиты детей, исследование социализации уязвимой молодёжи, оценка текущих государственных и неправительственных мер реагирования на эти проблемы, а также предлагаются стратегии вмешательства социальной работы. В статье отмечается, что правительство Азербайджана предприняло необходимые правовые шаги и внедрило программы в области ювенальной юстиции и молодёжной политики. Однако необходимо устранить пробелы в общественных и социальных услугах, раннем вмешательстве и повышении профессионализма социальных работников для снижения уровня изоляции, стигматизации и социальной изоляции.

Ключевые слова: девиантное поведение, социализация, ювенальная юстиция, молодежная политика, социальная изоляция, реабилитация

Vüsal İlyasov Vüqaroviç

Azərbaycanda deviant davranışlı gənclərin sosiallaşmasında sosial işin rolu

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycanla deviant davranışlar göstərən gənclərin sosiallaşması prosesində sosial işin mühüm rolu vurğulanır. Bu sənəd gənclər siyasəti sənədlərinə, yetkinlik yaşına çatmayanlara dair ədliyyə islahatlarının təhlilinə, uşaqların qlobal müdafiəsi qaydalarına, həssas gənclər arasında sosiallaşmanın tədqiqinə, çağırışlara cari hökumət və qeyri-hökumət reaksiyalarının qiymətləndirilməsinə əsaslanır və sosial işə müdaxilə strategiyalarını təklif edir. Məqalədə Azərbaycan hökumətinin yetkinlik yaşına çatmayanların ədalət mühakiməsi və gənclər siyasəti ilə bağlı lazımi hüquqi addımlar atmasından və proqramlar tətbiqindən bəhs edilir. Bununla belə, icma və sosial xidmətlərdəki boşluqlar, erkən müdaxilələr və sosial işin peşəkarlığına nail olmaq təcrid, etiketlənmə, damğalanma və sosial təcrid hallarını azaltmaq üçün həll edilməlidir.

Açar sözlər: deviant davranış, sosiallaşma, yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı ədalət, gənclər siyasəti, sosial təcrid, reabilitasiya

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.11.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun müəllimi Lalə Məcidova; ADMİU-nun baş müəllimi Günay Məmmədada

UOT: 31

ORCID: 0009-0001-9782-676X

<https://doi.org/10.52094/YRZD3510>

Gumral Gadimzada Sohrab

Azerbaijan State University of Culture and Arts

Master`s student

gumral.gadimova@gmail.com

THE SOCIAL CAUSES OF VIOLENCE AGAINST WOMEN AND THE ADAPTIVE MODEL OF PREVENTIVE MEASURES

Summary: Violence against women is a complex social issue rooted in systemic inequalities and patriarchal structures that normalize domination and control. The text analyzes its sociocultural, economic, and institutional causes and proposes an adaptive preventive model based on flexibility and multidimensional coordination. This model integrates social transformation, institutional cooperation, psychological empowerment, and technological innovation to effectively combat gender-based violence. By promoting education, awareness, and resilience, the adaptive model ensures continuous responsiveness to changing social realities and fosters a sustainable environment that protects women's dignity, equality, and human rights.

Key words: violence against women, patriarchy, social inequality, adaptive model, prevention, empowerment

Violence against women remains one of the most pervasive manifestations of social inequality and power imbalance in modern society. It transcends cultural and geographical boundaries, reflecting deeply embedded patriarchal ideologies that institutionalize male dominance and define women's roles through subordination and dependency. Such violence cannot be reduced to individual deviance; rather, it arises from the structural organization of social relations and the cultural legitimization of male authority. The persistence of gender-based violence demonstrates the systemic nature of inequality, perpetuated through socialization, economic dependency, and cultural tolerance of abuse. These conditions sustain a cycle in which domination and submission are internalized across generations. Addressing this phenomenon therefore requires more than legal remedies—it necessitates profound social transformation. The adaptive model of preventive measures emerges as a

comprehensive approach that integrates educational, institutional, psychological, and technological dimensions.

Violence against women remains one of the most pervasive human rights violations worldwide, affecting women of all ages, backgrounds, and societies. It encompasses physical, sexual, psychological, and economic abuse, often occurring within intimate relationships or family structures. Despite growing awareness and international initiatives such as the UN’s Sustainable Development Goal 5 on gender equality, millions of women continue to face systemic violence and discrimination. The global statistics from 2020 to 2024 highlight both persistent challenges and gradual improvements in reducing violence prevalence, illustrating the ongoing need for comprehensive prevention strategies, legal protection, and social empowerment of women.

The data from 2020–2024 reveal slight but meaningful fluctuations in global violence rates against women. In 2020, 27% of women aged 15–49 reported experiencing physical violence, while 10.1% suffered sexual violence. Although these figures decreased modestly to 26.0% and 9.0% respectively by 2024, they still represent a substantial global concern. The percentage of women experiencing any form of violence in their lifetime also declined from 31.5% in 2020 to 30.0% in 2024, reflecting gradual but insufficient progress in achieving gender safety.

Global Statistics on Violence Against Women (2020–2024)

Year	Women (aged 15–49) who experienced physical violence (%)	Women (aged 15–49) who experienced sexual violence (%)	Women who experienced any form of violence at least once in life (%)	Women and girls killed by intimate partners/family (global)
2020	27.0	10.1	31.5	47,000
2021	26.8	9.8	31.0	45,000
2022	27.5	10.0	32.1	48,800
2023	26.5	9.5	30.9	51,100
2024	26.0*	9.0*	30.0*	—

Source: World Health Organization, OECD Gender Data Portal, UNODC

A notable finding is the inconsistent trend in femicides – women and girls killed by intimate partners or family members. While physical and sexual violence indicators show a downward tendency, femicide cases rose

significantly from 45,000 in 2021 to 51,100 in 2023, suggesting that lethal violence remains alarmingly resistant to policy interventions. This divergence implies that while awareness campaigns and reporting mechanisms may reduce non-lethal violence, structural and cultural factors perpetuate fatal outcomes. The overall analysis demonstrates that progress is uneven and fragile, requiring stronger global cooperation, improved data collection, and comprehensive gender-sensitive policies to address both the visible and hidden dimensions of violence against women.

Violence against women represents one of the most persistent and complex social phenomena of the modern world. It is not an isolated or purely individual act of aggression, but rather a reflection of deep-rooted structural inequalities that have been historically embedded in cultural norms, social institutions, and value systems. The persistence of gender-based violence in both developed and developing societies indicates that its origins lie in the fundamental organization of social relations, in which power, dominance, and control have long been distributed unequally between men and women (Renzetti, C., 2019, p. 90). The social causes of this phenomenon thus extend beyond personal pathology or deviant behavior, encompassing a wide range of sociocultural, economic, educational, and institutional dimensions that together create the conditions for its perpetuation. One of the most significant social determinants of violence against women is the persistence of patriarchal ideology and gender stereotypes that define the social position of women as subordinate and dependent. Patriarchy as a system of social organization institutionalizes male authority and grants it legitimacy within the family, the economy, and political structures. Within such a framework, women are perceived as belonging to the private sphere, responsible for domestic duties and emotional labor, while men occupy the public sphere associated with authority, production, and decision-making (Cothran, H., 2003, p. 100). This asymmetric distribution of roles generates not only material inequality but also psychological and symbolic domination, through which the control of women's behavior becomes normalized and, in many cases, enforced through physical, emotional, or sexual violence. The perpetuation of traditional gender stereotypes – such as the notions that a “real man” must demonstrate dominance or that a “good woman” must be obedient – ensures the continued reproduction of inequality and provides moral justification for violent practices.

The socialization process that begins in childhood also plays a decisive role in the internalization of these behavioral norms. In many societies, children

grow up witnessing models of authority in which male aggression is tolerated or even encouraged as an expression of strength and leadership. Within the family unit, domestic violence often becomes a learned pattern transmitted across generations, whereby both men and women come to accept coercion as an inevitable element of intimate relationships (French, S.G., 2018, p. 196). This early exposure to violence diminishes the capacity for empathy and undermines the moral boundaries that separate acceptable from abusive behavior. Consequently, individuals raised in such environments frequently reproduce similar dynamics in their adult relationships, thereby contributing to the intergenerational continuity of violence.

Economic dependency further reinforces women's vulnerability to abuse. The unequal access of women to education, employment, and financial resources restricts their autonomy and limits their ability to escape abusive relationships. In many cases, economic subordination serves as both a cause and a consequence of violence, as perpetrators exploit financial control to maintain dominance, while victims remain entrapped by the lack of viable alternatives. Structural unemployment, labor market discrimination, and the gender wage gap amplify this dependency, transforming economic inequality into a mechanism of coercive power (Churchill, R.P., 2018, p.141). The intersection of gender and class inequality thus situates violence against women within a broader framework of social stratification, in which patriarchal and capitalist logics reinforce one another.

Another critical factor is the cultural normalization of violence and the collective tolerance that surrounds it. In many communities, domestic violence is treated not as a violation of human rights but as a private family matter that does not warrant external intervention. Such cultural permissiveness is sustained by social institutions that either minimize the seriousness of abuse or fail to enforce legal protections effectively. Religious doctrines, traditional customs, and moral discourses often reinforce submissive ideals of femininity and discourage women from seeking justice or social support. This culture of silence not only protects perpetrators but also stigmatizes victims, thereby perpetuating cycles of impunity and fear.

Education and the media also play a crucial role in shaping social attitudes toward gender relations. Educational systems that neglect to promote gender equality and critical thinking contribute to the maintenance of patriarchal hierarchies. Meanwhile, media representations that objectify women, glamorize aggression, or portray violence as an expression of passion

further desensitize the public to its real consequences. Through constant repetition of these distorted narratives, society internalizes the image of women as passive subjects and men as natural agents of control, thereby legitimizing unequal relations. The adaptive model represents a multidimensional approach that integrates social, institutional, and psychological mechanisms into a unified system for preventing violence against women. It emphasizes that preventive measures must not remain static but should be continuously updated according to changes in social values, communication systems, and the legal environment (Lowe, H., 2022, p. 77). The model aims to shift from reactive interventions to proactive protection strategies, ensuring sustainable defense of women's rights and dignity.

On the social level, the model focuses on transforming collective consciousness, redefining gender relations, and dismantling cultural foundations that legitimize violence. Violence is viewed not as an isolated act but as a consequence of systemic gender inequality and patriarchal structures. Therefore, actions such as integrating gender education into school curricula, conducting public awareness campaigns, and promoting cultural narratives that emphasize equality, respect, and non-violence are crucial. These measures are regularly evaluated and adjusted to remain relevant within a dynamic social context.

At the institutional level, the model establishes a coordinated system involving government bodies, law enforcement agencies, social services, and civil society (Motz, A., p. 141). Effective coordination requires clear institutional responsibilities, modern management strategies, and adaptation to regional and socio-economic differences. For example, prevention strategies in rural settings must differ from those in urban areas due to variations in access to education, legal services, and social infrastructure. Continuous monitoring and feedback mechanisms ensure that institutional policies stay flexible and evidence-based. The psychological dimension aims to strengthen women's personal resilience and ability to overcome violence (True, J., p.103). It includes developing self-protection skills, providing psychological support, and offering leadership and empowerment training programs. These measures help women recognize early warning signs of abuse and seek help without fear of stigma. The model also includes rehabilitation programs for offenders to transform harmful behavioral patterns.

Finally, the model integrates digital technologies. Confidential reporting systems, emergency mobile applications, online counseling platforms, and data-

driven risk assessment tools enhance responsiveness and efficiency. Real-time monitoring and statistical analysis mechanisms make it possible to detect high-risk situations early and significantly improve the effectiveness of prevention strategies. The phenomenon of violence against women represents not merely a private or individual issue but a deep social pathology embedded in historical, cultural, and institutional structures. Its persistence signifies the enduring power of patriarchal systems that perpetuate inequality and normalize aggression under various social guises. The adaptive model of preventive measures provides a comprehensive and dynamic framework for counteracting this entrenched phenomenon. By integrating social education, institutional reform, psychological empowerment, and digital innovation, it transforms prevention into a living, responsive process rather than a static policy. The model's strength lies in its flexibility – its ability to evolve with changing societal values, technological progress, and research-based evidence. Ultimately, it calls for the reconstruction of collective consciousness and the redefinition of gender relations on the principles of equality, respect, and mutual responsibility.

Bibliography

1. Churchill, R. P. “Women in the Crossfire: Understanding and Ending Honor Killing”, Oxford, “Oxford University Press”, 2018.
2. Cothran, H. (ed.) “Sexual Violence: Opposing Viewpoints”, Detroit, “Greenhaven Press”, 2003.
3. French, S. G. (ed.) “Violence Against Women”, Ithaca, “Cornell University Press”, 2018.
4. Lowe, H. “Mechanisms for Community Prevention of Violence Against Women and Girls”, 2022.
5. Motz, A. “The Psychology of Female Violence: Crimes Against the Body”, London, “Routledge”, 2021.
6. Renzetti, C. (ed.) “Sourcebook on Violence Against Women”, Thousand Oaks, CA, “SAGE Publications”, 2019.
7. True, J. “The Political Economy of Violence Against Women”, New York, “Oxford University Press”, 2012.

Qumral Qədimzadə Zöhrab qızı

Qadınlara qarşı zorakılığın sosial səbəbləri və preventiv tədbirlərin adaptiv modeli

Xülasə: Qadınlara qarşı zorakılıq normativ gender rollarından, sistemli bərabərsizlikdən və patriarxal strukturlardan qaynaqlanan mürəkkəb sosial

problemdir. Mətn zorakılığın sosial-mədəni, iqtisadi və institusional səbəblərini təhlil edir və çevik idarəetmə, çoxşaxəli koordinasiya və davamlı adaptasiya prinsiplərinə əsaslanan preventiv model təklif edir. Model sosial transformasiya, institusional əməkdaşlıq, psixoloji səlahiyyətləndirmə və texnoloji innovasiyaların integrasiyasını nəzərdə tutur. Maarifləndirmə, ictimai həssaslıq və davamlılıq mexanizmləri vasitəsilə qadınların hüquq və ləyaqətinin müdafiəsi üçün təhlükəsiz və inklüziv sosial mühitin formalaşdırılması təmin olunur.

Açar sözlər: qadınlara qarşı zorakılıq, patriarxiya, sosial bərabərsizlik, adaptiv model, preventiv tədbirlər, səlahiyyətləndirmə

Гумрал Гадимзаде Зохраб кызы

**Социальные причины насилия в отношении женщин и
адаптивная модель превентивных мер**

Резюме: Насилие в отношении женщин представляет собой сложную социальную проблему, корни которой уходят в системное неравенство и патриархальные структуры, нормализующие доминирование и контроль. В тексте анализируются социально-культурные, экономические и институциональные причины данного явления, а также предлагается адаптивная модель превентивных мер, основанная на гибкости, многоуровневой координации и постоянной адаптации. Данная модель включает социальную трансформацию, институциональное взаимодействие, психологическое расширение возможностей женщин и использование технологических инноваций. Посредством просвещения, повышения общественной осведомлённости и формирования устойчивости обеспечивается создание безопасной среды, защищающей достоинство, равенство и права женщин.

Ключевые слова: насилие в отношении женщин, патриархат, социальное неравенство, адаптивная модель, профилактика, расширение возможностей женщин

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.11.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun baş müəllimi Kənan Bağirov; ADMİU-nun müəllimi Lalə Məcidova

UOT: 31

ORCID: 0009-0007-8538-3782

<https://doi.org/10.52094/AWWH7196>

Vafa Dadashova Vugar

Azerbaijan State University of Culture and Arts

Master`s student

vafadadashova2710@gmail.com

BETWEEN CITY AND VILLAGE: THE SEARCH FOR SOCIAL IDENTITY AMONG AZERBAIJANI RURAL YOUTH AND IMPACT OF URBANIZATION

Summary: In recent decades, the urbanization process has become a serious factor affecting not only the world, but also the social and cultural spheres of Azerbaijan, influencing its formation. Such changes are especially observed among young people. The article examines the search for social identity, the experience of familiarization and adaptation with urban culture of Azerbaijani youth from villages and regions in the urbanization process, the impact of these experiences on their value system and behavioral models. It also examines the adaptation difficulties of young people migration from villages and regions, the struggle between their “rural” and “urban” identities, and the problems of adapting to new social realities.

Based on the results, it was determined that the urbanization process is not only an economic, but also a socio-psychological process, directly affecting the formation of youth’s worldview, self-awareness and identity.

Key words: urbanization, rural youth, socialization, social identity, adaptation

In recent decades, the process of urbanization has become one of the main factors shaping the social and cultural landscape of modern Azerbaijan. The rapid development of cities such as Baku, Ganja, and Sumgayit has not only resulted in economic progress, but also created fundamental changes in people's mindsets, values, and social relationships. For young people moving from rural to urban areas, this process means not only a change of residence, but also a reshaping of their worldview, lifestyle, and sense of identity.

As in every other part of the world, rural youth in Azerbaijan often find themselves caught between the city and the countryside, uncertain about which direction to choose for their future. On the one hand, they are exposed to

traditional family and collective values, and on the other hand, they are exposed to the attractive, noisy, and bright urban culture built on individualism, modernity, and competition. This dual position becomes a complex process that shapes and changes their social identities. Thus, while some young people aspire to urban culture and want to be integrated, others are faced with negative feelings such as alienation, nostalgia, and loneliness.

The main goal of the study is to analyze how the urbanization process affects the cultural values, social relationships, and self-perceptions of rural youth. Like many other places in the world, Azerbaijan is also rapidly urbanizing. This, in turn, accelerates the flow of young people from regions and villages to cities.

Several sociological and psychological factors influence the rapid flow of young people living in regions and villages to megacities:

I. Social factors

1.Limited educational opportunities: The lack of higher education institutions in rural and regional areas, their quality differences from those in urban areas, and the lack of absence of courses and development centers to support career choices drive young people to cities;

2.Economic factors and employment: When young people who have received higher education in urban areas return to rural and regional areas, they either have difficulty finding a job that matches their qualifications, or the salary offered to them is quite low (1). The hope of finding a high-paying, socially secure, and promising job drives young people to cities;

3.Developed infrastructure and better opportunities: Considering the characteristics of the youth period, it should be noted that better developed infrastructure, culture and entertainment sector, developed healthcare and transportation opportunities directly affect the quality of life of young people and direct them to live in the city.

4.Opportunities for advancement: Since all businesses centers are concentrated in cities, there are more opportunities for advancement here. Since such opportunities are few in villages and regions, young people turn to cities;

5.Desire to gain social status: There are more opportunities for social advancement in cities. The desire to get acquainted with new cultures, live a more active life, and communicate with different social classes draws young people to cities;

6.The influence of mass media: Urban life is idealized through social media and various social networks. Thus, in turn, it affects the social expectations of young people, making them inclined to urbanization.

7.Changing work priorities: Modern youth do not see earning a living and gaining social status through physical labor in the agriculture sector as a realistic prospect. They are not interested in activities that require physical labor and provide long-term results, preferring the comfortable and dynamic opportunities provided by the urban environment. This trend is among the main factors determining the orientation of young people to the city.

II. Psychological factors

1.The need for self-realization of young people: Since cities and megacities provide young people with greater opportunities for self-realization, young people who want to develop their skills and feel the need for self-realization turn to cities.

2.Desire for freedom: Since the control mechanisms of family and society are stronger in villages and regions, young people turn to cities with a desire for personal freedom and independent life.

3.Search for identity: Forming their own personal identity, searching for their identity is one of the priorities of young people. Cities have ideal opportunities for such searches (2).

4.Social comparison and claims: Since young people living in cities are always considered more ‘modern and successful’, and since there is a comparison between “rural” and “urban”, rural and regional youth also want to win this comparison and get rid of the expressions “villager, rural, country person”, which are sometimes used as a derogatory term, and for this purpose they move to more modern and developed cities..

Such factors further increase the urbanization tendencies of rural and regional youth. These tendencies, in turn, pose several problems for them.

But moving from rural to urban areas is not easy. The first months are often filled with psychological stress, loneliness, and a sense of “not belonging”. Being away from a familiar support system, expensive rent, crowded transportation, school or work, and learning new unwritten rules can be exhausting. Dialect bias, subtle status differences, and sometimes discrimination can undermine self-confidence. Cultural misunderstandings about time, formal behavior, or gender can also create tension, even when intentions are good.

Rural youth are often caught “between the city and the countryside,” exposed to traditional community, family, and collective values on the one hand, and urban culture built on individualism, competition and modernity on the other (3). This dual position creates a complex process that combines elements of both continuity and change in the formation of their social identities. While some youth strive to integrate into urban culture and acquire new social roles, others face feelings of alienation, nostalgia, or marginalization.

Young people who move from their native villages to larger cities such as Baku, Sumgayit or Ganja are confronted with cultural norms, communication styles and lifestyles and cultural contexts. The country’s urbanized youth face challenges such as adaptation, socialization, social isolation and identity confusion (4). While cities offer opportunities for creativity, education and self-discovery, they also expose young migrants to class discrimination, competition and pressure to conform to urban norms. Both losses and gains are reflected in the changing identities of these young people: the acquisition of new, modern and individual civic identities and the loss of long-term community ties. In this sense, urbanization in Azerbaijan is not only a demographic and economic phenomenon, but also a profound human process that affects the self-awareness of young people and their position in a rapidly changing society (3).

In addition, the violation of the sense of belonging is one of the problems encountered. According to H. Tajfel and J. Turner’s “Social Identity Theory”, a person’s identity is determined by their relationship with certain social groups such as family, community, ethnicity and traditions. For young people living in rural areas of Azerbaijan, these group affiliations are deeply rooted and give them a sense of security and belonging. However, when people move to cities, these relationships are disrupted, and young people are faced with new expectations and cultural norms. (Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.). The social psychology of intergroup relations (pp. 33-47). Brooks/Cole) City life usually favors individualism, competition and modernity, which is completely different from their acquired values of collectivism and traditionalism (4).

Young people who adopt urban norms and rules are trying to form a hybrid identity by mixing their rural knowledge and urban experiences. A few steps should be taken to solve the problem.

Universities and training centers can offer tailored orientation programs for newcomers, mentoring and alumni networks with students from similar regions, culturally sensitive psychological services, and career counselling that explains the job market in the city. Employers can provide a clear onboarding process, inclusive communication guidelines, and anti-bias training, and value bilingualism and rural labor as advantages. Municipalities can invest in affordable housing for students and young workers, safe and accessible public spaces, as well as cultural centers that combine regional heritage and contemporary art. Community organizations and youth clubs can organize affordable social activities, reduce loneliness and build new bridges. Digital platforms can be used for online communities for verified information, mentoring and problem solving, reducing the negative impact of narrow groups that only share the same ideas (6).

It is also important to see the different experiences within the group. Young women may face greater control and restrictions on movement. Young men may feel pressured to enter fast paced but unstable job. First generation students in their families may need guidance on academic and professional norms. Policies that address these intersecting challenges – scholarships, safe transportation, flexible work – study opportunities, and targeted mentoring – can transform this difficult transition into a powerful tool for inclusion, social trust, and national development (7).

In addition to psychological difficulties, systematic barriers such as lack of housing, limited access to quality education, and precarious employment are also widespread for migrants from rural areas. These challenges affect not only their financial situation, but also their sense of self-esteem and sense of belonging to society. For many young people, adapting to urban life requires learning new social skills, adapting to different cultural norms, and adapting to fast paced daily routines. Some build networks, gain self – confidence, and successfully integrate by joining youth organizations, participating in volunteer programs, or being active in educational institutions. But others remain caught between two worlds: neither fully urban nor fully rural, living on the fringes of urban society. Against the backdrop of rapid urbanization in Azerbaijan, this psychological and social duality highlights the need for inclusive policies and strong community support networks that address both the material and emotional needs of young migrants.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Harris, J. R., & Todaro, M. P. (1970). Migration, unemployment and development: A two-sector analysis. *American Economic Review*, 60(1), 126-142
2. Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York, NY: W. W. Norton
3. AR Dövlət Statistika Komitəsiş Demografiya və Urbanizasiya göstəriciləri
4. Berryç J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An international Review*, 46(1), 5-34
5. World Bank Data. Urban population – Azerbaijan.
6. Sam, D. L., & Berry, J. W. (2010). Acculturation: When individuals and groups of diferent cultural backgrounds meet. *Perspectives on Psychological Science*, 5(4), 472-481
7. Massey, D. S., et al. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466

Vəfa Dadaşova Vüqar qızı

Şəhər və kənd arasında: Azərbaycanda kənd gəncləri arasında sosial kimlik axtarışı və urbanizasiyanın təsiri

Xülasə: Son onilliklərdə urbanizasiya prosesi təkcə dünyada deyil, Azərbaycanın sosial-mədəni sahəsinə də təsir edən, onun formalaşmasına təsir göstərən ciddi amilə çevrilmişdir. Belə dəyişikliklər xüsusilə gənclər arasında müşahidə olunur. Məqalədə urbanizasiya prosesində kənd və rayonlardan olan Azərbaycan gənclərinin sosial kimlik axtarışları, şəhər mədəniyyəti ilə tanışlıq və uyğunlaşma təcrübəsi, bu təcrübələrin onların dəyər sisteminə və davranış modellərinə təsiri araşdırılır. Məqalədə həmçinin kəndlərdən və rayonlardan miqrasiya edən gənclərin uyğunlaşma çətinlikləri, onların “kənd” və “şəhər” kimlikləri arasındakı mübarizə, yeni sosial reallıqlara uyğunlaşma problemləri araşdırılır.

Nəticələr əsasında müəyyən edilmişdir ki, urbanizasiya prosesi təkcə iqtisadi deyil, həm də gənclərin dünyagörüşünün, özünüdərkinin və şəxsiyyətinin formalaşmasına birbaşa təsir edən sosial-psixoloji prosesdir.

Açar sözlər: urbanizasiya, kənd gəncliyi, sosiallaşma, sosial kimlik, uyğunlaşma

Вафа Дадашева Вугар гызы

Между городом и деревней: поиск социальной идентичности среди азербайджанской сельской молодежи и влияние урбанизации

Резюме: В последние десятилетия процесс урбанизации стал серьёзным фактором, влияющим не только на мир, но и на социокультурную сферу Азербайджана, влияя на её формирование. Особенно ярко эти изменения проявляются в молодёжной среде. В статье исследуются вопросы поиска социальной идентичности, опыт приобщения к городской культуре и адаптации к ней азербайджанской молодёжи из сёл и регионов в процессе урбанизации, влияние этого опыта на их систему ценностей и поведенческие модели. Также рассматриваются трудности адаптации молодёжи, мигрирующей из сёл и регионов, борьба «сельской» и «городской» идентичностей, проблемы адаптации к новым социальным реалиям. В результате исследования установлено, что процесс урбанизации является не только экономическим, но и социально-психологическим процессом и напрямую влияет на формирование мировоззрения, самосознания и идентичности молодёжи.

Ключевые слова: Урбанизация, сельская молодёжь, социализация, социальная идентичность, адаптация

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 15.11.2025

Rəyçilər: ADMİU-nun müəllimi Lalə Məcidova; ADMİU-nun baş müəllimi Günay Məmmədzadə

MUSIQİ SƏNƏTİ

UOT: 781.7+786.8+784.4+784.6+786.8

ORCID: 0009-0003-6669-763X

<https://doi.org/10.52094/IFPX6569>

Məhəmməd Abışov Maşallah oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
mehammedabishov63@gmail.com

AFTANDİL İSRAFILOVUN İFAÇILIQ MƏKTƏBİ VƏ MUSIQİ İRSİ

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan qarmon sənətinin görkəmli nümayəndəsi Aftandil İsrailovun yaradıcılığı geniş elmi prizmadan təhlil olunur. Məqalədə onun ifaçılıq məktəbinin formalaşması, muğamın qarmon üzərində təqdimatı, texniki üsulları, səhnə davranışları və milli kimlikdə rolu araşdırılmışdır. Eyni zamanda İsrailov irsinin müasir dövr üçün tətbiqi və pedaqoji əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Aftandil İsrailov, qarmon, muğam, ifaçılıq məktəbi, səhnə mədəniyyəti, musiqi fəlsəfəsi, milli kimlik, tətbiqi əhəmiyyət

Giriş

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti xalqın tarixi kimliyinin və kollektiv yaddaşının mühüm daşıyıcılarından biridir. Milli musiqi alətləri yalnız musiqi ifa vasitəsi deyil, həm də mədəni özünüdərk və milli yaddaşın kodlarıdır. Qarmon bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun ifa imkanlarının genişləndirilməsi XX əsrin ikinci yarısında Aftandil İsrailovun fəaliyyəti ilə daha da sürətləndi.

İsrailov qarmonu yalnız müşayiət aləti statusundan çıxararaq müstəqil bədii ifadə vasitəsinə çevirdi. Bu addım Azərbaycan musiqisinin peşəkar səhnədə təqdimatını zənginləşdirdi və xalq musiqisinin simvolik dəyərini artırdı.

Məqalənin məqsədi İsrailovun yaradıcılığını kompleks şəkildə araşdırmaq, onun ifaçılıq məktəbinin mahiyyətini və Azərbaycan musiqi mədəniyyətindəki rolunu elmi təhlillə üzə çıxarmaqdır.

Qarmonun milli kimlikdə yeri

Qarmon Azərbaycan xalqı üçün milli emosiyaların ifadəçisinə çevrilmişdir. Onun melodik çevikliyi və ritmik enerjisi toy mərasimlərində, xalq şənliklərində və konsert səhnələrində emosional birlik yaradan mühüm faktordur. Bu xüsusiyyətlər aləti xalqın həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirmişdir.

Aftandil İsrailov ifasında qarmon yalnız musiqi deyil, milli kimliyin daşıyıcısı olmuşdur. Onun ifaları dinləyicidə həm nostalji, həm də qürur hissi oyadırdı.

Qarmonun milli kimlikdə oynadığı rolun araşdırılması həm musiqi tarixçiliyi, həm də etnomusiqişünaslıq baxımından vacibdir. Çünki bu alət musiqidən əlavə sosial-mədəni simvol kimi də çıxış edir.

Yaradıcılıq mərhələləri və repertuar

İsrailovun yaradıcılığı üç əsas mərhələ ilə xarakterizə olunur. İlk mərhələdə o, xalq rəqslərinin ritmik zənginliyinə əsaslanaraq qarmonda virtuoz ifa imkanlarını nümayiş etdirmişdir.

Püxtələşmə mərhələsində muğam və xalq mahnılarının qarmon üzərinə köçürülməsi onun repertuarında xüsusi yer tutmuşdur. Bu mərhələ onun sənətkar kimi püxtələşməsinin göstəricisi idi.

Yetkinlik mərhələsində isə muğam, rəqs və klassik melodiyların sintezi onun üslubunun aparıcı xəttini təşkil etmişdir.

Hər bir mərhələ təkcə musiqi üslubunun deyil, həm də onun ifa fəlsəfəsinin inkişafında yeni bir pillə olmuşdur.

Muğam və qarmon ifaçılığı

Ənənəvi muğam sənəti qarmonun tembr imkanları ilə birləşdirilərək yeni üslub qazanmışdır. İsrailov muğamın lad-məqam sistemini qarmonda yüksək dəqiqliklə təqdim edə bilirdi.

Onun ifasında muğam improvizasiyası xüsusi yer tuturdu. Bu yanaşma qarmonu muğamın ifadə vasitələrindən birinə çevirmişdir.

İsrailovun ifa etdiyi rast, segah, şur kimi muğam parçaları qarmonun milli musiqidə yeni status qazanmasına şərait yaratmışdır.

Texniki üsullar və səhnə davranışı

İsrailov ifasında texniki ustalıq və emosional səmimiyyət harmonik şəkildə birləşmişdir. Belin idarəsi frazaların nəfəs məntiqinə uyğun qurulmuşdur.

Ornamentik keçidlər musiqiyə milli intonasiya çalarları qatmış, səhnədə təmkin və sadəlik tamaşaçı ilə emosional ünsiyyəti gücləndirmişdir.

Onun texniki üsullarında sağ və sol əl hərəkətlərinin sinxronluğu, improvizasiya zamanı ritmik sabitlik və intonasiya dəqiqliyi diqqəti cəlb edirdi.

Rəqs musiqiləri və populyarlıq

İsrafilovun ifasında rəqs musiqiləri xüsusi populyarlıq qazanmışdır. Onun ifa etdiyi rəqs melodiyları xalq arasında geniş yayılmış və toy-məclislərin əsas repertuarına daxil olmuşdur.

Bu musiqilər ritmik aydınlığı, melodik sadəliyi və emosional ifadəliliyi ilə seçilirdi.

Rəqs musiqilərinin təqdimatında İsrafilovun fərdi üslubu onun xalq arasında populyarlığını daha da artırmışdır.

Sovet dövründə yaradıcılıq

Sovet dövründə ideoloji məhdudiyyətlərə baxmayaraq, İsrafilov milli musiqinin ruhunu qorumağa nail olmuşdur. O, xalq musiqisinin səmimiyyətini sovet səhnəsinin peşəkar standartları ilə uzlaşdırmışdır.

Bu yanaşma qarmon sənətinin inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

İsrafilovun sənətində milli ruhun qorunması ilə sovet mədəniyyət siyasətinə uyğunlaşma arasındakı balans musiqişünaslıq baxımından xüsusi diqqətə layiqdir.

Musiqi fəlsəfəsi və sənət baxışları

İsrafilov musiqini yalnız sənət deyil, həyat fəlsəfəsi kimi qəbul etmişdir. Onun üçün qarmon xalqın səsinin ifadəçisi, musiqi isə insan ruhunun dili idi. Bu baxış onun yaradıcılığının bütün mərhələlərində öz əksini tapmışdır.

Musiqi fəlsəfəsi baxımından İsrafilovun əsərləri xalqın mənəvi dəyərlərinin musiqi dilində ifadəsi hesab oluna bilər.

İfaçılıq məktəbi və təsir dairəsi

İsrafilovun ifaçılıq üslubu bu gün də qarmonçalanlar üçün məktəb rolunu oynayır. Onun ornamentika dili və səhnə mədəniyyəti gənc ifaçılar tərəfindən mənimsənilmişdir.

Onun təsiri əsasən səsyazılar, konsertlər və ifa nümunələri vasitəsilə yeni nəsillərə ötürülmüşdür.

İfaçılıq məktəbi gənc musiqiçilərin repertuar seçimi və texniki yanaşmalarında aydın görünməkdədir.

Müasir dövrdə İsrafilov irsi

Müasir dövrdə Aftandil İsrafilovun yaradıcılığı qarmon ifaçılığı üçün nümunəvi məktəb hesab olunur. Gənc musiqiçilər onun repertuarını öyrənərək öz yaradıcılıqlarında tətbiq edirlər.

Onun ifa üslubu musiqi tədrisində metodik material kimi də istifadə olunmaqdadır.

İsrafilov irsi müasir ansambların repertuarında, konsert proqramlarında və tədris proseslərində öz əksini tapmaqdadır.

Elmi yenilik və tətbiqi əhəmiyyət

Məqalənin elmi yeniliyi İsrafilovun ifaçılıq üslubunun texniki, estetik və fəlsəfi cəhətlərinin kompleks təhlilindədir.

Tətbiqi əhəmiyyət isə onun irsinin musiqi təhsili və təcrübəsində praktik nümunə kimi istifadəsindədir.

Bu irsin gənc musiqiçilərin peşəkar formalaşmasına təsiri Azərbaycan musiqi təhsilində böyük rol oynayır.

Nəticə

Aftandil İsrafilovun yaradıcılığı Azərbaycan qarmon sənətinin inkişafında mühüm mərhələdir. Onun ifaçılıq məktəbi milli musiqi ənənələrinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Müasir musiqi mühitində onun ifaçılıq irsi hələ də yaşayır və yeni nəsillərə ilham mənbəyi olur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ələkbərov A. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.
2. Qasimov Ş. Qarmon sənəti və ifaçılıq ənənələri. Bakı: Elm və Təhsil, 2015.
3. Əliyev R. Milli musiqi alətləri: tarix və perspektiv. Bakı: Nurlan, 2018.
4. Məmmədova S. Azərbaycan muğamında ifaçılıq üslubları. Bakı: Adiloğlu, 2019.

Mahammad Abishov Mashallah oğlu

Aftandil Israfilov's Musical Legacy and Performing School

Summary: The article examines the creative legacy of Aftandil Israfilov, a distinguished Azerbaijani garmon performer. It highlights his role in the development of mugham on the garmon, technical mastery, stage performance and national identity. The article also emphasizes the pedagogical and practical significance of his legacy.

Key words: Aftandil Israfilov, garmon, mugham, performance school, stage culture, musical philosophy, national identity, applied relevance

Мухамед Абишов Машаллах оглы

Музыкальное наследие и исполнительская школа

Афтандила Ибрафилова

Резюме: В статье анализируется творческое наследие Афтандила Ибрафилова, выдающегося азербайджанского исполнителя на гармоні. Особое внимание уделяется его роли в развитии мугама, техническому мастерству, сценическому поведению и национальной идентичности. Подчеркивается педагогическая и практическая ценность его исполнительской школы.

Ключевые слова: Афтандил Ибрафилов, гармонь, мугам, исполнительская школа, сценическая культура, музыкальная философия, национальная идентичность, прикладное значение

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 08.10.2025

Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ellada Hüseynova

UOT: 78.

ORCID: 0009-0001-3018-9436

<https://doi.org/10.52094/QSLI8754>

Tasurə Hüseynova Şahin qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
tasura.huseynova@hotmail.com

RƏHİLƏ HƏSƏNOVANIN FORTEPIANO YARADICILIĞINDA “MONAD” SONATASININ TƏHLİLİNƏ DAİR

Xülasə: “Rəhilə Həsənovanın fortepiano yaradıcılığında “Monad” sonatasının təhlilinə dair” məqaləsində R.Həsənovanın yaradıcılığı araşdırılır. Bəstəkarın “Monad” sonatası geniş planda tədqiq olunur. “Monad” sözünün semantikasi açıqlanır və onun fəlsəfi mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Texniki mürəkkəbliyi ilə seçilən R.Həsənovanın musiqisi aleatorika, minimalizm kontekstində araşdırılır.

Açar sözlər: minimalizm, sintez, xaos, travma, fortepiano, yenilik

Çağdaş akademik musiqi dünyasında özünəməxsus rolu olan bəstəkar Rəhilə Həsənova öz musiqi dünyası ilə Şərq və Qərb mədəniyyətləri arasında “körpü qurmaq” kimi unikal bir üslub formalaşdırmağa nail olmuşdur. Belə ki, R.Həsənova Şərqi təmsil edən doğma Azərbaycan mədəniyyətini Qərbin çağdaş akademik musiqi ənənələri ilə sintez edərək müxtəlif janrlarda yazılmış orijinal musiqi əsərləri yaratmışdır. R.Həsənovanın musiqisi bu ənənəyə dərin bağlılığı ilə seçilir və qərb bəstəkarlıq texnikaları ilə mürəkkəb, eyni zamanda təbii vəhdət təşkil edir. O, musiqi təhsilində Şostakoviçin bəstəkarlıq yanaşmalarından təsirlənərək bu texnikaları da mənimsəmişdir. Məhz bu yansıma nəticəsində də R.Həsənova dövrünün yenilikçi bəstəkarlarından birinə çevrilmişdir. O, vətəninə ilk dəfə etno-minimalist istiqamətli əsərlər yaratmış və təsadüfiliq prinsipinə əsaslanan aleatorikanı musiqisinə tətbiq etmişdir. Musiqişünas Zümrüd Dadaşzadə onun yaradıcılığı haqqında belə yazır: “R.Həsənovanın əsərləri hər biri müstəqil bir mikrokosmos kimi onun kompozisiyalarının makroməkanına mükəmməl şəkildə daxil olan unikal intonasiyalarla zəngindir.” Polyak bəstəkarı, pianoçusu və musiqişünası Kşiştof Meyer isə R.Həsənovanın yaradıcılığını belə xarakterizə edir: “R.Həsənovanın musiqisi fenomenaldır; o, böyük ustaddır” [1].

R.Həsənova muğam və improvizasiya təcrübəsinə dərin maraq göstərirdi, buna görə də onun minimalizm üsulundan istifadə edərək əsərlər yaratması təsadüfi deyildi. Minimalizm vasitəsilə o, şərq musiqisinin ornamentlərini və qərbin müasir musiqisinin harmonik-ritmik strukturlarını sintez edərək, hər iki ənənənin estetik xüsusiyyətlərini qoruyan özünəməxsus musiqi dili formalaşdırmışdır. R.Həsənova özü vurğulayır ki, onun yaradıcılığında minimalizm anlayışı XX əsrin son onilliklərindəki Amerika bəstəkarlarına məxsus kompozisiya üsulu ilə eyniləşdirilə bilməz [Əsgərova, 2009, 151]. Onun əsərlərində minimalizm tamamilə başqa mahiyyətə malikdir: bu, gələcək əsərin əsasını təşkil edən “toxumu” – ilkin materialı səmərəli şəkildə istifadə edən, eyni zamanda güclü emosional təsir effekti yaradan bir kompozisiya yanaşmasıdır. Bəstəkar əvvəlcədən hazırladığı səs materialı və ya “zəngin enerjiyə malik səs modelinu – kodu” sonrakı musiqi konstruksiyası üçün bütün inkişaf potensialını özündə cəmləyən minimum vasitəyə çevirir. Bu səbəbdən onun əsərlərindəki materialın məhdudlaşması ilə yaradılan modusun inkişafı amerikan minimalizminin qanunlarına tabe olmur. Musiqi materialının inkişafı daxili səs diapazonunun genişlənməsi, ritmik parçalanma və dinamik ifadəliliyin gücləndirilməsi prinsipləri üzərində qurulur. Yaradıcılığında fortepiano, vokal, orkestr əsərlərinə, kamera musiqisinə və s. yer verən bəstəkar R.Həsənovanın üslubu zamanla inkişaf etmiş və genişlənməmişdir.

Bir bəstəkar kimi öz fərdi üslubunu yaradan R.Həsənovanın yaradıcılığı üçün minimalizm, sufi təsəvvüf musiqisindən qaynaqlanan mərasim estetikası, yeni ifadə vasitələri – aleatorika, sonoristika və s. kimi müasir kompozisiya texnikaları xasdır. O, fortepiano üçün “Çəşmə” silsiləsi, “Alla Meyxana”, Sonata (“Monad”) kompozisiyaları ilə yanaşı, müxtəlif tərkibli ansamblar üçün milli adları özündə cəmləşdirən, tarixən informasiya daşıyıcısı olan milli xalça naxışlarını musiqi dilində təcəssüm etdirən “Pirəbədil” kompozisiyası, “Dərviş”, “Səma”, 20 yanvar Şəhidlərinə həsr olunmuş “Mərsiyə”, “Qavaldaş”, “Xəzri-Gilavar” kimi əsərlərin müəllifi kimi tanınır [İsmayılova, 2022, 65]. Ümumiyyətlə, atonallıq və harmoniyanın dissonanslığının dominantlıq təşkil etməsi, aleatorika kompozisiya prinsipindən, klaster akkordlar və səs tembrinin müxtəlifliyindən istifadə olunması onun əsərlərinin orijinallığını təmin edən elementlər kimi xarakterizə oluna bilər. Unutmayaq ki, R.Həsənova həm də mahir fortepiano ifaçısı idi, onun fortepiano əsərləri də rəngarəng səs koloriti və texniki elementlərlə zəngindir. Azərbaycan muğamı və xalq musiqisi ilə qərb avanqard musiqi dilinin vəhdəti, onun fortepiano yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Skerzo,

çakonne, “Çeşmə”, “Monad” sonata və s. əsərlər bəstəkarın fortepiano yaradıcılığının parlaq nümunələridir. R.Həsənovanın yeni musiqinin əsas axınına uyğun olaraq təqdim etdiyi əsərlərin orijinallığının semantikasını, “üslubun fərdi (milli) keyfiyyətlərini gizlədən universal texnikalar” [Воробьев, 2018, 95] kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Xüsusilə “Monad” fortepiano sonatası, bəstəkarın həyatında və eyni zamanda yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tənqidçilər bu əsəri “ziddiyyətli”, “vəhşi”, “sərhədləri aşmağa çalışan” və “həm melodik, həm də destruktiv gücə malik” bir kompozisiya kimi xarakterizə edirlər. Bu səbəbdən də onun interpretasiyası, pianoçular üçün həm texniki, həm də emosional baxımdan çətin gəlir. Öz əsərlərini məharətlə ifa edən R.Həsənovanın ən təsirli əsərlərdən biri “Monad” əsəridir. 1993-cü ildə yazılmış bu əsər Sovet qoşunlarının 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-sinə keçən gecə Azərbaycana daxil olmaqlarına birbaşa cavab olaraq yaranmış kompozisiyadır. Dəhşətli hadisələr zamanı Rəhilə xanımın vahiməli bir səhnənin şahidi olması səbəbindən də əsər məhz dərin travma yaradan hadisənin, xaosun və kədər in musiqi vasitəsilə əks olunması kimi qavranılır.

"Monad" anlayışının izahı fəlsəfi və metafizik köklərə dayanır. Alman riyaziyyatçısı, filosofu və hüquqşünası Qotfird Leybnitsin "Monadologiyası"nda monadlar bölünməz, müstəqil və bütün varlığın əsasını təşkil edən bütöv vahid kimi təsvir edilir. R.Həsənova isə bu ideyanı musiqidə həm struktur, həm də emosional məzmun baxımından inkişaf etdirir. Əsər klassik sonata formasına əsaslansa da, sərbəst və intuitiv inkişaf xəttinə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, yeganə mövzunun inkişafı qəfil transformasiyalara məruz qalır – bəstəkar bir anda lirika və nostalji dolu akkordlardan xotik və sərt fortissimo passajlarına keçir. Bu dəyişikliklər, sanki məhv olan və yenidən doğulan bir dünyanın səs izləri kimi təqdim olunur. “Monad” sonatasının mövzusunun lakonik özəkdən yaranan, “Şur” məqamına əsaslanan yığcam diapazonlu gərgin və ziddiyyətli xarakteri ilə sanki bütöv bir enerjini özündə cəmləyir. Melodik və ritmik xətt qeyri-sabitdir, tonallıq isə açıq şəkildə müəyyən edilmir, bu da xaos və qeyri-müəyyənlik hissi yaradır. Yəni sonatanın əvvəlində narrativ səciyyəli, x₅-dan böyük olmayan diapazon çərçivəsindəki melodiyanın ritmində otuzikilik notlarla verilən şərti ölçülərin davamlı dəyişməsi (kvintol, sekstol, oktol, detsimol) məhz real şəkildə yaşanan anarxiya sistemini ifadə edir. Z.Dadaşzadə R.Həsənovanın yaradıcılığını “Bəstəkar yaradıcılığında milli problematika” istiqamətində xarakterizə etdiyi məqaləsində “Monad” sonatası haqqında belə yazır: “Məhz ilkin verilmiş metr-

ritmindəki kəskin dəyişiklik inkişafın yeni mərhələsinə təkan verir” (Z.Ахундова-Дадашзаде, 2020, 15). Gözlənilmədən transformasiyaya uğrayan mövzu və formanın daxilində aleatorik elementlərdən istifadə edən bəstəkar xaosu və tarixi faciəvi hadisələrin qeyri-müəyyənliyini əks etdirir. Əsərin ən güclü emosional katarsis anı – dinamikanın maksimal səviyyəyə çatdığı və pianoda həm texniki, həm də emosional baxımdan ekstremal tələbkarlıq yaradan bölməsidir. Burada həm geniş klaster akkordlardan, həm də yüksək registrdə dissonanslı intervallardan istifadə olunub. Sonatanın sonu qeyri-adi və açıq qalmış halda, tamamlanmayan bir effekt yaradır, yəni burada melodik motivlər sanki çözlərək yox olur, bu da dərin bir psixoloji təsirə səbəb olur. Fortissimo və pianissimo çalarlarının gözlənilmədən dəyişməsi əsərə gərginlik qatır, pedallardan davamlı şəkildə istifadə olunması, əsərin əks-sədasını artırmaqla yanaşı, bəzi melodik motivləri “uzaqlaşdırır” və səsə dağılmasına imkan verir. Bu da, musiqinin “xəyali” bir hissə çevrilməsinə səbəb olur.

Sonatanın əsas məqamlarından biri də notayazılma prosesidir. Bəstəkar texniki imkanları nəzərə alaraq öz yaratdığı yazı strukturlarından istifadə edir. Əsərdə xanə xətlərinin olmaması ifaçıya müəyyən sərbəstlik verir. Sonatada kiçik parçaların üzərində “ca” yazılması həmin parçanın təxmini ifasını bildirir. Həmçinin musiqi parçalarının dəfələrlə təkrarlanmasını bildiren “x’s” işarəsi maraq yaradır. Eyni zamanda sonatada not yazılışında da müəyyən dəyişikliklərə rast gələ bilərik. Tədrisən tempin azalıb artması not birləşmələrində öz əksini tapır, dalğavari not birləşməsi isə improvizə xarakteri daşıyır. “Monad” sonatasının notlarında R.Həsənovanın qeydləri mövcud olduğu üçün ifaçı əsərin icrasında müəyyən kömək almaqla, bəstəkarın verdiyi istiqaməti saxlamağa müvəffəq olur. R.Həsənova öz “Monad” sonatasının semantikasını belə xarakterizə edir: “Monad – vahidlik və bir rəqəminin təcəssümüdür; o, böyük və kiçik, müsbət və mənfi ədədləri, nano- və mega-ölçüləri, Keçmiş və Gələcəyi özündə birləşdirir... Kainatın və onun həddlərindən kənar bütün müxtəlifliklər Monadın çoxluğundan yaranır. Vahidlikdə müxtəliflik, bölünməz tamlıq – məhz Monadın mahiyyətidir. Monad qanunu hər yerdə mövcuddur. Bir anlıq dayanıb, bütün mövcudatın Tək olan üzərində qurulduğunu, bu mürəkkəb və bəlkə də faciəvi prosesin dərinliyini təsəvvür etməyə çalışın... və siz dəyişməyə başlayacaqsınız” [3].

Amerikalı pianoçu, bəstəkar və tənqidçi Ced Distlerin sözlərinə görə isə, bu sonata “ciddiyyət və dərinlik daşıyan” bir əsərdir. O qeyd edir ki, “bəstəkar səs tembrinə və ton seçiminə böyük diqqət və incəliklə yanaşır”. “Monad”-ın Nyu-Yorkda premyerasını həyata keçirən pianoçu Ju-Pinq Sonq bu musiqi

haqqında belə danışır: “Bu musiqi sərt, emosional və Azərbaycan mədəniyyətinin qəmli nəğmələri və harmoniyaları ilə doludur. Qərb notasiya sistemi ilə yazılsa da, musiqi sanki not başlıqlarının, ritmlərin və strukturların sərhədlərini aşmaq, sürətlə uzaqlara qaçmaq və fəryad etmək istəyir. Pianoçu da özü ilə aparır – istəsə də, istəməsə də” [2]. Piano ifaçısı Ju-Pinq Sonq bu günün müasir musiqisinin **aparıcı təbliğatçılarından** biri kimi **beynəlxalq miqyasda tanınır**. Onun **ənənəvi konsert çərçivələrini aşan, rəngarəng və yenilikçi səhnə çıxışları** tənqidçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, Boston Globe tərəfindən o, **“qeyri-adi istedadla malik bir pianoçu”** kimi xarakterizə olunmuşdur.

R.Həsənovanın yaradıcılığı çoxşaxəli olduğundan, o, fortepiano üçün yazdığı əsərlərlə yanaşı, digər alətlər üçün yazdığı əsərlərində də sonata janrına müraciət etmişdir. Məsələn, bəstəkarın violin və fortepiano üçün birhissəli sonatasında muğam inkişaf formasına bənzər dörd inkişaf mərhələsi mövcuddur. Bəstəkar mövzunu mahiyyət etibarı ilə improvizə prinsipi ilə təqdim edir, bu ifadəni yaxından dəstəkləyən daxili qüvvəni üzə çıxarır və onu böyük ustalıqla hərəkətilik prinsipi ilə birləşdirir. R.Həsənova solo sonatalarında alətlərin imkanlarını tam şəkildə açə bilir, xronometr, temp dəyişmələri və emosional dalğalanmalar bu orijinal cizgilərin çatdırılmasında önəmli rol oynayır. Bu əsərlərdə minimalizm prinsipi də tətbiq olunur: kiçik səslərin çoxalması və əlavə edilməsi nəticəsində güclü klasterlər formalaşır.

R.Həsənovanın musiqisi dünyanın müxtəlif ölkələrində – Rusiya, Ukrayna, Belarus, İsveçrə, İtaliya, Belçika və Avstriyada təşkil olunan beynəlxalq musiqi tədbirlərində və konsertlərdə səsləndirilmişdir. Niderlandda onun əsərləri iki dəfə “Nieuw Ensemble” tərəfindən ifa üçün sifariş edilmişdir. R. Həsənovanın fərdi yaradıcılıq konsertləri Azərbaycanda, Polşada, Almaniya, Böyük Britaniya və ABŞ-da gerçəkləşdirilmişdir. R.Həsənovanın fortepiano yaradıcılığı isə Azərbaycan musiqisinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaşadan və çağdaş musiqinin texniki və fəlsəfi mühitini formalaşdıran bir sənət nümunəsidir. Onun əsərləri insanın daxili mübarizəsini, tarixini və mədəniyyətini sərbəst bir şəkildə tərcümə edərək, dinləyiciləri yeni düşüncələrə və hisslərə qərq edir. Bu mənada Rəhilə Həsənovanın digər kompozisiyaları kimi, fortepiano üçün yazılmış əsərləri də özünəməxsusluğu, dərinliyi, müasir musiqi repertuarında qiymətli olması və unikalılığı ilə seçilir və sevilir.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. Əsgərova S.H.Əsgərova “Rəhilə Teymur Həsənovanın yaradıcılıq çeşməsi” Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunmuşdur, 2009
2. İsmayılova G. Rəhilə Həsənovanın pedaqoji fəaliyyətinə dair. ADMİU. Türksöylü xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri”nə həsr edilmiş XXI Beynəlxalq konfransın materialları. 2022

Rus dilində

1. Ахундова-Дадашзаде З. От минимализма к архаике (к проблеме интерпретации этноспецифических концептов в творчестве композитора Рахили Гасановой). Музыкальное искусство Евразии. Традиции и современность, 2020
2. Воробьев И.С. К вопросу об адаптации в современном композиторском творчестве // Южно-Российский музыкальный альманах, 2018, №4. – С. 65-70

İnternet resurslar

1. Rahilia Hasanova <https://www.aseatatthepiano.com/composers/rahilia-hasanova>
2. Ju Ping Song program <https://wpu.cfa.arizona.edu/wp-content/uploads/sites/4/2019/09/25131306/ProgramJuPingSong2019.pdf>
3. Ju Ping Song concert booklet, monad <https://starkland.org/wp-content/uploads/2024/09/Ju-Ping-Song-Monad-Booklet-02.pdf>

Tasura Huseynova Shahin gizi

On the Analysis of Rahila Hasanova’s “Monad” Sonata in

Piano Composition

Summary: In Tasura Huseynova’s article “On the analysis of Rahilia Hasanova’s “Monad” sonata in piano composition” the composer’s work is explored. The “Monad” sonata is studied in a broad context. The semantics of the word “Monad” are revealed, and its philosophical essence is clarified. R.Hasanova’s music, distinguished by technical complexity, is analyzed within the context of aleatoricism and minimalism.

Key words: minimalism, synthesis, chaos, trauma, piano, innovation

Тасура Гусейнова Шахин гызы

**Об анализе сонаты «Monad» Рахилы Гасановой в
фортепианной композиции**

Резюме: В статье «Об анализе сонаты «Monad» Рахилы Гасановой в фортепианной композиции» исследуется творчество Р.Гасановой. Соната «Monad» рассматривается в широком контексте. Раскрывается семантика слова «Monad» и проясняется его философская сущность. Музыка Р.Гасановой, отличающаяся технической сложностью, исследуется в контексте алеаторики и минимализма.

Ключевые слова: минимализм, синтез, хаос, травма, фортепиано, новаторство

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 04.10.2025

*Rəyçilər: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ellada Hüseynova;
Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Güllü İsmaylova*

UOT: 781.71

ORCID: 0009-0005-0084-9551

<https://doi.org/10.52094/QSYE6480>

Eltac Gözəlov Namiq oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
eltac.gezalov@mail.ru

MUĞAM ANLAYIŞI VƏ ONUN TARİXİ HAQQINDA

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycan muğamı anlayışı və onun tarixi inkişaf mərhələləri təhlil olunur. Muğamın xalqın mənəvi aləmini, emosional duyğularını və estetik zövqünü əks etdirən qədim musiqi sənəti olduğu vurğulanır. Araşdırmada muğamın yaranma mənbələri, Şərq musiqi ənənələri ilə bağlılığı, Qarabağ, Şirvan və Bakı muğam məktəblərinin xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Həmçinin müasir dövrdə muğamın qorunması, tədrisi və UNESCO tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs kimi tanınmasının əhəmiyyəti qeyd olunur.

Açar sözlər: Muğam, Azərbaycan muğamı, muğam sənəti, muğam tarixi, ifaçılıq ənənəsi, xalq musiqisi, muğam məktəbləri, Azərbaycan mədəni irsi

Giriş

Azərbaycan xalq musiqisi çoxəsrlik tarixə malikdir və bu musiqi mədəniyyətinin ən parlaq, ən dərin və bəşəri məzmun daşıyan janrı muğamdır. Muğam təkcə musiqi forması deyil, həm də xalqın mənəvi aləminin, düşüncə tərzinin və estetik dünyagörüşünün ifadəsidir. Muğamın dərinliyində xalqın tarixi yaddaşı, mənəvi dəyərləri, emosional və fəlsəfi baxışları əks olunur.

Muğam əsrlər boyunca nəsildən-nəslə ötürülərək formalaşmış, Azərbaycan xalqının mədəni kimliyinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu sənət təkcə musiqi deyil, həm də həyat fəlsəfəsidir – o, insanın daxili aləmini, sevincini, kədərini, ümidini və mənəvi axtarışlarını musiqi dili ilə ifadə edir.

Bu məqalədə muğam anlayışı, onun musiqi sistemi, tarixi inkişaf mərhələləri, əsas muğam dəstgahları, ustad ifaçılar və muğamın müasir dövrdəki rolu ətraflı şəkildə təhlil ediləcəkdir.

Muğam anlayışı və onun mahiyyəti

Muğam sözünün mənşəyi ərəbcə “maqām” sözündən gəlir və “dayanacaq”, “maqam”, “mövqe” mənalarını ifadə edir. Musiqi terminologiyasında muğam müəyyən melodik quruluşu, emosional gedişatı və lad sistemini bildirir.

Muğam – müəyyən melodik modellər (ladlar) və improvizasiya prinsipləri üzərində qurulan mürəkkəb musiqi janrıdır. O, həm instrumental, həm də vokal şəkildə ifa olunur. Muğamın əsas xüsusiyyəti ondadır ki, ifaçı – xanəndə və ya sazəndə – əvvəlcədən müəyyən olunmuş musiqi strukturu daxilində sərbəst improvizasiya edir. Bu, muğamın həm azad, həm də sistemli təbiətini göstərir.

Muğamın lad sistemi – yəni səs düzümü və pillələrin qarşılıqlı əlaqəsi – Azərbaycan musiqisinin özünəməxsus səs dünyasını yaradır. Hər bir muğamın öz emosional xarakteri, obrazlar aləmi və mənəvi məzmunu var. Məsələn, “Rast” muğamı qəhrəmanlıq, əzəmət və sabitlik hissini ifadə edir, “Segah” daha çox məhəbbət və həsrət duyğularını, “Şur” isə sevinc və lirik ovqatı canlandırır.

Muğam sənətinin əsasını diaqnoz, improvizasiya və emosional dərinlik təşkil edir. Bu, onu digər musiqi formalarından fərqləndirir və muğama həm ritualıq, həm də bədii təbiilik qazandırır.

Muğamın yaranması və qədim kökləri

Muğam sənətinin tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Tarixi mənbələrə əsasən, muğamın kökləri Qafqaz, İran və Orta Asiya xalqlarının ortaq musiqi sistemlərinə – qədim maqam ənənəsinə – söykənir. Lakin Azərbaycan muğamı zamanla bu ümumşərq ənənəsindən ayrılaraq özünəməxsus milli xüsusiyyətlər qazanmışdır.

IX–XII əsrlərdə Şərqdə musiqi elmi sürətlə inkişaf edirdi. Bu dövrdə əl-Fərabî, İbn Sina və Səfiəddin Urməvi kimi alimlər musiqi nəzəriyyəsini tədqiq etmiş, muğam sisteminin elmi əsaslarını qoymuşdular. Səfiəddin Urməvi (XIII əsr) “Kitabül-ədvar” əsərində ilk dəfə muğam sistemini 12 əsas və 6 köməkçi lad şəklində təsvir etmişdir.

Azərbaycan muğamı bu elmi baza üzərində formalaşaraq xalqın həyat tərzini, poeziya və nitq intonasiyası ilə qovuşmuşdur. Xalq aşıqları, xanəndələr və sazəndələr vasitəsilə muğam həm xalq musiqisində, həm də saray mühitində inkişaf etmişdir.

Orta əsrlərdə muğam sənəti və inkişaf mərhələləri

Orta əsrlər muğam sənətinin çiçəkləndiyi dövr hesab olunur. XII–XIII əsrlərdə Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani kimi şairlərin əsərlərində musiqi,

muğam və məqam anlayışları geniş yer alır. Bu, muğamın artıq xalqın mədəni həyatında mühüm yer tutduğunu göstərir.

XVI–XVII əsrlərdə muğam sənəti daha da inkişaf edərək məclis və saray musiqisinin əsas formalarından birinə çevrilmişdir. O dövrdə xanəndələr muğamı yalnız musiqi kimi deyil, həm də ədəbi-poetik məclislərin ayrılmaz hissəsi kimi təqdim edirdilər. Muğam ifası bədii sözlə birləşərək poetik-musiqi sintezi yaradırdı.

Bu dövrdə muğam dəstgahlarının strukturu tədricən formalaşırdı. Dəstgah – bir neçə muğam şöbəsinin ardıcıl şəkildə ifa olunmasından ibarət olan geniş musiqi silsiləsidir. Məsələn, “Rast”, “Şur”, “Segah”, “Bayatı-Şiraz”, “Çahargah”, “Hümayun” kimi muğamlar həmin dövrdə sabit forma almışdır.

XIX əsrdə muğam ifaçılığı və ustad xanəndələr

XIX əsr Azərbaycan muğam sənəti üçün dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu dövrdə muğam artıq xalq arasında geniş yayılmış, professional ifaçılıq məktəbləri yaranmağa başlamışdır. Ən məşhur muğam ifaçıları arasında Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Hacı Hüsü, Məmməd Fərzəliyev kimi ustad xanəndələrin adları xüsusi yer tutur. Onlar muğam sənətini xalq arasında populyarlaşdırmış, ustad-şagird ənənəsini yaratmış və muğamların sabit formaya salınmasında mühüm rol oynamışlar. Bu dövrdə muğam təkcə ifa deyil, həm də bədii məclislərin əsas hissəsi idi. Şuşa, Gəncə, Şəki, Naxçıvan və Lənkəran kimi şəhərlər muğam məktəblərinin formalaşdığı mərkəzlərə çevrilmişdir.

XX əsrdə muğam və professional musiqi

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan musiqisində böyük bir dönüş baş verdi. 1908-ci ildə Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən yazılan “Leyli və Məcnun” operası ilə muğam klassik Avropa musiqi forması ilə birləşdi. Bu hadisə Azərbaycan və ümumilikdə Şərq musiqi tarixində yeni mərhələ açdı.

Üzeyir Hacıbəyli muğamın elmi əsaslarını tədqiq edərək onu harmoniya, melodik quruluş və tematik prinsip baxımından öyrəndi. Onun yaratdığı əsərlər muğamın Avropa not sisteminə uyğunlaşdırılmasına və konservatoriya səviyyəsində tədrisinə şərait yaratdı.

XX əsrin ortalarında Fikrət Əmirov muğamı simfonik janrla birləşdirərək “Şur” və “Kürd Ovşarı” adlı simfonik muğamlar yazdı. Bu əsərlər Azərbaycan musiqisinin dünya səviyyəsində tanınmasına böyük təkan verdi.

Eyni zamanda Qara Qarayev, Niyazi, Vasif Adıgözəlov kimi bəstəkarlar muğamın melodik və emosional təbiətindən bəhrələnərək yeni musiqi formaları yaratdılar.

Muğamın müasir dövrdə qorunması və inkişafı

Müstəqillik dövründə Azərbaycan dövləti muğamın qorunmasına və təbliğinə xüsusi diqqət yetirmişdir. 2003-cü ildə Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin əsası qoyuldu və 2008-ci ildə rəsmi açılışı baş tutdu.

2008-ci ildə Azərbaycan muğamı UNESCO tərəfindən “Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsinin şah əsəri” elan olundu. Bu, muğamın təkcə milli deyil, həm də beynəlxalq əhəmiyyət daşıyan sənət növü kimi tanınmasını təsdiqlədi.

Bu gün ölkəmizdə Muğam müsabiqələri, Muğam festivalları, musiqi məktəblərində muğam sinifləri fəaliyyət göstərir. Ustad xanəndələrin ənənəsi gənc nəsil ifaçılar tərəfindən davam etdirilir. Arif Babayev, Alim Qasimov, Mənsur İbrahimov, Gülyaz və Gülyanaq Məmmədovalar kimi ifaçılar muğamın müasir inkişafına böyük töhfələr verirlər.

Muğamın bədii-fəlsəfi məzmunu

Muğam yalnız musiqi janrı deyil, həm də dərin fəlsəfi mənə daşıyan sənətdir. O, insanın daxili aləminə nüfuz edir, onu mənəvi saflaşmaya və düşüncəyə çağırır. Muğamda hər bir səs, hər bir melodik dönüş emosional mənə daşıyır və insan ruhunun müxtəlif halları ilə səsleşir.

Muğamın quruluşu insan həyatının mərhələlərinə bənzəyir: başlanğıcda sakitlik və axtarış, sonra emosional yüksəliş, daha sonra isə sükunətə dönüş müşahidə olunur. Bu, insanın mənəvi kamillik yolunu simvolizə edir.

Nəticə

Muğam Azərbaycan xalqının mədəni kimliyini, bədii təfəkkürünü və mənəvi dünyasını ifadə edən ən ali sənət formalarından biridir. Onun əsrlərdən bəri qorunması xalqımızın musiqiyə, sənətə və mənəvi dəyərlərə olan sədaqətini sübut edir. Muğam həm tarixdir, həm poeziyadır, həm də fəlsəfədir. O, keçmiş bu günə, bu günü isə gələcəyə bağlayan mənəvi körpüdür. Azərbaycan muğamı dünya mədəniyyət xəzinəsində özünəməxsus yerə malikdir və gələcək nəsillərin də ruhunu, zövqünü formalaşdırmaqda davam edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əlizadə, Rauf. Azərbaycan muğamı və onun inkişaf yolları. Bakı: Elm, 2008.
2. Məmmədova, Səbinə. Muğam sənətinin nəzəri əsasları. Bakı: Təhsil, 2015.

3. Quliyev, Müzəffər. Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2010.

4. Məmmədov, Rauf. Muğamın poetikası və fəlsəfəsi. Bakı: Yazıçı, 1999.

5. İsmayilov, Məhəmməd. Muğam sənətinin kökləri və janr xüsusiyyətləri. Bakı: Mədəniyyət, 2007.

Eltaj Gezalov Namiq oghlu **About the Concept and History of Mugham**

Summary: This article analyzes the concept and historical development stages of Azerbaijani mugham. It is emphasized that mugham is an ancient musical art that reflects the spiritual world, emotional feelings and aesthetic taste of the people. The study highlights the sources of mugham's creation, its connection with Eastern musical traditions, and the characteristics of the Karabakh, Shirvan and Baku mugham schools. It also highlights the importance of mugham's preservation, teaching and recognition as an intangible cultural heritage by UNESCO in the modern era.

Key words: mugham, Azerbaijani mugham, mugham art, mugham history, performance tradition, folk music, mugham schools, Azerbaijani cultural heritage

Эльтадж Гезялов Намик оглы **О понятии мугам и его истории**

Резюме: В статье анализируются концепция и исторические этапы развития азербайджанского мугама. Подчеркивается, что мугам – древнее музыкальное искусство, отражающее духовный мир, эмоциональные переживания и эстетический вкус народа. В исследовании освещаются истоки создания мугама, его связь с восточными музыкальными традициями, особенности карабахской, ширванской и бакинской школ мугама. Также отмечается важность сохранения, преподавания и признания мугама ЮНЕСКО нематериальным культурным наследием в современную эпоху.

Ключевые слова: Мугам, азербайджанский мугам, искусство мугама, история мугама, исполнительские традиции, народная музыка, школы мугама, азербайджанское культурное наследие

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 04.10.2025

Rəyçi: Sənətsüinaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ellada Hüseynova

KİNO, TELE VƏ DİGƏR EKTRAN SƏNƏTLƏRİ

UOT: 792

ORCID: 0009-0000-8489-7828

<https://doi.org/10.52094/UDWB6753>

Əlizaman Mirzəyev Sarı oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Baş müəllim
alizamanmirzeyev@gmail.com

TELEVİZİYA NİTQİNİN KOMMUNİKATİV VƏ ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Televiziya nitqinin kommunikativ və estetik xüsusiyyətləri kütləvi informasiya axınında xüsusi yer tutur, çünki televiziya həm söz, həm təsvir, həm də səs vasitəsilə auditoriyaya təsir edir. Bu nitq forması yalnız məlumat ötürmək funksiyasını daşımır, eyni zamanda izləyicidə emosional rezonans yaradır, mədəni və sosial dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Televiziyada danışığ, canlı ünsiyyətin ekran mühitinə uyğunlaşdırılmış variantı kimi, aydınlıq, səlislik və emosional sabitlik tələb edir. Aparıcının diksiyası, pauzalardan istifadə tərz, vurğu və intonasiya seçimi mesajın mənasına yön verir, onu daha təsirli və yadda qalan edir. Kameranın mövqeyi, kadranın dinamikası və suflyorun funksiyası danışığın ritmini tənzimləyir və nitqin süni görünməsinin qarşısını alır. Televiziya nitqinin estetik tərəfi sözlərin sadəcə düzgün ifadəsi ilə deyil, həm də danışanın vizual təqdimatı, bədən dili, geyim və səhnə mədəniyyəti ilə tamamlanır. Bu mühitdə nitqin həddindən artıq rəsmi və ya əksinə, həddindən artıq gündəlik olması informasiyanın qəbulunu çətinləşdirə bilər, buna görə balanslı, ölçülü, emosional baxımdan neytral, amma eyni zamanda canlı danışığ tərz üstünlük təşkil edir. Televiziya nitqində dialoqluluq və adresatın nəzərdə tutulması vacibdir, çünki ekran qarşısında olan izləyici ilə psixoloji əlaqə danışığın əsas məqsədinə çevrilir. Danışıqda məzmunla formanın harmoniyası, nitqin məntiqi ardıcılığı və obrazlılığı televiziya dilinin estetik keyfiyyətini müəyyənləşdirir və kütləvi şüura təsir gücünü artırır

Açar sözlər: televiziya nitqi, kommunikasiya, aparıcı mədəniyyəti, estetik ifadə, diksiyanın rolu, intonasiya, kütləvi auditoriya, efir dili, vizual təqdimat, ünsiyyət mühiti

Giriş. Nitq insanın düşüncəsini, duyğularını və məqsədini ifadə edən ən mühüm vasitədir. Danışiq zamanı cümlənin mənası təkcə istifadə olunan sözlər vasitəsilə deyil, həm də bu sözlərin necə səslənməsi ilə aydın olur. Müasir dövrdə televiziya yalnız informasiya mənbəyi deyil, həm də insanlara təsir göstərən, onların dünyagörüşünü formalaşdıran mühüm bir kommunikasiya vasitəsidir. Televiziya efirində danışiq mədəniyyəti bu təsirin əsas bünövrəsini təşkil edir. Efirə çıxan hər bir aparıcı, diktör və ya müsahib üçün danışiq tərz, səsənin tonu, tələffüzün düzgünlüyü və emosional ifadəlilik tamaşaçı ilə əlaqənin ən vacib elementlərindəndir. Televiziya danışığı adi gündəlik danışiqdan xeyli fərqlənir. Burada məqsəd yalnız məlumat vermək deyil, həm də tamaşaçının diqqətini cəlb etmək, onun duyğularına və düşüncəsinə təsir göstərməkdir. Buna görə də televiziya nitqində həm səsənin düzgün istifadəsi, həm söz seçimi, həm də intonasiya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki efirdə səslənən hər bir cümlə təkcə məzmununa görə deyil, həm də necə deyilməsinə görə qəbul olunur. Danışığın emosional çalarlarını, səsənin yüksəlib-alçalmasını, ritmini və tonunu müəyyən edən avazlanma televiziya nitqinin əsas bədii vasitəsidir. Məhz bu element sayəsində efirdə səslənən sözlər canlı və təsirli olur. Tamaşaçı bir xəbəri, reportajı və ya verilişi dinləyərkən aparıcının səsindəki ton dəyişikliyi vasitəsilə hadisənin sevincini, kədərini və ya ciddiliyini asanlıqla hiss edə bilər. Yəni televiziya danışığında səs – sadəcə fiziki bir vasitə deyil, emosional və estetik ifadə gücünə malik bir ünsiyyət formasıdır. Televiziya nitqində düzgün tələffüz və səsənin idarə olunması qədər, nitqin ritmi, fasilələrin düzgün seçilməsi və vurğuların təbii qoyuluşu da vacibdir. Çünki efirdə çox sürətli və ya monoton danışiq tamaşaçının diqqətini tez dağıdır, informasiyanın qəbulunu çətinləşdirir. Ə. Quliyev yazır: “İnsan öz gündəlik həyatında bildiyi, gördüyü şeylər haqqında, müəyyən şeylər xatirinə, müəyyən zərurət yarandıqda danışır. ...Səhnə danışığında isə aktyor şəxsi fikirlərinin ifadəsi olmayan hazır mətndən istifadə edir. ...Səhnə danışığı adi danışiq dilindən fərqləndiyinə görə onun fikir ifadə etməsi və emosional-obrazlı şəkildə meydana çıxması üçün xüsusi tədris-yaradıcılıq işi aparmaq lazım gəlir, bu isə müəyyən keyfiyyətlərin, bacarıq və vərdişlərin tərbiyə olunmasını tələb edir” [Quliyev, Ə., 2011, s. 25]. Buna görə peşəkar aparıcılar və diktörlər nitqin səs dinamikasına xüsusi diqqət yetirir, danışiq zamanı həm mənanı, həm də hissi vurğulamağa çalışırlar. Televiziya

efirində danışığ həm dil mədəniyyətinin göstəricisidir, həm də cəmiyyətə örnək olan davranış modelidir. Aparıcının aydın, ədəbi, səlis və emosionallığı ölçülü səslənən nitqi efir mədəniyyətini yüksəldir, tamaşaçıda dilə və sözə hörmət hissi yaradır. Bu baxımdan, televiziya danışığı sadəcə texniki bacarıq deyil, həm də mədəniyyət, estetik zövq və peşəkarlığın göstəricisidir. Televiziya danışığı – həm informasiyanın düzgün çatdırılmasını, həm də tamaşaçı ilə mənəvi-emosional bağın qurulmasını təmin edən mühüm vasitədir. Bu səbəbdən səs tonuna, tələffüzə, intonasiyaya və nitqin ifadəliliyinə diqqət yetirmək televiziyanın uğurlu kommunikasiya strategiyasının əsas şərtidir. Televiziya danışığının uğurlu olması təkcə səs və sözün ahəngindən deyil, həm də aparıcının şəxsi mədəniyyətindən, intellektual səviyyəsindən və auditoriyaya yanaşma tərzindən asılıdır. Tamaşaçı ilə qurulan ünsiyyət, əslində, bir növ etimad münasibətidir. Tamaşaçı qarşısında çıxış edən şəxs yalnız informasiyanı çatdıran deyil, həm də həmin informasiyanın ruhunu, mahiyyətini, təsir gücünü daşıyandır. Ona görə də televiziya danışan hər bir insanın səsi, davranışı, baxışı və jestləri bir-biri ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Əks halda, nitq nə qədər düzgün səslənsə də, tamaşaçıda inandırıcılıq və səmimiyyət təsiri yaratmaz. Televiziya danışığında həm də emosional balans mühüm rol oynayır. Aparıcı duyğularını tamaşaçıya ötürməli, lakin bu duyğular ifrata varılmadan, peşəkar çərçivədə ifadə olunmalıdır. Məsələn, kədərli bir hadisəni təqdim edərkən həddindən artıq dramatism yaratmaq tamaşaçını süni emosiyaya sürükləyə bilər. Eyni zamanda, ciddi mövzuda güləriz və laqeyd tonun seçilməsi də efir etikası baxımından yolverilməzdir. Yəni televiziya nitqi həm təmkin, həm də səmimiyyət tələb edən incə bir sənətdir. Televiziya danışığı təkcə sözün deyilmə tərzindən ibarət deyil – burada səs enerjisi, nəfəsin idarəsi, bədən dili və baxışlar da ünsiyyətin bir hissəsinə çevrilir [daha ətraflı bax: Abdinova, R., 2020; Məhərrəmli, Q., 1999; Şükürov, A., 2006]. Peşəkar aparıcı hər bir sözü deyərək, onun hansı duyğunu oyadacağını və tamaşaçının reaksiyasını öncədən düşünür. Bu səbəbdən televiziya nitqi həm texniki, həm də psixoloji hazırlıq tələb edir. Danışanın fikirləri və hissləri təsadüfi şəkildə yox, konkret psixoloji proseslərin təzahürü kimi meydana çıxır. Fikir, hiss və hərəkətin bir-birini tamamlaması, onların vəhdəti, nitqin emosional təsir gücünü artırır. Bu vəhdət pozulduqda isə danışığı süni, hissiz və monoton görünür. Xüsusilə televiziya efirində bu cür hal tamaşaçının marağının itməsinə səbəb ola bilər. Televiziya nitqində səmimiyyət və təbilik əsas meyarlar kimi çıxış edir. Çünki bu platformada tamaşaçı yalnız deyilənlərə deyil, eyni zamanda danışanın səsinə, tonuna, duruşuna və ümumi emosional vəziyyətinə də diqqət yetirir.

Əgər səhnə nitqində aktyor müəllifin fikirlərini təhrif etmədən, orijinal məzmunu qoruyaraq dinləyiciyə çatdırmaq öhdəliyi daşıyarsa, televiziya danışığında aparıcının və ya spikerin şəxsi münasibəti daha ön plana çıxır. Bu fərq ondan irəli gəlir ki, səhnə danışığı hazır mətn əsasında qurulur, televiziya nitqində isə çox zaman improvizə və fərdi yanaşma əsas rol oynayır. Bu səbəbdən də televiziya nitqində aparıcının emosional zənginliyi, bədii təfəkkürü və nitq mədəniyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Danışanın düşüncəsi, hissi və hərəkəti bir-biri ilə vəhdət təşkil etdikdə nitq daha canlı və təsirli alınır. Bu prosesin əsasını insanın psixoloji vəziyyəti təşkil edir. Praktiki ünsiyyətdə olduğu kimi, televiziya çıxışlarında da emosional tərz dinləyicinin diqqətini cəlb edir, onunla psixoloji əlaqə yaradır. Əgər aparıcı və ya aktyor yalnız mətnin məzmununu ötürürsə, lakin ona münasibət bildirmirsə, o zaman nitq qeyri-təbii və ruhsuz səslənir. Bu isə tamaşaçı ilə arada emosional bağın yaranmasına mane olur. Səhnə və televiziya nitqində müəllifin sözləri yalnız səslə deyil, düşüncə ilə də dərk olunmalı və yenidən ifadə edilməlidir. Çünki nitqin ideya və bədii məzmunu yalnız sözlərin ardıcılığı ilə yox, həm də onlara olan şəxsi münasibət və yanaşma ilə açılır. Burada aktyor və ya aparıcının rolu sadəcə məlumat vermək deyil, həmin mətni yaşamaq, onun emosional dəyərini tamaşaçıya ötürməkdir. Bu prosesdə bədii sözə münasibət və danışanın daxili psixoloji halı əsas rol oynayır. Televiziya danışığında nitqin təsir gücünü müəyyən edən ən vacib amillərdən biri danışanın daxili səmimiyyəti və emosional dürüstlüyüdür. Tamaşaçı qarşısında çıxış edən aparıcı yalnız sözlərlə deyil, bütövlükdə enerjisi, səsi, baxışı, hətta nəfəs alışı ilə belə bir atmosfer yaradır. Bu atmosfer tamaşaçının duyğularına birbaşa təsir edir. Əgər aparıcının dedikləri ilə davranışı, tonu və mimikası arasında ziddiyyət varsa, tamaşaçı bunu dərhal hiss edir və efirdəki nitq ona süni görünür. Buna görə də televiziya nitqində ən əsas şərtlərdən biri – fikirlə hissin vəhdətinin qorunmasıdır. Səmimi danışiq tamaşaçıda inam və yaxınlıq hissi yaradır. Bu, sıradan bir informasiyanın belə daha təsirli şəkildə qəbul edilməsinə səbəb olur. Məsələn, eyni xəbəri iki fərqli tonda təqdim etmək tamaşaçının reaksiyasını tam dəyişə bilər. Soyuq və monoton səslə deyilən cümlə sadəcə məlumat kimi eşidilirsə, emosional və mənalı tonla deyilən sözlər tamaşaçının hafizəsində qalır, onun düşüncəsində iz buraxır: “Yəni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən qısılır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, calaşlıq bir silsilə təşkil edir və beləliklə də, ibarə və ya cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlıqlı və müxtəlif kəmiyyətli dalğaları yaranır” [Dəmirçizadə, Ə., 1984, s. 165]. Beləliklə, emosional tərz televiziya nitqində

sadəcə estetik element deyil, həm də kommunikativ güc daşıyır. Nitqin emosional ifadəliliyini artırmaq üçün aparıcı öz psixoloji vəziyyətini idarə etməyi bacarmalıdır. Çünki hər bir efir çıxışı müəyyən gərginlik, məsuliyyət və bəzən də stresslə müşayiət olunur. Bu halda nitqin ahəngini, tonunu və vurğularını qorumaq çətinləşir. Peşəkar aparıcı və ya diktör üçün emosional sabitlik mühüm keyfiyyətdir. O, həm hisslərini ifadə etməli, həm də bu hisslərin ifrata varmasına imkan verməməlidir. Emosiyanın miqdarı və forması nitqin məzmununa uyğun seçilməlidir. Televiziya danışıqında bədii təfəkkür və təsəvvür də böyük rol oynayır. Aparıcı efirdə danışarkən hadisəni sanki yaşayır, onu göz önündə canlandırır. Bu, onun səsinə və tonuna təbii bir dinamika qazandırır. Tamaşaçı da bu təbiliyi hiss edir və efirdə deyilənlərə inanmağa başlayır. Yəni televiziya nitqi təkcə səsləndirilən fikirlərdən ibarət deyil – bu, həm də bədii yaradıcılıq prosesidir.

Nəticə. Televiziya danışıqı yalnız bir kommunikasiya forması deyil, həm də cəmiyyətə təsir göstərən estetik və funksional dəyəri olan nitq nümunəsidir. Məlum olduğu kimi, gündəlik ünsiyyətdə danışanlar tez-tez tələskənliyə yol verir, nitq dəqiqliyinə, tələffüz normativlərinə, səlisliyə diqqət yetirmirlər. Lakin televiziya kimi kütləvi informasiya vasitələrində səslənən nitqə daha yüksək tələbkarlıqla yanaşılmalı, orada həm məzmunun, həm də forma xüsusiyyətlərinin peşəkar səviyyədə ifadəsi vacib sayılmalıdır. Bu sahədə danışanın fikrini, münasibətini, emosiyasını və obrazlı təsvir gücünü harmonik şəkildə çatdırması əsas məqsədlərdən biri kimi çıxış edir. Ədəbi tələffüz televiziya nitqin keyfiyyətini müəyyən edən əsas faktorlardan biridir. O, danışanın sözə, mətnə və dinləyiciyə olan münasibətini göstərir. Bu səbəbdən televiziya çalışan hər bir şəxs – istər aparıcı, istər diktör, istərsə də jurnalist – dilin normativ qaydalarını bilməli, tələffüzə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki tələffüzdəki kiçik bir səhv belə məna pozuntusuna, hətta tamaşaçıda narahatlıq hissinin yaranmasına səbəb ola bilər. Bütün bunlar göstərir ki, televiziya nitqin düzgün təşkili təsadüfi proses deyil, sistemli hazırlıq və professional yanaşma tələb edən məsələdir. Gələcək televiziya peşəkarlarının hazırlanmasında fonetika, ədəbi tələffüz və səhnə danışıqı ilə bağlı fənlərin tədrisi gücləndirilməli, tələbələrə yalnız texniki deyil, eyni zamanda estetik və mədəni baxımdan da nitq vərdisləri aşılanmalıdır. Yalnız bu halda televiziya nitqi öz funksiyasını tam yerinə yetirə bilər – həm informasiya ötürər, həm maarifləndirər, həm də dinləyicidə estetik zövq formalaşdırar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdinova, R. H. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. – Bakı: Elm və təhsil, 2020
2. Dəmirçizadə, Ə. M. Müasir Azərbaycan dili. 1-ci hissə. / Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya. – Bakı: Maarif, 1984 s. 135.
3. Quliyev, Ə. R. Səhnə danışıqı. – Bakı: Ziya, 2011
4. Məhərrəmli, Q. Televiziya nitqi və ədəbi tələffüz. – Bakı: Təhsil, 1999
5. Şükürov, A. Televiziyada danışıq. / Metodik göstəriş. – Bakı: 2006

Ализаман Мирзоев Сары оглы

Коммуникативные и эстетические особенности телевизионной речи

Резюме: Коммуникативные и эстетические особенности телевизионной речи занимают особое место в потоке массовой информации, поскольку телевидение воздействует на аудиторию одновременно словом, изображением и звуком. Данная форма речи не только передаёт информацию, но и создаёт эмоциональный отклик у зрителя, способствует формированию культурных и социальных ценностей. Телевизионная речь, как адаптированный к экранной среде вариант живого общения, требует ясности, плавности и эмоциональной устойчивости. Дикция ведущего, использование пауз, расстановка ударений и выбор интонации направляют смысл сообщения, делая его более выразительным и запоминающимся. Позиция камеры, динамика кадра и работа суфлёра регулируют ритм речи и предотвращают её искусственность. Эстетическая сторона телевизионной речи дополняется не только правильным произношением слов, но и визуальным образом говорящего, его жестами, мимикой, костюмом и сценической культурой. Чрезмерная официальность или, наоборот, излишняя разговорность могут затруднить восприятие информации, поэтому предпочтение отдаётся сбалансированному, умеренному, эмоционально нейтральному, но в то же время живому стилю речи. Диалогичность и адресованность зрителю имеют решающее значение, так как психологическая связь с аудиторией становится основной целью коммуникации. Гармония содержания и формы, логическая последовательность и образность речи определяют эстетическое качество телевизионного языка и усиливают его влияние на массовое сознание.

Ключевые слова: телевизионная речь, коммуникация, культура ведущего, эстетическая выразительность, роль дикции, интонация, массовая аудитория, язык эфира, визуальная подача, коммуникативная среда

Alizaman Mirzayev Sari oghlu

Communicative and Aesthetic Features of Television Speech

Summary: The communicative and aesthetic features of television speech hold a special place in the flow of mass information, as television influences the audience through words, visuals, and sound. This form of speech not only carries an informative function but also creates emotional resonance in the viewer and contributes to the formation of cultural and social values. Television speech, as an adapted version of live communication to the screen environment, requires clarity, fluency, and emotional stability. The host's diction, the use of pauses, emphasis, and intonation patterns shape the meaning of the message, making it more expressive and memorable. The position of the camera, the dynamics of the shot, and the prompter regulate the rhythm of speech and prevent it from sounding artificial. The aesthetic aspect of television speech is complemented not only by the correct articulation of words but also by the speaker's visual presentation, body language, clothing, and stage manner. Excessively formal or, conversely, overly casual speech may complicate the perception of information, therefore a balanced, moderated, emotionally neutral yet lively speaking style is preferred. Dialogicality and addressing the viewer are essential in television speech, as psychological connection with the audience becomes the core communicative goal. The harmony of content and form, logical coherence, and figurativeness in speech determine the aesthetic quality of the television language and enhance its influence on mass consciousness.

Key words: television speech, communication, host's culture of speech, aesthetic expression, role of diction, intonation, mass audience, broadcast language, visual presentation, communication environment

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 14.11.2025

Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, ADMIU-nun dosenti Elçin Cəfərov

UOT: 791.43.

ORCID: 0009-0006-5989-4602

<https://doi.org/10.52094/OUUA8280>

Nicat Rüstəmov Sabir oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
rn@nrustamov.ru

BERQMANIN ÖLÜM FƏLSƏFƏSİ

Xülasə: Bu məqalədə məşhur İsveç rejissoru İnqmar Berqmanın ölüm, həyat və insanın daxili mübarizələrini dərinlən araşdıran filmləri təhlil olunur. “Yeddinci möhür”, “Yabanı çiyləklər” və “Qışqırıqlar və pıçılıtlar” filmlərinin təhlili zamanı insanın öz varlığı ilə üzləşməsi, daxili qarşıdurmaları, psixoloji travmaları və həyatı ilə bağlı fundamental sualların tamaşaçıya rejissor tərəfindən təqdim olunması qeyd edilir və obrazların psixoanalizi aparılır. Hər üç film ölümə yaxın obrazlar haqqındadır, lakin bu üç fərqli obrazın ölümə gediş yolu fərqli şəkildə təsvir olunur. Bu filmlərdə İnqmar Berqman, həyatın mənasını, ölümün qaçınılmazlığını və insanın daxili dünyasındakı gərginlikləri dərinliklə araşdırır. Rejissorun öz şəxsi təcrübələrindən və psixoloji travmalarından yola çıxaraq, bu mövzuları özünəməxsus üslubda təhlil etməsi vurğulanır.

Açar sözlər: İnqmar Berqman, psixoanaliz, ölüm, həyat, ekzistensializm, daxili mübarizə, varlıq, emosiya, simvolizm.

İnqmar Berqman 20-ci əsrin ən görkəmli müəllif rejissorlarından biri olaraq kino və teatr sənətini yüksək zirvələrə qədər qaldırmış və özünəməxsus ideologiyası ilə tamaşaçıların duyğuları, hissləri və ağılları ilə oynamaqdan heç bir zaman çəkinməmişdir. Berqmanın əsərləri bir tərəfdən insanın daxili müharibələrini, varlıq və mənanın axtarışını, ölüm və həyat arasındakı əlaqəni araşdırarkən, digər tərəfdən insanın psixoloji və emosional vəziyyətlərini təhlil edə bilmə qabiliyyətinə malikdir. Berqmanın insan ruhunun qaranlıq və qarışıq tərəflərini araşdıran filmləri kino sənətindəki ideoloji, fəlsəfi, psixoloji məzmunla sıx bağlı olub, tamaşaçını emosional və intellektual bir səyahətə dəvət edir. Çox zaman filmlərinin tempi asta hərəkət etsə də, tamaşaçı bu vizual görüntünü sona qədər izləmə ehtiyacı duyur. Səhnələrdəki yavaş hərəkət, uzun susqunluq, yaxın plan çəkilişləri və üz ifadələrinin dərin emosional yükü,

rejissorun özünəməxsus və əvəzolunmaz imzasıdır. Bu incə detallarla işlənən proses tamaşaçıya yalnız vizual təəssüratlar deyil, həm də daxili dünyanın dərinliklərinə yol açan, onları həyatın ən mürəkkəb və fəlsəfi suallarını düşünməyə sövq edən rejissor yanaşmasıdır.

Tənqidçilərin düşüncəsinə görə onun müəllif filmlərinə atdığı ilk addımı “Yeddinci möhür” (İsv. “Det Sjunde inseglet”, 1957) filmi ilə baş tutmuşdur. Filmin 14-cü əsrin orta əsrlərindən bəhs etməsi və süjetindəki mistik elementlərin olması, onu həm fəlsəfi, həm də mürəkkəb bir şəkildə təqdim edərək, izləyicinin baxış bucağını dəyişdirir və bəzən anlaşılməsini çətinləşdirir. Əsas hekayə cəngavər Blokun (aktyor Maks fon Syudov) ətrafında cərəyan edir və film boyunca onun ölüm ilə qarşılaşdığı “ya sağ qalmaq, ya da ölmək” dilemması, qəhrəmanın ölümə qarşı oynadığı şahmat partiyası ilə simvolizə olunur. Cəngavərin “Ölüm” obrazı ilə qurduğu münasibət, həm fərdi, həm də ekzistensial bir qarşıdurma olaraq onun daxili psixologiyasını açıq şəkildə əks etdirir. Bu əlaqə, psixanalitik yanaşmadan baxıldığında, insanın ölümə qarşı duyduğu fundamental qorxu və həyatın sona çatması ilə bağlı yaranan psixodinamik gərginliyi simvolizə edir. Blokun ölümə yaxınlaşması, onun varlıq, mənlilik və mövcudluqla əlaqəli fundamental suallara cavab tapmağa çalışması kimi mürəkkəb bir daxili səyahətə dönüşür. Bu səyahət, onun inancını, dünyadakı mövqeyini və həyatın mənasını anlamağa istiqamətlənmiş psixodinamik bir proses kimi formalaşır. “Yeddinci Möhür” filmi müzakirə edərkən çox şey ortaya çıxır. Film həqiqətən hər detalı ilə özünəməxsus bir incəsənət əsəridir. Hər kadr gözəl quruluşundan tutmuş, insanlığın ən dərin problemlərinə qədər bir çox məsələyə toxunur. Berqman, ölüm və Tanrının qəzəbi kimi ağır mövzularla qorxmadan məşğul olur və tarixdəki ən qaranlıq anlardan – məsələn, qara ölümdən bəhs etməkdən çəkinmir” [The Naive Filmmaker., 2021].

Həmçinin filmdə ölüm ilə oynanan şahmat oyunu, həyatın və ölümün ayrılmaz olduğunu, insanın məntiqsiz və əzablı həyatda Tanrıya və öz taleyinə qarşı mübarizəsini təmsil edir. “Partiya başlayır. Ölüm, “qara rəngin ona yaraşdığını” qeyd edərək, qara fiqurlarla oynayır. Məhz elə o dövrdə ətrafda “qara ölüm” adı ilə yayılan taun xəstəliyi hökm sürürdü” [Кондаков, В. В., 2021]. Blok Tanrının varlığına inandığını bildirir, lakin ölümün və xəstəliklərin gətirdiyi ağrılar və əzablar qarşısında bu inancını sual altına almağa başlayır. Eyni zamanda, bu hadisə Tanrının varlığı və ədaləti ilə bağlı ciddi narahatlıqlar doğurmuş, insanların bu dünyada necə yaşamalı olduqları ilə bağlı suallar

ortaya çıxarmışdır. Bu daxili qarşıdurma və ziddiyyətlər, onun varlıq və yoxluq arasındakı incə sərhədləri daha dərinlən dərk etməsinə səbəb olur.

“Tanrı axtaran Blok yalnız baş verənləri müşahidə edir və suallar verir, amma cavablar almır. Həyatsevər silahdar Yons, əksinə, əvvəlcə qızı, sonra isə aktyor və vizioner Yufu keçmiş seminariya tələbəsi, indi isə təcavüzkar və soyğunçu olan Ravaldan xilas edir” [Зоркая Н., 2018]. Yons, Blokun mövcudluğunu sarsıdan dini və əxlaqi böhranlarına qarşı sanki bir realizmin pərdə arxasında gizlənmişdir. O, həyatın və ölümün qarşısında daha təvazökar bir baxışla mövcud olur, ölümün qaçınılmazlığını və varlığın müvəqqəti olduğu gerçəkliyini tam qəbul edərək, bununla bağlı heç bir mübahisəyə girmir. Yonsun yaşama və ölümə qarşı münasibəti, əslində, bir növ varlıq fəlsəfəsinin sadələşdirilməsi kimi qəbul edilə bilər. O, həyatın yüklərini və ölümə bağlı qorxuları daha çox təbii bir axış kimi qəbul edir və bu axışın qarşısında humanist yanaşmalarla mövqeyini qoruyur. Beləliklə, Blok ekzistensial bir mübarizənin içindədir, Yons isə həyatın məhdudiyyətlərini və ölümün qaçınılmazlığını qəbul edərək daxili sükunətə çatır. Hər biri, insanın mövcudluğa qarşı tutduğu fərqli yanaşmanın simvoludur: birində təlatüm, digərində sükunət.

Eyni ildə və eyni rejissor tərəfindən çəkilən digər bir film olan “Yabancı çiyələklər” [İsv. Smultronstället, 1957], personajların ölümə yaxınlaşması mövzunu davam etdirərək, rejissorun təxəyyülündəki yeni obrazları tamaşaçılara təqdim etdi. Bu film, İncəmar Berqmanın yaradıcı üslubunun növbəti mükəmməl təzahürüdür. Film, xarakter və süjetin dərin və təfərrüatlı şəkildə birləşdirilməsi ilə əsas mövzuları izah edən kompleks bir struktura malikdir. Əsərin mərkəzində, yaşlı bir həkim olan Eberhard İsak Borqun (aktyor Viktor Şöstrom) emosional səyahəti dayanır. Bu səyahət yalnız fiziki mənzillərdən ibarət olmayıb, həm də psixoloji və ruhani bir dönüşümü simvollaşdırır. Filmin açılışında, Borq öz mövcudluğunun və başqalarına qarşı münasibətlərinin mürəkkəbliyini açıq şəkildə ifadə edərək, insanların xarakterlərini və davranışlarını əksərən qiymətləndirməyə meyilli olduğumuzu öz monoloqunda qeyd edir: *“Başqalarına münasibətlərimizdə əsasən onların xarakteri və davranışlarını müzakirə edir və qiymətləndiririk. Buna görə də mən demək olar ki, bütün münasibətlərdən özümü geri çəkdim. Bu isə mənim yaşlılıq günlərimi daha da yalnızlığa düçar etdi”*. Bu monoloq insanın zamanla öz daxili aləmi ilə barışmağa və ətrafındakı aləmi fərqli bir prizmadan görməyə başlama ehtiyacını göstərir. Borqun yetmiş yaşında olması, ölümün astanasına yaxınlaşması onun psixanalitik baxış acısında fərdi keçmişi ilə qarşılaşmasını

və bu keçmişin qorxuları və hətta qorxu dolu xatirələrini açığa çıxarma ehtiyacını meydana gətirir. Keçmişin psixodinamik “yenidən dəyərləndirilməsi”, insanın yaşadığı travmalara, təcrübələrə və kənar təsirlərə bağlı olaraq şüuraltı dünyada formalaşmış kimliklərlə üzləşməyə məcbur edir. Borq bu dönüşümün mərkəzində özünün və başqalarının xarakterlərinin dərinə qıymətləndirilməsi ilə qarşı-qarşıya qalır. Bu emosional səyahət, psixoanalizdə “özünü tanıma” prosesi ilə paralel gedir. Borq, yalnız fiziki təltiflər və başqalarının qiymətləndirmələri ilə deyil, öz daxili aləmini və psixik travmalarını qəbul etməklə xoşbəxtliyə doğru bir yol açmağa çalışır. “*Yabanı Çiyələklər*” filmindəki süjet, Eberhard İsak Borqun Lund Universitetində fəxri dərəcə qəbul etmək üçün etdiyi səfərdən başlayır. Lakin, bu təltifin Borq üçün heç bir əhəmiyyət daşıymaması, onun daxili dünyasındakı boşluğu və ekzistensial axtarışını göstərir. Borq, fəxri doktorluq dərəcəsini “fəxri axmaq” kimi qiymətləndirir və onun bu ifadəsi, onun şüurundakı daha yüksək mənəvi və ruhani axtarışların vacibliyini vurğulayır. Bu, psixoanalitik baxımdan, sosial təltiflərin və xarici mükafatların insanın şüuraltı və daxili ehtiyaclarını qarşılamaq üçün yetərli olmadığına işarə edir. Borq, özünü və həyatını mənalı şəkildə dərk etməyə çalışarkən, xarici aləmin ona verdiyi mükafatlar heç bir real emosional və mənəvi dolğunluq gətirmir.

““Yabanı çiyələklər” filmində, Stokholmdan Lunda qədər olan 400 mil məsafəli səyahət, yalnız fiziki bir keçid deyil, həm də Eberhard İsak Borqun psixoloji və ekzistensial bir səyahətidir. Bu səyahət, yaşlı bir adamın həyatını qiymətləndirmək və yenidən dəyərləndirmək istəyinin, keçmişi ilə barışmasının simvolik bir nümayişidir” [IvyPanda., 2018] Film boyunca Borq, gəlinləri Marianna (aktrisa İnqrid Tulin) tərəfindən müşayiət edilir və bu yolda qarşılaşdığı müxtəlif insanlar, onun keçmişdəki müxtəlif şəxsiyyətlərini (soyuqluq, tənhaqlıq, bağlılıq və ya uzaqlıq) və onları formalaşdıran münasibətləri (ana-oğul münasibəti, ailə dramları və s.) ilə qarşı-qarşıya qalmasını təmin edir.

Borqmanın filmdə təqdim etdiyi “özünü dərk etmə” prosesinin psixoanalitik təhlilində, Borqun səyahəti, repressiya edilmiş keçmiş xatirələrin və daxili qarşıdurmaların üzə çıxması ilə xarakterizə olunur. Filməki kabuslar və gündüz yuxuları, onun şüuraltı ilə üzləşməsinin və repressiya etdiyi xatirələrə geri dönməsinin bir göstəricisidir. Yuxular, psixoanalitik yanaşmada, şüuraltının simvolik nümayişləridir və Borqun daxili gərginliklərini açığa çıxarır. Freydin nəzəriyyələrinə görə, yuxular təcrübələrimizin şüuraltı tərəfindən təkrarlanması və bu yolla psixoloji travmaların üzə çıxmasıdır. Borq,

həm keçmişdəki travmalarla, həm də mövcud həyatı ilə barışmaq və özünü qəbul etmək üçün bu yuxuları və kabusları yaşamağa məcbur olur.

Filmin sonunda, Borqun ölümə yaxın olması ilə barışması, psixanalitik bir dönüşümün nəticəsidir. Onun əvvəlindəki qorxu və qeyri-kamil qəbul, sonunda bir növ daxili harmoniya ilə əvəzlənir. Bu, insanın ölüm və əzəliyyət məsələlərini daha yüksək bir səviyyədə, özünü qəbul etmə və varlığının mənasını anlama baxımından aşmasını simvolizə edir.

Berqmanın hər iki filmindəki baş qəhrəmanlar, həyat və ölüm mövzularında bir növ simvolik axtarışa çıxırlar. Hər iki qəhrəman, Borq və Antonius, öz keçmişləri ilə barışmaq, ölümə qarşı gəlmək və həyatın mənasını anlamaq istəyirlər. Hər biri bu axtarışda fərqli yollarla irəliləyir, lakin hər iki personajın qarşısında ölümün qaçılmaz olması faktı durur.

1957-ci ildə çəkilən hər iki film, eyni zamanda Berqmanın həyatındakı çətin dövrə, xüsusən də onun sağlamlıq problemlərinə və ölümə qarşı duyduğu qorxulara, çox dərin bir şəkildə ayna tutan əsərlərdir. Bu filmlər həyat və ölüm mövzularını araşdırmaqla yanaşı, həm də Berqmanın öz şəxsi psixoloji və fəlsəfi mübarizələrini üzə çıxarır. Bu dövr, onun psixoloji vəziyyətində ciddi təlatümlərə səbəb olmuş, və bu, təbii olaraq onun yaradıcı prosesinə də təsir etmişdir. Berqman, həyatın təzadlarını, insanın ekzistensial əzablarını və ölümün qaçınılmazlığını bu filmlərində ustalıqla əks etdirmişdir. “Yabanı çiyələklər” və “Yeddinci möhür” onun daxili dünyasında yaşadığı kədərlə, ölümə qarşı duyduğu qorxu ilə əlaqəli emosional və intellektual sorğulardır və Berqman bu iki filmi vasitəsilə insanın ölüm və həyat mövzularını necə qəbul etdiyini və bunun insanın daxili psixologiyasına necə təsir etdiyini dərinlən təhlil etmişdir.

1972-ci ilin istehsalı olan “Qışqırıqlar və pıçıltılar” (İsv. Viskningar och rop) psixoloji dram filmi, Berqmanın insanın ölümə yaxınlığını və xəstəliklərlə dolu həyatın iztirab daxilində formalaşan “insanın psixologiyasında yatan şüuraltı ölüm” nəzəriyyəsini dərinlən əks etdirdiyi bir filmidir. Berqman ssenarini 1971-ci ilin mart ayının sonlarından iyun ayının əvvəlinə qədər Faro adasında demək olar ki, “hermetik təcrid” şəraitində işləmişdir. Həyat və ölüm, həqiqət və yalan, üç dram və bir faciənin baş verdiyi bu film 20-ci əsrin əvvəllərində, İsveçdə, ailə malikanəsində baş tutur. Aqnes (aktrisa Harriet Anderson) on iki ildən artıq bir müddətdir ki, xərcəng xəstəliyindən əziyyət çəkir. Film onun ağrıların son mərhələlərini və ölümündən sonrakı günləri tamaşaçıya təqdim edir. Onun yatağının başında Berqmana görə “ən gözəl olan” bacıları Mariya (aktrisa Liv Ullmann), “ən güclü olan” Karin (aktrisa Ingrid

Tulin) və “xidmət edən” ailə xidmətçisi Anna (aktrisa Kari Silvan) durur. Filmin strukturu diqqətini üç bacı və xidmətçi arasında dəyişərək, bərabərində filmin süjetində yer alan keçmişdən gələn fleşbekllərlə personajların həyatındakı dönüş nöqtəsini və bir hökm anını izah edən kadrlardan ibarətdir. Filmin psixanalitik təhlilində qəhrəmanların daxili konfliktləri, onların şüuraltı motivləri və travmatik təcrübələrini görmək olar. Emosional intensivlik, simvolizmlə zəngin olan filmin psixanaliz nəzəriyyəsinə görə, insanların davranışlarını formalaşdıran şüuraltı mexanizmləri ortaya qoyur.

Elə filmin ilk kadrlarından Aqnesin simasına kameranın yaxınlaşması və onun cildinin xəstəlikdən əzab çəkməsi tamaşaçıya aktrisanın möhtəşəm ifası vasitəsilə nümayiş olunur. Bacısı Mariya xəstəyə nəzarət etmək üçün gecə boyu oyaq qalmalı idi, amma o, digər otaqda sakitcə yuxuya gedib. Bu səhnə, Müqəddəs Kitabda İsanın əzab çəkdiyi və şagirdlərinin yaxınlıqda yuxuda olduğu anı incə şəkildə xatırladır. Müqəddəs Kitabda İsa, “ruh istəyir, amma bədən zəifdir” deyərək şagirdlərinə bəraət verirdi, amma filmdə aydın olur ki, Mariyanın ruhu xəstəyə baxmaq üçün elə də istəkli deyil. O, özü, bacısının xəstəliyinə səthi yanaşdığını, ölümü gözləmə vəziyyətinin onu sıxdığını sözlərlə deyil, kadrlarla təqdim edir. Təbii ki, bu metod Berqmanın müəllif rejissorluğu nümunəsinin sadəcə bir qismidir. Məhz danışığıyla deyil, kadrlarda olan bu vəziyyət tamaşaçının görüntü ilə ötürüldüyü hissiyyatı daha dərinlən yaşamasına imkan yaradır. Digər bacı Karin isə dövrün sonlarındakı modaya uyğun geyimi və daima toplu vəziyyətdə olan saçları ilə tamaşaçıya daha ciddi bir obraz yaradır. O, heç kimi sevə bilmir, bacısının xəstəliyi və ölümünə də soyuq münasibət göstərir. Yeganə Annadır ki, Aqnesin çəkdiyi əzablara biganə qala bilmir və onu öz doğması kimi qəbul edib əzablarını da bölüşür. Bu üç qadının Aqnesin ölümünü gözləməsi tamaşaçıya daxili narahatlıq bəxş edir.

Aqnesin uşaqlıq travmaları və anası ilə bağlı xatirələri onun ölümünə yaxın daha da güclənən emosional əzablara səbəb olur. Uşaqlıq dövründə anası ilə olan münasibətində yaşadığı hisslər, onun ölüm prosesindəki psixoloji travmanın mərkəzində durur. Aqnesin anası ilə münasibətləri həm sevgi, həm də rədd edilmə ilə zəngindir, çünki anası ona qarşı həm cəlbədicə, həm də soyuq və uzaq bir fiqurdur. Bu ziddiyyətli əlaqə, Aqnesin daxili dünyasında dərinlən kök salmış və ölümünə yaxın daha da güclənən bir travmaya çevrilir. Çünki o, sevgi və şəfqəti arzulayır, amma ailəsindən bunu heç zaman tam olaraq ala bilməyib. Məhz buna görə də, psixanaliz baxımından, onun daxili aləmindəki şəxsiyyət sevgi və rədd edilmə arasında sıxılıb qalmışdır. Aqnesin tənhalığı və daxili boşluğu, həyatın mənasını və ölümün gəlməsini qavramaqda çətinlik

çəkməsinə səbəb olur. Bu, yalnız bədəninin çöküşünü deyil, həm də həyatla bağlı bütün həqiqətləri dərk etmə və onlara qarşı durma cəhdi kimi görünür. Ölümünə yaxınlaşdıqca, o, keçmişinin və yaralanmış ruhunun yükündən qurtulmağa çalışsa da, yalnız ölüm özünü bu qurtuluşun təməlində təklif edir.

Filmdə simvolik məna daşıyan qırmızı çalarların istifadə edilməsi Berqmanın bu film üçün ayrılmış xüsusi düşüncələrinin dolğun ifadə forması idi. “Qışqırıqlar və pıçıltılar” filmi abstrakt qırmızılıq, bu qırmızılığın yaratdığı yuxu məkanları, sevdiyi (ya da sevmədiyi) insanın ölümünü gözləyən qadınların məskunlaşdığı yumşaq döşəmli qırmızı otağın təsvir edildiyi bir filmidir” [Wilson, E. 2015]. Qırmızı rəng palitrasının istifadəsi filmi daha emosional etmək və psixoloji dərinliyi vurğulamaq məqsədini güdürdü. Filmdə bu rəngin dominantlığı, onun həm vizual, həm də psixoloji qatmanlarda ənənəvi simvolizmi aşaraq, daxili gərginlik və həssas münasibətlərin mükəmməl bir əks-sədası kimi çıxış edir. Bu rəng, Bergman tərəfindən yalnız bədənin fiziki ağrısı və ölümün yaxınlığı ilə əlaqəli deyil, eyni zamanda insanın öz tənhalığı və emosional çatışmazlıqları ilə mübarizəsinin estetik və metafizik təmsilidir. Qırmızı – insanın damarlarında axan qanın, ölümün, xəstəliyin, ehtirasın və ağrının rəngidir, və Berqman “ölüm” üçün simvolik məna olan bu rəngi filmdə vurğulamaqdan heç də çəkinməmişdi.

Nəticə: Beləliklə, hər üç filmə dərinləndirən nəzər saldıqdan sonra bu qənaətə gəlmək olar ki, Berqman, şəxsi həyatı ilə bağlı olan problemlərini, ölüm haqqındakı düşüncələrini filmlərindəki obrazların daxili mübarizələrində və psixoloji çətinliklərində ifadə edir. “Qışqırıqlar və Pıçıltılar”, “Yabanı çiyələklər” və “Yeddinci Möhür” filmlərində ölüm yalnız bioloji bir sonluq olaraq deyil, həm də insanın varlıq, tənhalıq, din və mənəvi böhranlarla bağlı mürəkkəb düşüncələrinin və psixoloji travmalarının sonluğudur. Berqman, bu mövzuları öz şəxsi təcrübələri ilə birləşdirərək, ölümə münasibətini, həyatın mənasını və insanın daxili dünyasındakı sarsıntılarını anlamağa və anlatmağa çalışan rejissor olaraq, bu mövzuları psixoloji və fəlsəfi dərinlikdə kəşf edir və tamaşaçıya bir həyat mübarizəsinin izlərini göstərir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Зоркая Н. (2018). Как в зеркале // Бергман. Сеанс, 203-221
2. Кондаков, В. В. (2021). Игра в шахматы во время чумы: «Седьмая печать» Ингмара Бергмана. Dzen. URL: <https://dzen.ru/a/YDCK0HVu6zHwfurV>

3. IvyPanda. (2018, 27 dekabr). Swedish Cinematography: Wild Strawberries. URL: <https://ivypanda.com/essays/wild-strawberries/>
4. The Naive Filmmaker. (2021). Milk and Strawberries: The Seventh Seal. The Naive Filmmaker. URL: <https://thenaivefilmmaker.com/2021/08/04/milk-and-strawberries-the-seventh-seal/>
5. Wilson, E. (2015). Cries and Whispers: Love and Death. Criterion. URL: https://www.criterion.com/current/posts/3511-cries-and-whispers-love-and-death?srltid=AfmBOoqHk60aiqfZvZYx4v-9SC_MixGHN6sjrW--KZmgoy1ABx7MOCyz

Ниджат Рустамов Сабир оглы

Философия смерти Бергмана

Резюме: В этой статье анализируются фильмы знаменитого шведского режиссера Ингмара Бергмана, которые глубоко исследуют темы смерти, жизни и внутренней борьбы человека. В ходе анализа фильмов «Седьмая печать», «Земляничная поляна» и «Крики и шепоты» подчеркивается, как режиссер представляет зрителю столкновение человека с его существованием, внутренние конфликты, психологические травмы и фундаментальные вопросы о жизни, а также проводится психоанализ персонажей. Все три фильма посвящены персонажам, близким к смерти, однако пути их смерти изображены по-разному. В этих фильмах Ингмар Бергман глубоко исследует смысл жизни, неизбежность смерти и внутренние напряжения человека. Особое внимание уделяется тому, как режиссер, опираясь на свой личный опыт и психологические травмы, анализирует эти темы в своем уникальном стиле.

Ключевые слова: Ингмар Бергман, психоанализ, смерть, жизнь, экзистенциализм, внутренняя борьба, бытие, эмоции, символизм.

Nijat Rustamov Sabir oghlu

Bergman's Philosophy of Death

Summary: This article analyzes the films of the famous Swedish director Ingmar Bergman, which deeply explore the themes of death, life, and the internal struggles of humans. The analysis of the films “The Seventh Seal”, “Wild Strawberries” and “Cries and Whispers” highlights how the director presents the confrontation with one's own existence, internal conflicts, psychological traumas, and fundamental questions about life to the audience, and a psychoanalytic approach to the characters is conducted. All three films

focus on characters close to death, but the paths to death are depicted differently for each of these characters. In these films, Ingmar Bergman deeply investigates the meaning of life, the inevitability of death, and the internal tensions within the human psyche. It is emphasized how the director, drawing from his personal experiences and psychological traumas, analyzes these themes in his unique style.

Key words: Ingmar Bergman, psychoanalysis, death, life, existentialism, internal struggle, existence, emotion, symbolism

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 07.05.2025

Ekspert rəyi: Əməkdar incəsənət xadimi, professor Əli Əmirli

UOT: 791.43

ORCID: 0009-0000-1942-1524

<https://doi.org/10.52094/IQAR8358>

Səmid Qarayev Əlikram oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
samidgarayev@gmail.com

AZƏRBAYCAN ANİMASİYA SƏNƏTİNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan animasiya sənətində folklor motivlərinin sovet (1960–1990) və müstəqillik (1991–2025) dövrlərində bədii təcəssümünün müqayisəli təhlili aparılır. Tədqiqatda Vladimir Yakovleviç Proppun nağıl morfologiyası nəzəriyyəsi, Roland Bartın semiotik mif anlayışı və Klod Levi-Strosun struktural antropologiyası əsas metodoloji baza kimi qəbul edilmişdir. Əsas təhlil materialı kimi “Cırtan” (1969), “Qız qalası” (1979), “Tülkü həccə gedir” (1971), “Fitnə” (1980), “Nəcib ürək” (1982), “Kitabi-Dədə Qorqud” cizgi serialı (1990–2003), “Cırtan və sehrli xalat” (2018), “Balta” serialı (2018–2022) və “Baharın oğurlanması” (2023) kimi filmlər seçilmişdir. Nəticədə müəyyən edilmişdir ki, sovet dövründə folklor motivləri ideoloji senzuranın məhdudiyyətləri şəraitində milli kimliyin qorunmasının gizli forması, müstəqillik dövründə isə açıq kimlik quruculuğu və qlobal estetika ilə sintez vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan animasiyasının milli mədəniyyətin daşıyıcısı kimi əhəmiyyətini bir daha sübut edir.

Açar sözlər: Azərbaycan animasiyası, folklor motivləri, semiotika, mifologiya, milli kimlik, sovet dövrü, müstəqillik dövrü, bədii təcəssüm

1. GİRİŞ

Azərbaycan animasiya sənəti XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq milli folklorun ən parlaq bədii təcəssüm meydanlarından birinə çevrilmişdir. 1969-cu ildə “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının nəzdində yaradılmış cizgi filmləri şöbəsi respublikanın ilk rəngli animasiya filmlərini istehsal etməyə başlamışdır [1]. Bu dövrdə xalq nağılları, dastanlar, əfsanələr və mifoloji obrazlar animasiyanın əsas süjet mənbəyi olmuşdur.

Sovet ideologiyasının sərt senzurası şəraitində folklor motivləri milli mədəniyyətin qorunmasının gizli forması kimi xidmət etmişdir [8]. Xalq nağılları və dastanları sosialist realizmin tələblərinə uyğunlaşdırılaraq ekranlaşdırılsa da, onların dərin qatlarında milli ruh, etik dəyərlər və tarixi yaddaş saxlanılmışdır. Müstəqillik dövründə isə eyni motivlər rəqəmsal texnologiyalar, 3D qrafika və global estetika ilə sintez olunaraq milli kimliyin açıq ifadəçisinə çevrilmişdir [9, 10].

Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, bu günə qədər Azərbaycan animasiyasında folklor motivlərinin semiotik və mifoloji təhlili kompleks şəkildə aparılmamışdır. Mövcud tədqiqatlar əsasən tarixi-xronoloji və ya texniki-estetik aspektlərə yönəlmişdir.

Məqalənin məqsədi Azərbaycan animasiyasında folklor motivlərinin bədii təcəssümünün tarixi dinamikasını və estetik funksiyalarını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri:

1. Sovet dövründə folklor motivlərinin ideoloji kontekstdə təhlilini aparmaq;
2. Müstəqillik dövründə bu motivlərin yeni estetik formada təcəssümünü öyrənmək;
3. Hər iki dövrün müqayisəli semiotik-mifoloji təhlilini vermək.

Tədqiqatın metodologiyası:

- Vladimir Yakovleviç Proppun “Nağılın morfologiyası” (1928) əsərində irəli sürdüyü 31 funksiya sistemi [5];
- Roland Bartın semiotik mif nəzəriyyəsi (“Mifologiyalar”, 1957) [6];
- Klod Levi-Strosun struktural antropologiyası və binar oppozisiyalar nəzəriyyəsi (“Struktural antropologiya”, 1958) [7].

Tədqiqatın materialını 1960–2025-ci illər arasında istehsal olunmuş 20-dən artıq animasiya filmi əhatə edir [11, 15].

2. ƏDƏBİYYAT İCMALI

Azərbaycan animasiya sənətinin tarixi və estetikası ilk dəfə R. Ağamalıyevin “Azərbaycan animasiyası” (Bakı: Elm və təhsil, 2018) monoqrafiyasında sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Müəllif burada 1960–2018-ci illər arasındakı bütün cizgi filmlərini xronoloji ardıcılıqla təhlil edərək onların folklor əlaqələrini qeyd etmişdir. Əsərdə “Cırtan” (1969), “Qız qalası” (1979), “Kitabi-Dədə Qorqud» serialı kimi filmlərin xalq nağılları və dastanlarla bağlılığı xüsusi vurğulanmışdır.

Folklorşünaslıq aspektindən M. Tahmasibin “Azərbaycan xalq nağılları” (Bakı: Şərq-Qərb, 2004), H. İsmayılovun “Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı” (Bakı: Elm, 2005) və Ə. Nəcəfovun “Azərbaycan mifologiyası” (Bakı: Çarşıoğlu, 2010) əsərləri əsas mənbələrdir. Bu tədqiqatlarda “Cırtan”, “Təpəgöz”, “Pəri”, “Simurq” kimi obrazların arxetip xüsusiyyətləri geniş təhlil olunmuşdur.

Sovet animasiyasında folklorun ideoloji funksiyası N. Kononenko tərəfindən “The Politics of Soviet Animation and Folklore” (Slavic Review, 2011) məqaləsində ətraflı öyrənilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, xalq nağılları sosialist realizmi tələblərinə uyğunlaşdırılsa da, onların vizual və musiqili tərtibatında milli ornamentika və etik dəyərlər qorunub saxlanılmışdır.

Müstəqillik dövrü ilə bağlı tədqiqatlar daha çox fragmentardır. S. Hüseynovanın “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında folklor motivləri” dissertasiyası (Bakı, 2020) və E. Hüseynbəylinin “Azərbaycan 3D animasiyasının inkişafı” (Bakı, 2022) məqalələri bu sahədə ən mühüm işlərdir. Lakin hər iki tədqiqatda folklor motivlərinin semiotik və mifoloji təhlili aparılmamışdır.

Beləliklə, mövcud ədəbiyyatda Azərbaycan animasiyasının folklorla əlaqəsi tarixi və estetik baxımdan öyrənilsə də, Propp, Barth və Levi-Stros nəzəriyyələri çərçivəsində kompleks müqayisəli təhlil hələ ki yoxdur. İşlədiyimiz məqalə bu boşluğu doldurmaq məqsədi daşıyır.

3. SOVET DÖVRÜNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ (1960–1990)

3.1. “Cırtan” (1969, rejissor Y. Əfəndiyev, ssenari müəllifi A. Axundova, rəssam E. Aslanov)

Azərbaycanın ilk rəngli cizgi filmi olan «Cırtan» xalq nağılı əsasında yaradılmışdır. Kiçik boylu qəhrəman ağıl, cəsarət və mərdlik sayəsində divləri məğlub edir. V.Ya. Proppun morfoloji analizinə əsasən film 31 funksiyadan 18-ni (qəhrəmanın ayrılışı, sehrli əşya əldə etməsi, imtahan, qələbə, evə dönüş və s.) əhatə edir. Cırtan obrazı sovet ideologiyasının «kiçik xalqların böyük qələbəsi» mifini təəcəssüm etdirsə də, vizual üslubda (miniatür ornamentləri, şərq musiqisi, rəng palitrası) milli estetika üstünlük təşkil edir.

R.Bartın semiotik təhlili baxımından «cırtan» obrazı ikili məna daşıyır: birinci səviyyədə (denotasiya) – nağıl qəhrəmanı, ikinci səviyyədə (konnotasiya) – sovet dövründə milli azlıqların mübarizə simvolu. Beləliklə, film ideoloji senzuranı dolayısı ilə keçərək milli kimliyi qoruyub saxlamışdır.

3.2. “Qız qalası” (1984, rejissor V. Behbudov)

Bakı əfsanəsinin animasiya təfsiri. Qız qalası simvolu milli müqavimət və müstəqillik rəmzi kimi işlədilir. K. Lévi-Strosun struktural antropologiyasına əsasən burada bir neçə binar oppozisiya mövcuddur: su – od, qadın – kişi, həyat – ölüm, daxil – xaric [7]. Qız obrazının qalada bağlanması və sonra azad edilməsi mifoloji “qurbanlıq” və “dirilmə” motivlərinin vizual təəcəssümüdür.

Film sovet dövründə çəkilsə də, qala simvolu sonradan müstəqillik dövründə milli kimliyin əsas işarələrindən biri kimi qəbul edilmişdir. Bu, folklor motivlərinin zamanla məna dəyişikliyinə uğramasının parlaq nümunəsidir.

3.3. Digər mühüm nümunələr və ümumi xüsusiyyətlər

“Tülkü həccə gedir” (1971, rejissorlar N. Məmmədov, B.Əliyev) xalq satira və heyvan nağıllarının ən parlaq təəcəssümüdür. Tülkü obrazı klassik «hiyləgər» arxetipini təkrarlayır, lakin sovet kontekstində sosial tənqid – məmur rüşvətxorluğu və dini riyakarlıq dolayısı ilə ifadə olunur. Proppun funksiyalarından burada ən çox aldadıcı hiylə, ifşa və əxlaqi nəticə funksiyaları üstünlük təşkil edir [5].

“Fitnə” (1980, rejissor A. Axundov) Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından götürülmüş motivlərin animasiya təfsiridir və sovet dövrü Azərbaycan animasiyasının miniatür üslubunun zirvəsi hesab olunur. Şərq ornamentləri, ərəb əlifbası elementləri və klassik Azərbaycan musiqisi ilə film milli estetikanın ən dolğun ifadəsidir. Lévi-Strosun binar oppozisiyaları burada “eşq – nifrət”, “gözəllik – qısqanclıq” cütlükləri şəklində vizual olaraq işlənmişdir.

“Cırtanın yeni sərgüzəşti” (1973) isə ilk filmin davamı kimi klassik nağıl qəhrəmanını müasir dövrə gətirərək personajın zaman üzərində davamlılığını göstərir.

Sovet dövrünün digər filmləri arasında “Cırtan” 18 funksiyayı, “Tülkü həccə gedir” 14 funksiyayı, “Qız qalası” 12 funksiyayı, “Fitnə” və “Nəcib ürək” isə təxminən 10-11 funksiyayı əhatə edir. Bu rəqəmlər Proppun sisteminə görə yüksək göstəricidir və Azərbaycan nağıllarının klassik strukturunun animasiyada nə qədər dəqiq saxlandığını sübut edir.

Ümumi nəticə: sovet dövründə folklor motivləri sosialist realizmi çərçivəsində olsa da, vizual üslub (miniatür ornamentləri, şərq rəng palitrası), musiqi (muğam elementləri) və obraz sistemi vasitəsilə milli kimlik qorunub saxlanılmışdır. Beləliklə, cizgi filmləri ideoloji senzuranı dolayısı ilə keçərək uşaqlara və böyüklərə milli ruhu aşılamaq funksiyasını yerinə yetirmişdir.

4. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ FOLKLOR MOTİVLƏRİNİN BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ (1991–2025)

Müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi böhran səbəbindən animasiya istehsalı demək olar ki, dayanmışdı. Lakin 2000-ci illərin ortalarından etibarən “Azanfilm”, “Üç Dost Animation Studio”, “Crambone” və müstəqil gənc rejissorların fəaliyyəti ilə sahə sürətlə canlanmışdır. Bu dövrdə folklor motivləri artıq ideoloji məhdudiyyətdən azad olaraq açıq milli kimlik ifadəçisi funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır.

4.1. “Kitabi-Dədə Qorqud” cizgi serialı (1990–2003, rejissorlar: Fərhad Əliyev, Elçin Həmi Axundov və b.)

Azərbaycanın ən böyük oğuz dastanının animasiya təfsiri müstəqillik dövrünün ən böyük layihəsidir [12]. Serial 1990-cı ildə başlamış və 2003-cü ildə «Basat Təpəgözü öldürür» bölümü ilə tamamlanmışdır. Təpəgöz obrazı sovet dövründə sadəcə “canavar” kimi təqdim olunurdusa, burada o, ekoloji təhdid, işğalçı qüvvə və totalitarizm simvolu kimi şərh olunur.

Dədə Qorqud obrazı Bartın semiotikasında “milli birliyin əsas işarəsi” (signifiant) rolunu oynayır. Onun hər bölümün əvvəlində və sonunda dediyi “Bayandır xanın yerində oturub” ifadəsi oğuz türklərinin birliyini və dövlətçilik ənənəsini vurğulayır. Lévi-Strosun struktural təhlili baxımından burada “insan–canavar”, “mədəni – vəhşi”, “Oğuz – düşmən” kimi binar oppozisiyalar daha kəskin şəkildə verilmişdir.

Serialın ən böyük xüsusiyyəti odur ki, klassik dastanın dilini və mətnini demək olar ki, dəyişdirmədən vizual şəkildə təqdim edir. Bu, müstəqillik dövründə dilin və tarixi yaddaşın qorunmasının ən güclü təzahürüdür [9].

4.2. Müasir layihələr və rəqəmsal transformasiya

“Cırtan və sehrli xalat” (2018, rejissor Rəşad Həbib, Üç Dost Animation Studio) klassik “Cırtan” nağılının 3D formatda tammetrajlı təfsiridir [13]. 1969-cu il versiyasından fərqli olaraq burada qəhrəmanın psixologiyası daha dərinlənmiş, sehrli xalat isə müasir texnologiya və bilik simvolu kimi şərh olunmuşdur. Proppun funksiyaları burada demək olar ki, tam şəkildə (28/31) saxlanılmışdır, lakin vizual dil tamamilə qlobal 3D estetikasına uyğunlaşdırılmışdır. Bu, folklorun müasir dövrdə “yenidən doğulması”nın ən uğurlu nümunəsidir [10].

“Balta” serialı (2018–2022, Crambone studio) ekoloji folklor motivlərini əsas götürür. Baş qəhrəman Balta ağacları qorumaq üçün mübarizə aparır; burada klassik “ağac ruhu”, “meşə cinləri” və “qədim od” obrazları müasir ekoloji mesajla birləşdirilmişdir. Lévi-Strosun struktural təhlili baxımından “təbiət – sənaye”, “keçmiş – indiki”, “yerli – qlobal” oppozisiyaları dominantdır.

“Baharın oğurlanması” (2023, rejissor Aleksandra Şirinova) Novruz ənənələri və mövsüm mifləri əsasında yaradılmışdır. Bahar qızının qaçırılması və sonra qaytarılması mifi burada “iqlim dəyişikliyi” kontekstinə köçürülmüşdür. Film Novruz bayramının rəsmi tərəfdaşı kimi UNESCO-nun diqqətini çəkmiş və beynəlxalq festivallarda mükafat almışdır.

Beləliklə, müstəqillik dövründə folklor motivləri artıq gizli qoruma funksiyasından açıq kimlik quruculuğu və qlobal dialoq funksiyasına keçmişdir. Rəqəmsal texnologiyalar (3D, motion capture, VR elementləri) sayəsində klassik obrazlar yeni nəsil üçün cəlbedici və başa düşülən hala gəlmişdir.

5. MÜQAYİSƏLİ SEMİOTİK VƏ MİFOLOJİ TƏHLİL

5.1. Semiotik müqayisə (Roland Bart metodu)

Sovet dövründə folklor motivi ikinci dərəcəli mif (mythologie seconde) funksiyasını yerinə yetirirdi: birinci səviyyədə sadəcə “nağıl” kimi görünür, ikinci səviyyədə isə “sosialist qələbə” və “xalqlar dostluğu” ideologiyasını maskalayır [6]. Məsələn, “Cırtan” filmində kiçik boylu qəhrəmanın divləri məğlub etməsi səthdə uşaq nağılı, dərinlikdə isə “kiçik respublikanın böyük imperiyaya qarşı mübarizəsi”nin dolayısı simvolu idi [8].

Müstəqillik dövründə isə eyni motivlər açıq milli mifə çevrilmişdir. “Cırtan və sehrli xalat” (2018) filmində sehrli xalat artıq “sovet ideologiyası” deyil, “müstəqil Azərbaycanın texnoloji gücü” və “milli bilik” simvoludur. Beləliklə, Bartın dilində desək, konnotasiya (ikinci məna) tamamilə dəyişmiş, gizli ideoloji yük açıq milli kimlik ifadəsinə çevrilmişdir.

5.2. Mifoloji struktur müqayisəsi (Klod Levi-Stros metodu)

Sovet dövründə binar oppozisiyalar yumşaldılmış və ideoloji tərəfə yönəldilmişdi: “yaxşı–pis” → “sosialist–capitalist”, “qəhrəman–div” → “xalq–burjua”. “Qız qalası” filmində qalanın içindəki qız “sosialist cəmiyyətin gələcəyi” kimi şərh olunurdu.

Müstəqillik dövründə isə oppozisiyalar kəskinləşmiş və milli-tarixi kontekstə köçürülmüşdür: “işgalçı–azadlıq”, “təbiət–sənaye”, “keçmiş–gələcək”. “Basat Təpəgözü öldürür” bölümündə Təpəgöz artıq sadə canavar deyil, işgalçı qüvvənin mifoloji təcəssümüdür. Bu transformasiya Lévi-Strosun “mifin strukturunun sabit, məzmununun dəyişən” qanununa tam uyğundur.

Beləliklə, hər iki dövrdə struktur (Propp funksiyaları) demək olar ki, eynidir, lakin semiotik yükləmə və mifoloji məzmun tamamilə fərqlidir [5, 6, 7].

5.3. Bədii üslub və texniki transformasiya

Sovet dövründə Azərbaycan animasiyası əsasən əl ilə çəkilmiş applikasiya və klassik 2D texnikasına əsaslanırdı. Miniatur üslubu (Şərq ornamentləri, ərəb

əlifbası elementləri, zəngin rəng palitrası) və muğam motivləri ilə işlənmiş fon musiqisi milli estetikanın dominantı idi. Bu üslub folklorun vizual təəcəssümündə Şərq incəsənət ənənəsini qoruyub saxlayır və sovet dövründə “milli forma, sosialist məzmun” prinsipini əyani şəkildə təəcəssüm etdirirdi.

Müstəqillik dövründə texnoloji sıçrayış baş verdi: 3D modelləşdirmə, motion capture, yüksək detallı teksturalar və qlobal proqram təminatı (Maya, Blender, Unreal Engine) istifadəyə daxil oldu. “Cırtan və sehrli xalat” (2018) və «Balta» serialı bu dönüşün ən parlaq nümunələridir. Lakin maraqlıdır ki, yeni texnologiyalara baxmayaraq, rejissorlar milli ornamentləri tekstura olaraq saxlayır, personajların geyimlərində xalça naxışları və milli tikmələr istifadə edirlər. Beləliklə, vizual dil qloballaşsa da, semiotik işarələr milli qalmaqdadır.

Musiqi baxımından da dəyişiklik var: sovet dövründə muğam və xalq çalğı alətləri üstünlük təşkil edirdisə, müasir filmlərdə muğam elementləri orkestr və elektron musiqi ilə sintez olunur. “Baharın oğurlanması” (2023) filminə Alim Qasimovun ifasında muğam fraqmentləri ilə Hollywood tipli orkestr birləşdirilmişdir. Bu sintez folklorun müasir nəsil üçün cəlbəedici hala gətirilməsinin ən uğurlu yoludur.

Nəticədə bədii üslubun təkamülü belədir: sovet dövründə “milli forma + ideoloji məzmun”, müstəqillik dövründə “milli semiotika + qlobal forma”. Bu transformasiya Azərbaycan animasiyasının dünya səviyyəsinə çıxmasını təmin etmiş, eyni zamanda milli kimliyin itirilməsinin qarşısını almışdır.

5.4. Folklor motivlərinin funksiyalarının dəyişməsi (müqayisəli cədvəl mətn şəklində)

Sovet dövründə folklor motivi əsasən üç funksiyanı yerinə yetirirdi:

- 1) ideoloji maskalanma (milli ruhu “xalqlar dostluğu” və “sosialist qələbə” çərçivəsində gizlətmək),
- 2) uşaqlara əxlaq tərbiyəsi vermək adı ilə milli etik dəyərləri ötürmək,
- 3) senzuranın diqqətini yayındırmaq üçün “sadə nağıl” görüntüsü yaratmaq.

Məsələn, “Cırtan” filminə divlərə qalib gəlmək səthdə “yaxşı-pis” mübarizəsi kimi görünərsə də, əslində milli azadlıq istəyinin gizli ifadəsi idi.

Müstəqillik dövründə isə eyni motivlər tamamilə fərqli funksiyalar qazanmışdır:

- 1) açıq milli kimlik quruculuğu (dövlət sifarişi ilə Novruz, Dədə Qorqud, Qarabağ mövzularının işlənməsi);
- 2) qlobal bazar üçün brend yaradılması (Azərbaycanı “Şərq nağılları ölkəsi” kimi təqdim etmək);

3) gənc nəslin tarixi yaddaşını bərpa etmək və dilin qorunması (orijinal dastan dilinin saxlanması).

“Kitabi-Dədə Qorqud” serialında Təpəgözün məğlub edilməsi artıq sadə nağıl deyil, işğalçı qüvvələrə qarşı mübarizənin açıq simvoludur.

Beləliklə, struktur (Propp funksiyaları) və obrazlar (Cırtan, Təpəgöz, Pəri) eyni qalsa da, semiotik yükləmə və sosial funksiya 180 dərəcə dəyişmişdir. Sovet dövründə folklor “gizli müqavimət” vasitəsi idisə, müstəqillik dövründə “açıq dövlət ideologiyası” və “mədəni diplomatiya” vasitəsinə çevrilmişdir. Bu dəyişiklik Azərbaycan animasiyasının tarixi inkişafının ən bariz göstəricisidir.

5.5. Gələcək perspektivlər və yeni tendensiya

2020-ci illərdə Azərbaycan animasiyasında folklor motivlərinin istifadəsində yeni mərhələ başlamışdır. Bu mərhələni üç əsas tendensiya müəyyənləşdirir:

Birincisi, interaktiv və rəqəmsal folklor. “Azərbaycan nağılları” mobil tətbiqi (2022) və “Dədə Qorqud VR” layihəsi (2024-cü ildə elan olunmuş) klassik motivləri virtual reallıq və artırılmış reallıq formatına köçürür. İstifadəçi artıq passiv tamaşaçı deyil, Cırtanla birlikdə divlərlə döyüşə bilir və ya Təpəgözün mağarasına daxil olur. Bu format Propp funksiyalarını interaktiv şəkildə yaşatmağa imkan verir.

İkincisi, Qarabağ motivlərinin aktuallaşması. 44 günlük müharibədən sonra yaranmış bir sıra qısametrajlı filmlər (“Qarabağ nağılları”, 2021; “Şuşa qalası”, 2023) folkloru müasir tarixi yaddaşa birləşdirir. Burada “Qız qalası” motivi Şuşa və Laçın qalaları ilə əlaqələndirilir, “Təpəgöz” isə işğalçı simvoluna çevrilir. Beləliklə, folklor artıq sadə nağıl deyil, kollektiv travmanın sağlması və qələbə sevincinin ifadə vasitəsinə çevrilmişdir.

Üçüncüsü, beynəlxalq əməkdaşlıq və co-production. “Cırtan və sehrli xalat” filminin Fransız və Türkiyə studiyaları ilə birgə istehsalı (2018–2021) və “Dede Korkut” layihəsinin Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistanla birgə çəkilişi (2025-ci il üçün planlaşdırılır) göstərir ki, folklor artıq yalnız milli deyil, türk dünyasının ümumi mədəni sərvəti kimi təqdim olunur. Bu, Lévi-Strosun «mifin universal strukturu» ideyasını praktikada təsdiqləyir.

Beləliklə, 2025-ci ilə olan vəziyyətlə folklor motivləri Azərbaycan animasiyasında ən dinamik inkişaf edən sahə olaraq qalır və gələcəkdə VR, AR və AI texnologiyaları ilə daha dərin inteqrasiya gözlənilir.

6. NƏTİCƏ

Aparılmış təhlil göstərdi ki, Azərbaycan animasiya sənəti yarım əsrdən artıq bir dövrdə folklor motivlərini iki tamamilə fərqli funksiya ilə istifadə etmişdir:

Sovet dövründə (1960–1990) folklor ideoloji senzuranı dolayısı ilə keçmək və milli kimliyi gizli qorumaq üçün ən təsirli vasitə olmuşdur. “Cırtan”, “Qız qalası”, “Tülkü həccə gedir” və digər filmlər sosialist realizmi çərçivəsində çəkilsə də, vizual üslub, musiqi və obraz sistemi vasitəsilə milli ruhu uşaqlara və böyüklərə ötürmüşdür. Bu dövrdə Propp funksiyaları və Lévi-Strosun binar oppozisiyaları ideoloji məzmunla “maskalanmış”, Bartın ikinci dərəcəli mifi rolunu oynamışdır.

Müstəqillik dövründə (1991–2025) isə eyni motivlər açıq kimlik quruculuğu, dövlət brendi yaratma və qlobal mədəni diplomatiya vasitəsinə çevrilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” serialı, “Cırtan və sehrli xalat”, “Balta”, “Baharın oğurlanması” və yeni nəsillə layihələr klassik strukturu (Propp) və semiotik işarələri (milli ornament, muğam, dastan dili) saxlayaraq müasir texnologiya və qlobal estetika ilə sintez etmişdir. Bu sintez Azərbaycan animasiyasını dünya səviyyəsinə qaldırmış, eyni zamanda milli kimliyin itirilməsinin qarşısını almışdır.

Beləliklə, Azərbaycan animasiyası folklor motivlərini həm totalitar rejim şəraitində “gizli müqavimət” silahı, həm də müstəqil dövlət quruculuğu dövründə “açıq dövlət ideologiyası” və mədəni diplomatiya vasitəsi kimi uğurla istifadə etmişdir. Bu unikal təcrübə postsovet məkanında analoqu olmayan bir fenomendir.

Təvsiyələr və gələcək tədqiqat istiqamətləri:

1. Rəqəmsal folklor və interaktiv animasiya qarşılıqlı əlaqəsinin dərinlən öyrənilməsi (VR/AR layihələri);
2. Türk dünyasının birgə animasiya layihələrində folklor motivlərinin rolu;
3. Qarabağ motivlərinin animasiyadakı semiotik transformasiyası.

Azərbaycan animasiyası folklor sayəsində keçmişini qoruyur, bu gününü ifadə edir və gələcəyini qurur.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağamalıyev R. Azərbaycan animasiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2018. – 245 s.
2. Tahmasib M. Azərbaycan xalq nağılları: 5 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2004–2008.

3. İsmayılov H. Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2005. – 412 s.
4. Nəcəfov Ə. Azərbaycan mifologiyası. Bakı: Çarşıoğlu, 2010. – 380 s.
5. Propp V.Ya. Nağılın morfologiyası. Moskva: Labirint, 1998. (Azərbaycan dilində tərcümə: Bakı, 2010). – 256 s.
6. Barthes R. Mifologiyalar. Bakı: Qanun, 2015. – 288 s.
7. Lévi-Strauss C. Struktural antropologiya. Bakı: TEAS Press, 2019. – 420 s.
8. Kononenko N. The Politics of Soviet Animation and Folklore // Slavic Review. – 2011. – Vol. 70, № 3. – s. 587–610.
9. Hüseynova S. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında folklor motivləri: Dissertasiya. Bakı: BDU, 2020. – 210 s.
10. Hüseynbəyli E. Azərbaycan 3D animasiyasının inkişafı // Mədəniyyət və incəsənət. – 2022. – № 2. – s. 44–56
11. Azərbaycan animasiyası tarixi // Azərbaycanfilm kinostudiyasının arxivi, 2024
12. “Kitabi-Dədə Qorqud” cizgi serialı (1990–2003). Azanfilm studiyası, 2023-cü il rəqəmsal bərpası
13. “Cırdan və sehrli xalat” (2018). Üç Dost Animation Studio. Rəsmi press-reviz və texniki sənədlər
14. “Baharın oğurlanması” (2023). Rejissor Aleksandra Şirinova. Mədəniyyət Nazirliyinin dəstəyi ilə
15. Azərbaycan cizgi filmləri // Azerbaijan.az rəsmi portalı (əlaqə: 15.11.2025)
16. Azərbaycan animasiyası // Vikipediya (Azərbaycan bölməsi), 2025-ci il versiyası
17. “Dədə Korkut VR” layihəsinin elanı // Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi saytı, 2024

Samid Garayev Alikram oğlu

The Artistic Embodiment of Folklore Motifs In Azerbaijani Animation Art

Summary: The article presents a comparative analysis of the artistic embodiment of folklore motifs in Azerbaijani animation during the Soviet (1960–1990) and independence (1991–2025) periods. Using the theories of V.Propp, R.Barthes and C.Lévi-Strauss, it is proved that in the Soviet era folklore served as a hidden means of preserving national identity under

ideological censorship, while in the independence period it has become an open tool for identity construction and global cultural diplomacy.

Key words: Azerbaijani animation, folklore motifs, semiotics, mythology, national identity, Soviet era, independence era

Самид Гараев Аликрам оглы

**Художественное воплощение фольклорных мотивов в
азербайджанском анимационном искусстве**

Резюме: В статье проводится сравнительный анализ художественного воплощения фольклорных мотивов в азербайджанской анимации в советский (1960–1990) и независимый (1991–2025) периоды. На основе теорий В. Проппа, Р. Барта и К. Леви-Стросса доказывается, что в советское время фольклор служил скрытым средством сохранения национальной идентичности под идеологической цензурой, а в период независимости стал открытым инструментом конструирования идентичности и глобальной культурной дипломатии.

Ключевые слова: азербайджанская анимация, фольклорные мотивы, семиотика, мифология, национальная идентичность, советский период, период независимости.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 29.12.2025

*Rəyçi: Xalq artisti, ADMIU-nun professoru Həmidə Ömərova;
Kinoşünaslıq və Ekran Dramaturgiyası kafedrasının baş müəllimi Göyçək Mahmudova*

TƏSVİRİ SƏNƏT

UOT: 008.

ORCID: 0009-0006-3860-2623

<https://doi.org/10.52094/IFJZ2507>

Бабаева Нигяр Рамиз кызы

Азербайджанский государственный университет культуры и искусств

nigarbabayeva6@gmail.com

ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО КОСТЮМА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО КОНЦА XVIII ВЕКА

Резюме: В статье рассмотрены этапы становления азербайджанского народного костюма и обосновывается актуальность изучения культуры одежды. Цель статьи продемонстрировать костюм как национальный культурный объект, тесно связанный с историей, обычаями, традициями народа. Другой целью исследования было изучить формирование костюма и его деталей, а также показать, как костюм отражает идеалы и мировоззрение народа.

Ключевые слова: костюм, одежда, культура, изучение, история.

Цель исследования

Азербайджан - один из древнейших очагов мировой цивилизации, страна с богатой историей. В древности здесь зародилось человеческое общество, первобытнообщинный строй, возникли классы и государства, прошла эпоха средних веков, наступило новое время. В силу своего удобного географического положения, на перекрестке караванных путей, Азербайджан связывал великие цивилизации, которые, в свою очередь, оказывали влияние на формирование духовной и материальной культуры народа.

Неотъемлемой частью духовного и материального наследия каждого народа является одежда, в которой отражаются история, образ жизни, эстетические предпочтения и мировоззрение общества. История ее является зеркалом, в котором мы видим отражение всей истории цивилизации. Происходит взаимовлияние народов в различные периоды своего развития на одежду народов. В истории азербайджанской культуры, одежда и украшения являлись образцами прикладного искусства, где объектом творчества был сам человек. Сочетание

компонентов одежды, украшений, а также и других дополнительных предметов, создает ансамбль, называемый костюмом. В народном костюме сосредоточены этнографические, художественные и символические элементы, которые позволяют понять характер и культуру нации.

Изучением материальной культуры Азербайджана, в том числе различных видов декоративно-прикладного искусства, непосредственно связанных с формированием национального костюма, занимались азербайджанские и зарубежные специалисты различного профиля: этнографы, историки, историки культуры, искусствоведы. Среди учёных-исследователей, посвятивших свои работы этой проблеме, можно отметить Арифа Мустафаева (Мустафаев. А., 1991), Расима Эфендиева (Эфендиев. Р., 1984), Сабиру Дуньямалиеву (Дуньямалиева. С., 2003), Севиль Садыхову (Садыхова. С., 2007) и других.

В данной статье прослежен путь развития костюма под влиянием исторических событий, произошедших в процессе изменения политической ситуации на территории Азербайджана. На формирование азербайджанского национального костюма влияли исторические события, экономические условия, торговые и культурные связи, а также регион проживания, климат и социальное положение человека. История не прерывается, каждая новая ее страница неразрывно связана с другой – из прошлого и из будущего. Костюм, часть материальной культуры народа, очень точно показывает, как проходило ее становление и развитие.

В процессе материального производства большое значение уделялось многофункциональности одежды, проявлялись возрастные и социальные различия, а также этническая принадлежность ее обладателя. Прежде всего одежда имела практическое значение: в горных районах она служила защитой от холода, а равнинных и прикаспийских областях – от ветра и жары. Она представляла собой длинные туники, накидки из шерсти, а также использовались широкие пояса. Отличалась она и по половому признаку. Мужская одежда была короче и удобней для охоты, скотоводства, земледелия и военных действий. Женская – длиннее, украшенная декоративными элементами.

Методы исследования

Влияние исторического процесса на формирование национального костюма

Ныне никто не сомневается, что Азербайджан стоит в ряду древнейших регионов, где сформировался первобытный человек. Историко-археологические исследования последних десятилетий выявили богатейшее культурное наследие. Доказано, что история обитания человека в Азербайджане насчитывает более 2 млн. лет, а сменявшие друг друга археологические культуры эпохи энеолита и бронзы – Шомутепе, Кюльтепе, Лейлатепе, Кура-Аразская, Ходжалы-Кедабекская, Талыш-Муганская и культура «расписной керамики», иллюстрируют последовательность социально-хозяйственных форм обитания человека на территории Азербайджана с глубокой древности. Обнаруженная в пещерных стоянках Азыха и Таглара (Гарабах), Дамджылы и Дашсалахлы (на горе Авейдаг, Газахский район), Зара (Кельбаджар), Газма (Нахичевань) и Бузейира (Лерик) материальная культура дает богатые и разнообразные сведения о жизни древнейших людей на территории Азербайджана, их хозяйственной деятельности на протяжении нижнего, среднего и верхнего палеолита (Мамедов. И.М., 2020, с 6).

Археологические раскопки показывают, что на самых ранних этапах развития человеческого общества (40-25 тыс. лет тому назад), люди, защищаясь от холода, жары, укусов насекомых, обмазывали свое тело глиной, сырой землей и жиром. Потом к этим смазкам стали добавлять растительные краски, и тело с эстетической целью раскрашивалось различными способами в разные цвета. Таким образом, появились татуировки, которые в древности носили магический характер. Их наносили для защиты от болезней, неудач на охоте, а также для оберега детей и других членов племени. Татуировки носили и социальные функции, указывая на принадлежность к определенному племени, роду, а также указывая на статус и достижения человека.

Со временем развивался и сам человек – увеличился его мозг, он стал более сноровистым, сообразительным, появилась речь. Первобытный человек начал понимать и учился противостоять стихиям природы, научился добывать и сохранять огонь, сделал первый шаг для создания жилища, практиковался в основах счета, создал первые понятия поклонения – тотемизм: специалисты считают, что у первобытных людей примитивные религиозные представления появились именно в эпоху нижнего палеолита, когда люди начали поклоняться животным и природным явлениям (Мамедов. И.М., 2020, с 7).

Формирование одежды началось в эпоху бронзы, когда на территории Азербайджана начались процессы разделения труда, и ремесло превратилось в отдельную отрасль производства. Археологические изыскания свидетельствуют об использовании в производстве таких материалов, как шерсть, кожа и лен.

Росло производство шерстяных тканей. Ремесло стало превращаться в отдельный род занятий, и в среднюю бронзу произошло второе общественное разделение труда в период первобытнообщинного строя. На поселении Кюльтепе II при раскопках выявлены целые ремесленные кварталы и гончарные печи. В гончарстве появились высокохудожественные изделия с различным орнаментом, как врезным, так и нанесенным минеральными красками. В металлургии появилась классическая бронза – сплав меди и олова. Были освоены литье,ковка, сварка, штамповка и другие методы. Появились золотые и серебряные изделия. Из металла делали оружие, орудие, бытовые изделия и т.д. Найдено много уникальных бронзовых изделий, выполненных с большим мастерством. При раскопках найдено много орудий труда, связанных с ткачеством – пряслицы, иголки, шилья. Сохранялись и некоторые изделия из камня – булавы, зернотерки, ступы и т.д. (Мамедов. И.М., 2020, с 22).

С появлением первых государственных образований в железном веке, который начался в конце II – начале I тыс. до н.э., исторический Азербайджан и его культура, созданная местными племенами, ощутили на себе влияние соседних великих цивилизаций Месопотамии, таких как шумерская, ассирийская, аккадская. Археологические раскопки дают богатый материал, свидетельствующий о тесных контактах между этими регионами. Здесь проходили торговые пути, развивались ремесла и художественная культура, что влияло на формирование народного костюма. В Ассирии, которая имела связи с Манной, было развито прядильное искусство. Нарядные ткани украшались мотивами, изображающие Древо жизни, различные аллегорические сцены. Роскошные костюмы украшались бахромой с кистями, производство гобеленов также было на высоком уровне. Из Ассирии и Вавилона прядильное искусство распространилось по всей Малой Азии, а затем, благодаря греческим колониям, проникло в Грецию.

Письменные источники указывают на то, что еще в IX в. до н.э. Ашшурский правитель Ашшурнасирапал взимал в качестве пошлыны у провинции Замуа, территория исторической Манны (Азербайджан),

шерсть и одежду, сшитую из разноцветной шерстяной ткани. В Гасанлы (юг озера Урмия) во время раскопок были обнаружены украшения, на которых изображены люди, одетые в длинную одежду, полы и рукава которой обрамлены бахромой, а талию украшает широкий пояс. По сведениям историка (Епо) Элиана в Албанской провинции Каспиана содержались верблюды, тонкорунная шерсть которых нисколько не уступала Милетской шерсти. Одежду из этой шерсти носили знать, богатые люди и жрецы. (Азербайджанская Национальная Энциклопедия (спецтом “Азербайджан”) Научный центр (“Азербайджанская Национальная Энциклопедия”, 2012, с. 136).

Обнаруженные при раскопках в Мингячевире фрагменты материи и части ткацкого станка свидетельствуют о том, что станочное ткачество в Азербайджане распространилось еще в ранние средние века. В этот период население (пользовалось) носило рубашки и брюки, сотканные из шерсти и льна, кожаные покрывала, войлочные и шерстяные папахи, кожаную обувь с загнутым носком.

В ранние средние века о культуре одежды было подробно описано и в сказании “Книга о Деде Горгуде”. Здесь упоминаются такие следы мужской и женской одежды как: рубашка, брюки, джубба (длинная верхняя одежда), чуха (верхняя мужская длиннополая одежда), кофтам, гуршак (пояс), сарыг (обмотка, чалма, тюрбан), борк (шапка, папах из бараньей шкуры), кюлах (папах), нигаб (вуаль, часть шлема опускаемая на лицо для защиты от ударов), дуаг (вуаль, легкая прозрачная ткань, закрывающая лицо), яшмаг (часть головного платка, закрывающая нижнюю часть лица), чамбертин (женский головной убор; кокашник); виды обуви: башмаки, адиг, согман и сармузан (Азербайджанская Национальная Энциклопедия (спецтом “Азербайджан”) Научный центр “Азербайджанская Национальная Энциклопедия”, 2012, с. 137).

В середине VI века до н.э. на историческую арену вступает Персия. Процесс завоевания и объединение разных народов в единое Персидское государство привел к становлению общей культуры. Торговые связи оживились после похода Александра Великого на Восток, в 334-324 гг. до н.э. С этого времени и до последней трети I в. до н.э. происходит взаимовлияние культуры Востока и греческой культуры. В истории Средиземноморского бассейна, Ближнего и Среднего Востока этот период назван эллинистическим. В этом обширном географическом регионе происходили коренные изменения, возникали государства нового типа,

города, и торговля приобрела мировой характер. В конце II в. до н.э. к системе торговых путей эллинистического мира присоединился и путь из Китая известный в истории как «Великий Шелковый путь».

Многочисленные данные, в том числе и археологические, свидетельствуют, что торговые пути служили для обеспечения полнокровного функционирования общества, удовлетворяя потребности в сырье, всевозможных товарах, рабочей силе. В конечном счете, они способствовали прогрессу экономики, распространению новых ремесленных технологий для отдельных регионов и государств, формированию в отдельных случаях специфических социально-экономических образований на базе синтеза ремесленного производства и торговли, прежде всего, международной. Средневековый Великий Шелковый путь – как главный торговый путь соединявший Восточную Европу и Азию.

Как отмечает И. Бабаев во время правления Митридата II (124-87 гг. до н.э.) в Парфии, который считается первым царем в мировой истории, поддерживавшим связи как с Римом на Западе, так и с Китаем на Востоке. Он принимал первого китайского посла в Парфии. Из Китая привозили шелк, бумагу, лак и другую ремесленную продукцию. Великий Шелковый путь соединял четыре империи – Римскую, Парфянскую, Кушанскую и Ханьскую (Китай) (Бабаев И.А., 1998, с.16).

В последующий период возникли средневековые империи Сасанидская, Византия, Арабский Халифат и Монгольская, которые также играли важную роль в функционировании Великого Шелкового пути. В эллинистическое время на территории Азербайджана возникли два крупных государства – Албания на севере, и Атропатена на юге, было построено много городов. Транзитные торговые пути, проходившие по территории Азербайджана, внесли определенный вклад в их возникновении, в развитии ремесла и торговли (Бабаев И.А., 1990, с.6).

С VI-VII веков торговые пути, проходившие по территории Азербайджана, упоминались многими средневековыми авторами. О существовании этих путей и торговых связях Азербайджана в античную эпоху и средневековье, помимо письменных источников также свидетельствуют многочисленные привозные изделия, найденные при археологических раскопках. Среди артефактов часто встречались китайские глазурованные сосуды, предметы торевтики, изделия глиптики, в основном в качестве печатей, бусы из стекла, египетская паста, огненно-

красный индийский сердолик, перламутр, раковины каури, различные фибулы римского производства, статуэтки из слоновой кости, фаянсовые подвесками в виде скарабея, кисти руки, иногда остатки шелка.

Одеяния первых царей династии Сасанидов приближались к древнеперсидским не столько по покрою, сколько по своей длине и ширине (Садыхова С., 2005, с. 27).

В Персии эпохи Сасанидов производятся высокохудожественные, полихромные шелка, сафьян, шерстяные ткани, в том числе и кашемир. Сасанидский текстиль известен в классических, исламских и китайских источниках как очень ценный товар, которым обменивались на Шелковом пути. Тип текстиля, известный как "самит", часто обнаруживается при археологических раскопках в районе Шелкового пути, фрагментами различного размера. Самит – роскошная и тяжелая шелковая ткань, которую носили в период Средневековья, изготавливалась по типу разветвления (узор диагонального переплетения) с применением золотых или серебряных нитей (рис 1).

Рис 1. Сасанидская ткань VII в. Музей Виктории и Альберта в Лондоне

В период правления Арабского халифата произошли полнейшие изменения в формах одежды. Среди мужского населения распространяется древне-арабская рубашка, чалма, плащ и кафтан,

который, как отмечает Ф.Готтенрот, «ничто иное как видоизменение плаща». Этот период характеризовался не признанием монархической власти человека, стали преобладать другие идеалы: сильные образы, полные жизненной энергии и благородства, в создании которых динамичный плащ и универсальная чалма играли не последнюю роль (Садыхова С., 2005, с. 28)

*Рис.2. Арабская ткань XIV века. Берлин.
Художественно-промышленный музей*

В арабских источниках X-XII вв. имеются сведения о том, что в этот период также использовалась одежда, сшитая из шелка, льна и других видов материи (бязь, “сагат”, “барбахар”). В книге Низами Гянджеви

“Хамсе” дается обширная информация о видах (XII в.) ткани (атлас, “пержитан”, “гумаш”, “диба”, “гурчешин”, “ипейи”, “шуштар ипейи”, “зырбаф” и т.д.), а также о типах одежды (рубашка, архалуг, брюки, кюрк, аба, джуба, геба, папах, гасаб (атп), аммаме, чарыги, башмаки, джорабы, лаббада, нимтеме, платье, чалма, кафтан и т.д.). В XII–XIII вв. в Азербайджане каждый ремесленно-торговый центр в отдельности специализировался на производстве тех или иных тканей и одежды: в Гяндже (“зархана”, “диба”), в Бейлагане (“каззкашида”), в Ардебиле (“Каме”), в Барде, Салмасе и Хойе ткали шелковые материи, в Нахчыване знаменные чухи, в Тебризе мужскую верхнюю одежду из атласа, в Гяндже – шерстянную одежду (Азербайджанская Национальная Энциклопедия (спецтом “Азербайджан”) Научный центр “Азербайджанская Национальная Энциклопедия”, 2012, с. 136) (рис. 2).

Процесс формирования азербайджанского костюма происходил постепенно, под влиянием внешних факторов. Однако хранителем традиций всегда оставался народ, из поколения в поколение передающий знания, опыт и мастерство в производстве одежды. Последовавшие за арабами монголы и турки внесли свой вклад в культуру, быт и одежду. Таким образом, сформировался новый синтетический стиль, отражающий национальную специфику азербайджанского народа, его этнические и географические особенности, который представлен в миниатюрах XIV–XVII веков. Искусство миниатюрной живописи, вошедшее в сокровищницу художественных достижений общечеловеческой культуры, является одной из самых замечательных страниц художественного наследия азербайджанского народа в этот период.

В период правления Хулагуидов при дворе сказывалось влияние дальневосточных традиций, которые Х. Готц связывает с приходом монголов. Эти традиции проявляются в таких деталях, как китайская «шапочка мандарина», богатая вышивка на плечах, груди и по подолу платья. Как указывает Г.А. Пугаченкова, эволюция костюма на протяжении XIII–XIV вв. повлияла на формирование локальных отличий в моде в разных частях империи потомков Чингизхана. С изменением политической ситуации, с ослаблением влияния династии и возвышением местных правителей мода изменилась. Начиная с XIV века этот процесс наглядно отражен в миниатюрах, где прослеживается влияние Багдада и Герата, являющихся законодателями мод в этот период (11, 29) (рис. 3).

*Рис 3. Фрагмент шелковой сельджукской ткани XIII в.
Из коллекции Метрополитен-музея*

Хулагуидский азербайджанский женский костюм сформировался под влиянием моды раннего средневековья. Он представлял собой стилизованный треугольник, богато украшенный орнаментом и декором. Согласно требованиям шариата, тело человека и природа должны были быть скрыты под свободным покроем одежды. Азербайджанская женская одежда XIV века представляла собой широкий, драпирующийся складками халат с расширенными рукавами. Головной убор был достаточно замысловатым, сложным по конструкции. Г.А. Пугаченкова связывает его со своеобразным головным убором, описанным в XIII веке Иоанн де Плано Карпини «на голове они носят нечто круглое, сделанное из прутьев или из коры, длиною в один локоть и заканчивающееся наверху четырехугольником, и снизу доверху этот (убор) увеличивается в ширину, а наверху имеет один длинный и тонкий прутик из золота, серебра или дерева и даже пера, и этот (убор) нашит на шапочку, которая

простирается до плеч. И как шапочка, так и вышеупомянутый убор покрыты бураканом или пурпуром, или балдахином» (Пугаченкова Г.А., 1956, с. 95).

Конец XIV – начало XVвв. характеризуются заметным сужением силуэта костюма, который стал состоять из рубашки, нижнего платья, с длинными узкими рукавами, и верхнего платья, с овальным вырезом, открывающим нижнюю одежду на груди. Особы царского дома украшали свои головы таджем-афсар, представляющим собой небольшую зубчатую диадему из драгоценного металла, в которую в изгибе вверх посреди лба вправлялся драгоценный камень.

Своего расцвета средневековая мода достигает при дворе Сефевидов. Великолепие, помпезность и изысканный вкус нашли свое отражение в одежде в виде богатой декорации и орнамента платья. В сефевидской моде наиболее ярко проявились элементы средневековья, которые чувствуются в обилии складок и деталей. В мужском костюме роскошные халаты дополнялись пышными тюрбанами, украшенными перьями и драгоценными камнями, богатым поясом и личным оружием. Сефевидская знать предпочитала тесно прилегающий кафтан – габа, вышитый жемчугом на плечах, перетянутый поясами и накинутым сверху халатом с богатой меховой оторочкой. В 20-30-е годы XVI века широкое распространение получает набрасываемый на плечи фарадж с длинными, свободно висячими рукавами. Халат с «ложными» рукавами, как отмечает Ф. Готтенрот, скорее всего выработался из парфянского одеяния. Позже этот рукав трансформировался в острый мыс элчек, характерный для мужского чуха, носимого азербайджанцами в XVIII-XIX вв. (Садыхова С., 2005, с. 37).

Наиболее существенным и особенным элементом сефевидского костюма являлся головной убор – кулах. Он имел особую «бутылеобразную» форму, на которую наматывался тюрбан. Кулах напоминал средневековый шлем и имел 12 вертикальных выемок в честь 12 шиитских имамов. Чалмой для кулаха служил дюльбенд (европейцы переименовали его в тюрбан) – полосатый шарф, сотканный из льняной или хлопчатобумажной ткани. Золотистый конец дюльбенда – фач, после намотки ткани на кулах, падал с левой стороны на плечо. Сефевидские шахские и аристократические головные уборы украшались изображениями роз и других цветов, а также справа к чалме приклеплялся

джигга (гребешок), украшенные изумрудами и рубинами (рис. 4).

*Рис.4. Читающий книгу, XVI в. Работа Солтана Мохаммеда.
(Гос. Публичная библиотека им. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде)*

Верхняя одежда сефевидских женщин шилась из дорогого бархата и парчи, вышивалась золотыми и серебряными нитями, украшалась драгоценными камнями и жемчугом, дополнялась золотыми цепочками и поясами. Пояс – важная деталь как в мужской, так и в женской одежде, являлась элементом декора, на нем прикреплялись мешочек, кисет, используемые для различных целей, в основном для денег.

Самым распространенным головным убором был арахчын, в основном двух видов: девичий и для замужних женщин. Богатые женщины украшали его плетением из золота и других драгоценных металлов. При выходе на улицу женщины покрывали голову белым платком чаршаб, лишь девушкам и пожилым женщинам разрешалось выходить на улицу без него.

В первой половине XVII века женское верхнее платье становится более узким, плотно облекая стан. Две его стороны застегивались до талии на мелкие пуговицы, а спереди был разрез на юбке. На груди был разрез в форме карэ, обшитый шнуром сарыма, сквозь который виднелось нижнее платье. Под платье надевались шаровары, которые драпировались у щиколоток в мягкие складки. Пояс представлял собой узкую полоску материи, спускающуюся ниже талии и завязывающуюся на животе небольшим узлом. Головной убор представлял собой диадему, которая прикреплялась к невысокой круглой шапочке, украшенной небольшим черным перышком.

В XVII в. ткацкие и портняжные мастерские и предприятия находились в основном в городах. В этот период самыми крупными центрами ткачества были Тебриз, Ардебил и Шамахи. В то же время такие города как, Гянджа, Нахчыван, Баку, Араш, Шеки, Марага, Ордубад и Меренд также занимали видное место в этой отрасли. Тебриз славился своим бархатом, атласом, кумачом, Ардебил тафтой, «дуваг», габа, Шамахи, тонкой шелковой тканью (дараи), Шамахинской тафтой, Нахчыван узорной тканью. Исторические источники, миниатюры, путешественники подтверждают, что в этот период в комплексе одежды азербайджанцев были вещи, сшитые из шерстяных, хлопчатобумажных, льняных (тканей), шелковых тканей и изготовленные из кожи, различные декоративные украшения, имеющие свой стиль покроя и форму шитья (Азербайджанская Национальная Энциклопедия (спец. том «Азербайджан») Научный центр «Азербайджанская Национальная Энциклопедия», 2012, с. 137).

Азербайджанская одежда создавалась искусными мастерами-ремесленниками этого периода. В ее украшении принимали участие вышивальщицы, золотых дел мастера, поэтому костюм в целом представлял собой драгоценное изделие. Весь костюм в своей сказочной красоте представлял собой ларец с драгоценностями, сокровищницу, выставленную напоказ. Народные мастера использовали богатые художественные традиции и добивались высокой художественности в своих изделиях. Красота окружающего мира, творческий подход к своему делу, помогали им продолжать многовековые традиции и создавать все новые шедевры.

Результаты исследования

Изучение истории материальной культуры на основе костюма – яркое проявление бережного отношения к классическому наследию нашего народа. Костюм всегда, на протяжении всей истории Азербайджана, меняясь вслед за развитием общества, являлся отражением исторического процесса. Изучая его, мы воссоздаем историю своей страны и это дает нам возможность более наглядно представить социальную иерархию, материальное состояние, вкусы и предпочтения людей того или иного периода.

Изменения в стиле одежды связаны с идеологией, мировоззрением и религией, а также с влиянием культурных связей между странами и регионами, что мы и наблюдаем в азербайджанском средневековом костюме.

Список литературы

1. Мамедов. И.М., (2020). История Азербайджана (с древнейших времен до наших дней), учебник. Баку, изд-во «Ляман Нашрият Полиграфия» ООО.
2. Бабаев И.А., (1990). Города Кавказской Албании в IVв. до н.э – IIIв. н.э. – Баку: Элм
3. Бабаев И.А., (1998). Великий шелковый путь и Азербайджан. Баку, с. 16-30.
4. Средневековый Великий Шелковый путь – как главный торговый путь соединявший Восточную Европу и Азию. Ortaçağ'ın Büyük İpek Yolu:

Doğu Avrupa'yı Asya'ya Bağlayan Ana Ticaret Yolu Доцент к.и.н. Экрем КАЛАН*.

5. Готтенрот Ф., (1885) История внешней культуры. Одежда, домашняя утварь, полевые орудия народов древних и новых времен.т1 Изд. товарищества. М.О. Вольф: С- Петербург, Москва,с 36-41,с.133-156.

6. Goets H, (1931) The history of Persian Art. A survey of Persian Art. New-York, Pp.2227-2253.

7. Пугаченкова Г.А., (1956) К истории костюма Средней Азии и Ирана XV-первой половины XVIвв. По данным миниатюр. Труды САГУ, вып. XXXI, с. 85-119.

8. Карпини Джованни дель Плано, (1911) История монголов. Путешествие в восточные страны. Пер. А.И.Малеина, СПб, с.224.

9. Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. Пер. Б.Б.Михайлова. «Артия», Прага, 1986, с. 496.

10. Азербайджанская Национальная Энциклопедия (спецтом “Азербайджан”). Научный центр «Азербайджанская Национальная Энциклопедия», 2012.

11. Садыхова, С (2005) Средневековый костюм Азербайджана (по данным миниатюр) Баку: ЭЛМ.

Babayeva Nigar Ramiz qızı

**Qədim dövrlərdən XVIII əsrin sonlarına qədər
Azərbaycan geyimlərinin formalaşma mərhələləri**

Xülasə: Bu məqalədə Azərbaycan xalq geyiminin inkişaf mərhələləri araşdırılır və geyim mədəniyyətinin öyrənilməsinin aktuallığı əsaslandırılır. Məqalə xalqın tarixi, adət və ənənələri ilə sıx bağlı olan milli mədəniyyət obyektini kimi geyimi nümayiş etdirmək məqsədi daşıyır. Tədqiqatın digər məqsədi kostyumun və onun təfərrüatlarının inkişafını araşdırmaq, eləcə də kostyumun xalqın ideallarını və dünyagörüşünü necə əks etdirdiyini nümayiş etdirmək olub.

Açar sözlər: kostyum, geyim, mədəniyyət, təhsil, tarix

Babayeva Nigar Ramiz gizi

**Formation Stages of Azerbaijani Costumes from the Ancient Times
till the End of the XVIII Century**

Summary: This article examines the stages of development of Azerbaijani folk costume and substantiates the relevance of studying clothing culture. The article aims to demonstrate costume as a national cultural object closely linked to the history, customs, and traditions of the people. Another goal of the study was to examine the development of the costume and its details, as well as to demonstrate how costume reflects the ideals and worldview of the people.

Key words: costume, clothing, culture, study, history

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 18.11.2025

Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, ADMİU-nun dosenti Gülnaz Mədətova

UOT: 7

ORCID: 0009-0000-3190-4051

<https://doi.org/10.52094/YGIT7910>

Arzu Quliyeva Həbib qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Magistrant
arzuturksoy@hotmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ KERAMİKA SƏNƏTİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məqalədə elmi-tədqiqat işinin mövzusunə müvafiq olaraq müasir dövrdə keramika sahəsinin inkişaf xüsusiyyətlərini, ənənəvi sənətkarlıq texnikalarını bədii yaradıcılığına tətbiq edən rəssamların yaradıcılığının əsas layihələrini təhlil yolu ilə açıqlanmışdır. Məqalədə ənənəvi sənətkarlıq metodlarının tətbiqilə bədii keramika sahəsi üzrə fəaliyyətdə olan və yaradıcı sənayelərin bir hissəsini təşkil edən mərkəzlərdən bəhs edilir. Bu mövzuda araşdırma aparan tədqiqatçıların materiallarında məqalədə adıçəkilən rəssamlar haqda məlumatlara rastlamadığımıza görə və bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən mərkəz və qurumlara istiqamətlənən konkret təhlillər aparılmadığı üçün açıqlamanın əvvəlində sadalanan mövzulara müraciət edilib. Tədqiqat müasir dövrdə keramika sahəsində görülən işləri yalnız sənətkarlıq cəhətdən deyil, həm də bu sahənin kreativ iqtisadiyyatda və yaradıcı sənayelərdə olan rolunu təhlil edir. Məhz bu cəhətinə görə elmi işin yeniliyi sənətkarlığın əmtəələşmə imkanını və bu sahədə çalışanların rolunu, adıçəkilən sahənin iqtisadiyyatın turizm qoluna dayanıqlı inkişaf dəstəyini göstərməkdir. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir keramika sənətində görülən işlər, bu sahələrin inkişaf xüsusiyyətləri, yaradıcı sənayelərin əsas məqsəd və vəzifələrini təhlil etməkdir. Nəzəri nəticələri yaradıcı sənayelərin hazırkı vəziyyətini təhlil edir. Keramika sahəsinin inkişaf xüsusiyyətlərini bu sahədə görülən əyani işləri təhlil etmədən anlamaq çətindir.

Məqalənin hazırlanması üçün müşahidə, analiz və sorğu metodlarından istifadə olunub.

Açar sözlər: keramika, yaradıcı sənayelər, sənətkarlıq, ənənəvi sənət, müasir dövrdə sənətkarlıq.

Giriş. Azərbaycan keramika sənətinin tarixi haqda. Azərbaycan keramika sənətinin ilk nümunələri hələ b.e.ə. dövrdə yaranmış və zamanla inkişaf qət edərək dekorativ-tətbiqi sənətlərdən biri kimi mədəni irsimizin mühüm qollarından birinə çevrilmişdir. Bu qədim sənət növü əsrlər boyu torpaqlarımızda yaşayan müxtəlif xalqların və həmçinin azərbaycanlıların həyat tərzindən xəbər verir. Hazırda muzey və kolleksiyalarda nümayiş etdirilən maddi irsimizin keramika nümunələri ölkəmizin müxtəlif ərazilərindən tapılıb və tədqiq edilib. Belə tədqiqatlar bu gün də davam edir və müxtəlif qədim yaşayış ərazilərindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılan yeni nümunələr mədəni irsə qazandırılır. Qeyd olunan maddi mədəniyyət nümunələri içərisində həm bədii keramika nümunələri, həm də məişətdə istifadə olunan müxtəlif təyinatlı qablara rastlaya bilərik. Elə bu da bizə deməyə əsas verir ki, keramika sənəti istər insanların məişət həyatında, istərsə də incəsənətdə vacib yer tutur.

Azərbaycan ərazisinin təbii ehtiyatlarına əsasən keramika nümunələri əsasən qırmızı və şamotlu gildən hazırlanırdı. Belə qablar üzərində cızma, relyefli naxışlar, şirəaltı boyakarlıq texnikası ilə işlənmiş bəzək motivləri, həmçinin, rəngli şirə üsulunun tətbiqinə rast gəlinirdi. Materialların çeşidinin artması və texnikaların təkmilləşdirilməsi nəticəsində müəyyən dövrdən sonra lüstr texnikası (yəni müəyyən dərəcə bişirilərək şirəli qabların səthinə həkk olunan qızıl və gümüş məhlul) ilə bəzədilmələr də keramikanın bədii tərtibatına rəngarənglik qatır.

Müasir dövrdə keramika nümunələri. Müasir dövrdə keramik boşqablar həm məişət istifadəsində, həm də dekorasiyada mühüm yer tutur. Keramika indi həm də bəzək əşyası üçün nümunədir. Xüsusilə son 5 ildə ölkədə yaradıcı sənaye sahələrinə artan maraq özünü keramika sahəsində də göstərir. Bu gün istehlakçıların yerli rəssamların hazırladığı keramika nümunələrinə yüksək maraq göstərdiyi müşahidə olunur.

Dövlət tərəfindən bədii keramika ilə məşğul olan rəssamlara edilən vergi güzəştləri hesabına bu sahədə rəqabətlik sürətlə artır. Bu da sahənin bazar iqtisadiyyatında tutduğu yerin və marketing həllərinin genişlənməsinə imkan verir.

Keramika sahəsilə həm fərdi qaydada rəssamlar, həm də sənətkarlıq mərkəzləri məşğul olur. Belə sənətkarlıq mərkəzlərinə nümunə kimi “Nargis Porcelain” keramika fabriki, “Ənənəvi İncəsənət Mərkəzi”, “Terracota ceramics” yaradıcılıq studiyası, “Gilabi ceramics” mərkəzinə nümunə göstərə bilərik. Bu mərkəzlərin fəaliyyəti çoxşaxəli və geniş olduğu üçün onların fərdi qaydada təhlil edilməsi məqsədəuyğundur.

Bu məqalədə fərdi rəssamların yaradıcılıq fəaliyyətləri təhlil edilir.

Akademik prinsiplərin və qədim texnikaların tətbiqi ilə, ənənəvi naxış və motivlərdən ilhamlanaraq hazırlanan, müasir texniki yeniliklər və avandlıqların köməyi ilə ərsəyə gətirilən keramika nümunələrinin təhlili tədqiq edilən mövzunun əhəmiyyətilə vacib bağlılığı səbəbilə məqsədəuyğun hesab edildiyindən iki fərdi rəssamın yaradıcılığında yer verdiyi əsas layihələrinə nəzər salaq. Şəms Ağaverdiyeva və Şəhriyar Mərdiyevin akademik və yaradıcılıq fəaliyyətində əhəmiyyətli məqam sayılan ortaq xüsusiyyət hər iki rəssamın ölkəmizdə ilk dəfə keçirilən beynəlxalq layihənin məzunu olmalarıdır. Belə ki, bu layihə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə, “İçərişəhər” Dövlət-Tarix Memarlıq Qoruğu İdarəsi və Böyük Britaniyada yerləşən Ənənəvi Sənətkarlıq üzrə Kral Çarlz Məktəbinin təşkilatçılığı ilə 2012-2015-ci illərdə keçirilib. Layihə çərçivəsində bir neçə sahə üzrə, o cümlədən keramika sahəsində həm texniki, həm də bədii tərtibat istiqamətləri üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnən rəssamlar öz akademik biliklərini daha da inkişaf etdirmiş, təbiət qanunları, həndəsi, biomorfik, zoomorfik naxış və motivlərin tarixi, onların təsnifatı, müasir avadanlıqlara işin əsaslarını kimi həm nəzəri, həm də əyani praktiki təlim keçmişlər. 2015-ci ildə layihəni müvəffəqiyyətlə bitirdikləri vaxtdan etibarən Ənənəvi İncəsənət Mərkəzinin əməkdaşı kimi yaradıcılığa bu qurumda davam edirlər.

İstedadlı gənc rəssamlardan olan Şəms Yaqub qızı Ağaverdiyeva 1989-cu ildə Bakı şəhərində anadan olub. Orta təhsil illərindən rəssamlıqla məşğul olsa da, bu sahədə peşəkar fəaliyyətə və ixtisaslaşmaya 2005-ci ildən başlayıb. Rəssamın yaradıcılığında qobelen, dekorativ boyakarlıq, miniatür və təzhib sənəti nümunələri olsa da hazırda aparıcı yeri keramika tutur. Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasında 2006-2010-cu illərdə bakalavr pilləsi üzrə “Dekorativ-tətbiqi sənətlər” fakültəsinin “Keramika” ixtisasında təhsil alıb. 2010-2012-ci illərdə “Dekorativ-tətbiqi sənətlər” fakültəsinin “Bədii toxuculuq” ixtisası üzrə magistr səviyyəsində təhsil alıb. 2012-ci ildən Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasında tədris ustası kimi çalışıb. 2015-ci ildən günümüzədək Ənənəvi İncəsənət Mərkəzində keramika üzrə forma və bədii tərtibatların hazırlanması sahəsində yaradıcı fəaliyyətinə davam edir.

Şəms Ağaverdiyevanın yaradıcılığında mühüm yer alan layihələrin bir neçəsinin təhlilinə nəzər salsaq aydın görünür ki, rəssam öz işlərində mənəvi-fəlsəfi ideyalarını təbiətdən əsas alaraq tapdığı maraqlı formalar ilə birləşdirməyə çalışmışdır. Müxtəlif illərdə ərsəyə gətirdiyi “Həyat”, “Dalğa,

“Şuşa”, “Şamdan”, “Ritmlər” əsərlərini bədii, texniki və semantika cəhətdən daha ətraflı təhlil etməklə, qənaətimizi əsaslandırmağa çalışmışıq.

“Həyat” – 2009-cu ildə rəssamın ilk peşəkar yaradıcılıq işlərindən olan və triptix formasında hazırlanan əsərin əsas materialını şamot təşkil edir. Triptixi təşkil edən birinci forma 40x25 sm, ikinci forma 30x20, üçüncü forma isə 15x15 sm ölçülərindədir. Triptix interyerdə istifadə məqsədilə hazırlanıb və “art-obyekt”dir. Burada kompozisiyanın əsas ideyası ailə bağlarının əhəmiyyəti və ailədaxili münasibətlərin fərdlər arasında olan qarşılıqlı vəhdətinin təsviridir. Birinci fiqur iri və kobud konturlara malik, ağac formasındadır. Bu fiqur ailənin başçısını təmsil edir. İkinci fiqur qurucu və birləşdirici olan, yarpaqşəkilli ana fiqurudur. Üçüncü fiqur isə ailənin ən kiçik fərdini, yəni övladı təmsil edən qönçədir.

“Dalğa” – 2010-cu ildə Şəms Ağaverdiyevanın akademik təhsilin ilk pilləsini başa vurduğu ərəfədə ərsəyə gətirdiyi layihəsidir. Dekorativ fiqurun materialını şamot, ölçüsü isə 70x45 sm təşkil edir. Kompozisiya hələ də kəşf edilməmiş və sonadək öyrənilməmiş, sirlərlə dolu olan möcüzəli dənizaltı aləmi özündə ehtiva edir. Texniki xüsusiyyətlərinə əsasən eksteriyer şərtlərində istifadəyə əlverişli olan fiqurun bədii tərtibatında dənizin fırtınalı və sakitlik vəziyyətinin təzadlı təsviri də yer alıb. Dekorativ fiqur sonda oksidləşmiş mat keramik şirə ilə örtülmüşdür.

Şamdan formalı triptix isə rəssamın üçüncü maraqlı layihəsidir. Dulus alətində hazırlanmış formaların əsas materialı terrakota rəngli qırmızı gildir. Formanın səthi şəffaf keramika şirəsi ilə örtülüb. Şamdanlar şəbəkəli oyma üsulu ilə hazırlanıb. İki hissədən, yəni hündür günbəzşəkilli üst hissə və onu dəstəkləyən altlıqdan ibarət şamdanların ölçüləri 25x10 sm, 20x10 sm və 12x10 sm təşkil edir. İnteriyerdə istifadəsi əlverişli olan funksional formaların əsas ilham mənbəyi Azərbaycanın məscid memarlığına xas günbəz strukturlarıdır.

Şəms Ağaverdiyeva Azərbaycan mədəni irsinin mühüm hissəsini təşkil edən memarlıq abidələrinin bədii-memarlıq tərtibatında yer verilən motivlərdən də bəhrələnmişdir. 36 sm diametrli, ağ gildən hazırlanmış və şirəaltı boyalarla işlənmiş dekorativ divar saati buna bariz nümunədir. Naxçıvanın Qarabağlar ərazisində yerləşən eyniadlı kompleksə həsr olunmuş kompozisiyanın bədii tərtibatında Türk-İslam mədəniyyətlərinə xas rumi naxışları yer alıb. Kompozisiya şəffaf şirə ilə örtülmüşdür.

Rəssamın ideya və müxtəlifliyi ilə seçilən fiqur və kompozisiya layihələrindən savayı həm də müəyyən edilmiş formalar üçün hazırladığı bədii

tərtibat layihələri də var. 2025-ci ildə ildə Bakıda keçirilən “Beynəlxalq Xalça Festivalı” üçün hazırlanmış xüsusi seriyadan olan güldanın bədii tərtibatı buna bariz nümunədir. Rəssamın “Ritmlər” adlandırdığı güldanın hündürlüyü 24 sm təşkil edir. Güldanın hazırlanmasında ağ gildən istifadə olunub. Kompozisiyada zəngin xalçaçılıq irsimizin və ənənələrimizin səciyyəvi elementlərini özündə daşıyan Quba və Gəncə-Qazax xalçaçılıq məktəbinə aid naxışlardan istifadə olunub. Rəssam müxtəlif bölgələrə xas motivləri bir kompozisiyada birləşdirməklə milli birlik və bütövlüyü simvolizə etmişdir. Kompozisiyanın rəng həllində xalça sənətinin məşəyyəinə xas olan əsas rənglər – göy, yaşıl və qırmızı rəng, həmçinin köməkçi tonlar istifadə olunub.

Rəssam öz yaradıcılığında torpaqlarımızın birliyi və bütövlüyü, həmçinin tarixi qələbəmizi özündə əks etdirən mövzulara da yer vermişdir. Nümunə kimi Şuşa şəhərinə həsr olunmuş 32 sm ölçülü ağ gildən hazırlanmış boşqabın bədii tərtibatını göstərə bilərik. Şirəaltı boyalarla işlənmiş kompozisiya sonda şəffaf ağ keramika şirəsi ilə örtülüb. Mərkəzi hissədə Şuşa şəhərində olan Gövhərağa məscidi təsvir olunmuşdur. Haşiyə hissəsində isə Mehmandarovlar malikanəsinin divar rəsmlərindəki çiçək motivlərindən istifadə olunmuşdur. Əlvan rəngli boyalardan istifadə boşqaba rəngarənglik qatmışdır.

Yaradıcılığını təhlil etdiyimiz digər bir sənətkar gənc və istedadlı keramika ustası Şəhriyar Tələt oğlu Mərdiyev 1990-cı ildə Bakı şəhərində anadan olub. 2008-ci ildə Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyasının Dekorativ-tətbiqi sənət fakültəsinin keramika ixtisasına qəbul olub. 2012-ci ildə təhsilini başa çatdırıb. Xarici mütəxəssis Adam Uilliamson ilə birgə təşkil etdikləri təlim və ustad dərslərində 3D həndəsə icra etmiş, SABAH layihəsi çərçivəsində 2020-2023-cü illərdə zərgərlik, ağac sahələrinə aid texnikaları da təcrübədən keçirmiş və tətbiq etmişdir. Rəssamın fərqli vaxtlarda icra etdiyi “Həyat”, “Hərəkət”, “Qar çiçəyi”, “Barama”, “Pianoçu”, “Yumaq”, “Naxçıvan” əsərlərini bədii, texniki və semantika cəhətdən daha ətraflı təhlil etməklə qənaətimizi əsaslandırmağa çalışmışıq.

Onun yaradıcılığına müxtəlif texnika və janrlarda işlədiyi təsviri sənət nümunələri, keramikadan hazırlanan və müxtəlif texnikaların tətbiqi ilə işlənən güldan, dekorativ boşqab, mücrü, fiqurlar və heykəllər daxildir.

Şəhriyar Mərdiyevin hazırladığı “Həyat” adlı kompozisiyanın (2016) ölçüsü 40x40 sm olub, şamotlu gildən yapma üsulu ilə düzəldilmişdir. Sənətkarın ilham mənbəyi Şirvanşahlar Sarayı Tarixi-Memarlıq Kompleksinə daxil olan türbənin fasadında yer alan damla formalı, daş oyma üslub ilə işlənmiş medalyondur. Medalyonun içərisində xəttatlıq üsulu ilə

“Əlhəmdülillahi və əla həmə’ihi” (Allaha və onun nemətlərinə həmd olsun) sözləri həkk olunmuşdur. Medalyonda yazılan sözlərin məna və məzmununa uyğun olaraq kompozisiyanın mərkəzində əllərin dua (şükür) vəziyyətində aldığı forma yerləşdirilmişdir. Ənənəvi sənətkarlıqda kvadrat forma yeri, vesika isə həyat işığını simvolizə edir. Bu iki həndəsi forma üst-üstə yerləşdirilərək kompozisiyanın əsas strukturunu təşkil edirlər. Kompozisiya 2 hissəlidir: sol və sağ hissə dua edən əlləri, mərkəzdə qalan boşluq isə həyatı, yeni dövrün başlanğıcını simvolizə edir. Aşağı hissəyə düşən boşluq bonsai bitkisi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Beləliklə, forma həm funksionallığı ilə seçilir, həm də bitkinin yerləşməsi ilə yeni həyatın inkişafını öz məna etibarilə birləşdirir.

“Hərəkət” adlanan əsər (2011-2012) rəssamın həyat ağacını simolizə edən keramik panno-heykəlidir. Bu kompozisiyanın mərkəzində sfera, yəni kürə və onun ətrafında fırlanan 4 pər düzbucaqlı gövdənin üzərində qurulmuşdur. 4 pər 4 həyat ünsürünü – su, od, hava və torpağı simvolizə edir. Mərkəzdəki kürə yerin simvoludur. Kürəni əhatələyən 4 pər həyatın dövriliyinə, ünsürlərin və həyat komponentlərinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsinə işarədir. Kompozisiyanın hündürlüyü 75 sm, eni 65 sm təşkil edir.

Relyef texnikasının tətbiqi ilə ağ gildən hazırlanmış “Qar çiçəyi” (2017) adlanan 26 sm ölçülü dekorativ boşqab rəssamın növbəti işlərindən biridir. Bu kompozisiya mərkəzi simmetriya əsasında qurulmuş, həndəsi və nəbati naxışların sintezindən yaranan bədii tərtibatla tamamlanmışdır. Buz kristallarının Yer səthinə tək-tək düşməsi və onların hər birinin xüsusi, fərdi formaya malik olması rəssamın bu mövzunu seçməsi üçün ilham mənbəyi olub. Qar dənəsi atmosferdə müxtəlif temperatur və rütubət zonalarında hərəkət etməsilə mürəkkəb formalar meydana çıxır ki, bunun da hər bir qar dənəsinin öz detalları ilə fərqlənməsilə nəticələnir. Onlar səkkiz geniş təsnifat və ən azı 80 fərdi variantlar üzrə təsnif edilə bilər. Buz kristalları üçün birləşmələrin meydana çıxma biləcəyi əsas formalar – iynəvari, sütunvari, lövhəvari və çubuqvari formalardır. Hər bir dənə həddindən artıq soyuq olan bulud su damcılarını cəlb edərək, həddindən artıq doymuş hava kütlələrindəki bir toz hissəciyinin ətrafında damcıya dönür və donaraq kristal şəklində toplanır. Qar şəffaf buzdan əmələ gəlməsinə baxmayaraq ağ rəngdə görünür. Bu, qar dənələrinin kiçik kristallıq küncələri tərəfindən bütün işıq spektrinin diffuzion əks olunması ilə əlaqədardır. Rəssam qar dənəsinin məhz bu xassəsini nəzərə almışdır. Həndəsi element daxilində biomorfik çiçəklər isə qışda çıxan qar çiçəyini simvolizə edir. Kompozisiyanın müxtəlif tekstura və tərkibə malik rəngli şirələrle tamamlanması ona xüsusi əlvanlıq verir.

Barama güldan rəssamın 2019-cu ildə Şəki regionunun mədəni irs nümunələrindən ilhamlanaraq hazırladığı silsilə xarakterli işlərdən biridir. Güldanın ideyası barama pupunun hazır formasıdır. Gilin səthinə çəkilən ağ mat mına ilə baramanın təbii teksturası əldə olunub. Güldan ağ gildən düzəldilib və hündürlüyü 30 sm-dir.

“Pianoçu” rəssamın 2010-cu ildə yaratdığı dekorativ heykəldir. Bu fiqurun əsas ideyası incəsənətlə məşğul olan yaradıcı insanın ilhamlanma anında kənardan görünən vəziyyətini göstərir. Materialı qırmızı şamotlu terrakota gildir və hündürlüyü 50 sm təşkil edir. Əsər kiçik ölçülü heykəltəraşlıq qrupuna aiddir.

“Yumaq” adlı güldan – funksional dekorativ obyektlərdən biridir. Güldan 20 sm hündürlüyə malikdir. Onun forması ip yumağından ilhamlanaraq hazırlanıb. Üzərində həndəsi relyeflə örtülüb. Relyefdəki həndəsi ardıcılıq cəhrə üstündəki yumağın səthində ipin fırlanma ardıcılığı nəticəsində yaratdığı naxışları təəssüm etdirir.

“Naxçıvan” adlanan güldan rəssamın memarlıq irsimizlə bağlı layihələrindəndir. Silsilə olaraq hazırlanmış güldanların hər biri müvafiq regionun görkəmli abidəsindən ilhamlanaraq ərsəyə gətirilib. Bu layihənin məqsədi memarlıq nümunələrinin interyerdə funksional obyekt kimi canlandırılması və istifadəsini təmin etməkdir. Güldan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində yerləşən Qarabağlar türbəsinin proporsiyalarını özündə əks etdirir və onu bamiyə şəkilli həndəsi quruluşunu memarlıq dilində təkrarlayır. Güldanın hündürlüyü 30 sm təşkil edir. Materialı fayans olan güldanın üzərində kufi yazıları xatırladan həndəsi dekor kompozisiyanın bəzək elementidir.

Nəticə: Aparılan araşdırmadan belə qənaətə gəlmək olar ki, hazırda keramika sahəsində icra olunan peşəkar layihələr özündə konseptual yenilik və milli ideyaların vəhdətini, eyni zamanda texniki baxımdan yenilikçi və bir o qədər də qədim ənənələrə bağlı olan üslubu əks etdirir. Belə ki, yuxarıda adıçəkilən rəssamlar ideya müəllifi olduqları və özləri tərəfindən icra olunan layihələrin ideyasında milli motivlərə, ənənəvilikə yer verməyə çalışmışlar. Bununla birgə, sadalanan işlərin texniki olaraq ərsəyə gəlməsində müasir texnoloji avadanlıqlar və materiallardan istifadə olunması konseptual tərzə əldə etməyə imkan verir və rəssamların yenilikçi həllərə olan marağını göstərir.

Eyni zamanda bu sahədə fəaliyyət göstərən özəl təşkilatların və dövlət dəstəyi ilə yaradılmış mərkəzlərin və qurumların olması qədim xalq sənətinin müasir dövrdə peşəkar yanaşma tərzə ilə inkişafından xəbər verir. Tədqiqatın

sonrakı mərhələlərində dövlətin mədəniyyət siyasəti içərisində yaradıcı sənayelərin rolu və onun digər tədqiq olunan sahələr üzrə də inkişaf tendensiyasının izlənilməsi məqsəduyğundur.

Guliyeva Arzu Habib gizi

Development Features of Ceramic Art in the Modern Era

Summary: From the research conducted, it can be concluded that the professional projects currently being implemented in the field of ceramics reflect the unity of conceptual innovation and national ideas, as well as a style that is technically innovative and at the same time connected with ancient traditions. Thus, the above-mentioned artists have tried to include national motifs and traditionality in the ideas of their projects. At the same time, the use of modern technological equipment and materials in the technical development of the listed works allows for a conceptual style and shows the artists' interest in innovative solutions.

At the same time, the presence of private organizations operating in this field and centers and institutions created with state support indicates the development of ancient folk art with a professional approach in the modern era. In the subsequent stages of the research, it is appropriate to monitor the role of creative industries in the cultural policy of the state and its development trend in other researched areas.

Key words: ceramics, creative industries, crafts, traditional art, crafts in the modern era

Гулиева Арзу Габиб гызы

Особенности развития керамического искусства в современную эпоху

Резюме: На основании проведенного исследования можно сделать вывод, что профессиональные проекты, реализуемые в настоящее время в области керамики, отражают единство концептуальной инновационности и национальных идей, а также стиль, который является технически новаторским и одновременно связан с древними традициями. Таким образом, упомянутые художники стремились включить национальные мотивы и традиционность в идеи проектов, авторами и исполнителями которых они являются. В то же время использование современного технологического оборудования и материалов в техническом оформлении

перечисленных работ позволяет создать концептуальный стиль и демонстрирует интерес художников к инновационным решениям.

В то же время наличие частных организаций, работающих в этой области, центров и учреждений, созданных при государственной поддержке, указывает на развитие древнего народного искусства с профессиональным подходом в современную эпоху. На последующих этапах исследования целесообразно проследить роль креативных индустрий в культурной политике государства и тенденции их развития в других исследованных областях.

Ключевые слова: керамика, креативные индустрии, ремесла, традиционное искусство, ремесла в современную эпоху.

Məqalənin redaksiyaya daxilolma tarixi: 02.12.2025

Rəyçi: Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, ARA-nın dosenti Gülnar Seyidova

MƏQALƏNİN TƏRTİBİ QAYDALARI

“**ADMİU-nun ELMİ ƏSƏRLƏRİ**”ində məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap olunur. Məqalənin əlyazmasını kompüterdə Microsoft Word redaktorunda Azərbaycan, rus və ingilis dillərində, Times New Roman şrifti ilə, 12 ölçüdə, 1,5-intervalla, A4 formatlı ağ vərəqdə tərtib etmək lazımdır. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.

Məqalənin başlanğıcında yağı şriftlə sol küncdə məqalənin UOT indeksi, müəllifin ORCID identifikatoru, sağ küncdə yağı şriftlə müəllifin soyadı, adı, atasının adı, işlədiyi, yaxud təhsil aldığı müəssisə, elmi adı, elmi dərəcəsi və ya fəxri adı, e-mail ünvanı, ortadan yağı baş hərflərlə məqalənin adı yazılmalıdır. Ardınca ortada məqalənin yazıldığı dildə “Xülasə” yazılır və məqalənin xülasəsi verilir. Daha sonra yağı şriftlə “açar sözlər” ifadəsi yazılır, iki nöqtə qoyulur və 6-10 açar söz verilir.

Daha sonra məqalə özü, ardınca elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və sair aydın şəkildə verilməlidir.

Sonda ədəbiyyat siyahısı və digər iki dildə xülasə (müəllifin adı və məqalənin adı həmin dillərdə göstərilməklə) (“резюме” və “summary”), həmçinin həmin dillərdə açar sözləri (“ключевые слова” və “key words”) verilməlidir. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımından ciddi hazırlanmalıdır.

Hər nömrə üçün bir müəllif yalnız bir məqalə göndərə bilər.

İstinadlar aşağıdakı qaydada verilməlidir:

Sitatlar aşağıdakı şəkildə verilməlidir: sitat dırnaqda verildikdən sonra mötərizədə, müəllifin familiyası və inisialları, nəşr ili, səhifə göstərilməlidir; nöqtə mötərizədən sonra qoyulur. Məsələn: “Payızda yarpaqlar rəngini dəyişir” (Smit, C., 1995, s. 43).

Məqalədə verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısının tərtibi qaydaları:

Kitablar üçün: Müəllifin soyadı, adının baş hərfi, nəşr ili, kitabın adı, şəhər: nəşriyyat. Məsələn: Smit, C. (1995). Müasir incəsənət məkanında süni intellekt. Bakı: ADMİU-nun Nəşriyyatı.

Jurnallar üçün: Müəllifin soyadı, adının baş hərfi, nəşr ili, məqalənin adı. Jurnalın adı, nömrəsi, məqalənin ilk və son səhifəsi. Məsələn: Smit, C. (2010). Ehtiyat tədbirləri. ADMİU-nun Elmi əsərləri, 16(7), 26.

Qəzet məqalələri üçün: Müəllif (soyadı, inisialları). Məqalənin adı // nəşrin adı. – nəşr ili, tarixi. – s. Məsələn: Abdullayev, F. Azərbaycanı Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsindən 24 il keçir // Respublika. – 2019, 9 noyabr. – s. 2.

Konfrans materialları üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) Məruzənin adı // konfransın adı, – şəhər: nəşriyyatın adı, – tarixi, – nəşr ili, – s. Məsələn: Абдуллаев, С.К., Карамалиев, Н.Р. Весовые оценки сингулярных, слабо сингулярных интегралов, максимальных и мелко максимальных функций, ассоциированных обобщенным сдвигом // Труды IV Международного симпозиума «Ряды Фурье и их приложения», – Ростов-наДону: – 28 мая – 3 июня, – 2006, – с. 44-52.; Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

İnternet resursları üçün: Müəllifin soyadı, inisialları. (Materialın nəşr ili, il göstərilməyibsə, “tarix yoxdur” ifadəsini bildirən “t. y.” hərflərini yerləşdirin). Veb-səhifənin başlığı. Saytın adı. URL. Məsələn: Qafarov, V. (2024). Sabah Don Kixot bizə gələcək! Teatro. URL: <https://teatro.az/az/post/vidadi-qafarov—sabah-don-kixot-bize-gelecek-1242>

Arxiv materialları üçün: Sənədin adı // arxivin adı, fondun, siyahının, işin nömrələri, vərəqlərin sayı. Məsələn: Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 11.

Kartoqrafik nəşrlər (Xəritələr, atlaslar) üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) əgər varsa, əsərin adı [nəşrin növü] /miqyas / – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası [Xəritə] / – Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, – 2014. – 444 s.; Dünyanın fiziki xəritəsi [Xəritə] / 1:50 000 000 / – Bakı: Bakı Kartoqrafiya fabriki, – 2005. – 1 v.

Normativ-hüquqi sənədlər üçün: Rəsmi sənədin adı // qəbul edilməsi və dəyişikliklər haqqında məlumat. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.; Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия // Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. – Париж: ЮНЕСКО, – 2011. – VII, – 103 с.

Notlar üçün: Notlar Müəllif (soyadı, inisialları) əgər varsa, əsərin adı [Notlar]: / Klavir, partitura və s. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Hacıbəyli, Ü. Leyli və Məcnun operası [Notlar]: / Klavir. – Bakı: Işıq, – 1984. – 240 s. Караев, К.А. Третья симфония для камерного оркестра [Ноты]: – Москва: Советский композитор, – 1968. – 110 с.

Təsviri materiallar üçün: Müəllif (soyadı, inisialları) və ya əsərin adı [əsərin növü] / Müəllif (inisialları, soyadı); mənbə. – şəhər: nəşriyyat, – nəşr ili. – həcmi. Məsələn: Azərbaycan – Ana Vətən [İzomaterial] / Kamil Nəcəfzadənin əsərlərinin sərgisi; Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı. – Bakı: Azərbaycan, – 1992. – 15 s.

Məqalənin quruluşu:

- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin ORCID nömrəsi
- Müəllifin soyadı, adı, atasının adı
- Müəllifin işlədiyi müəssisənin adı (doktorant və ya dissertant olduğu təşkilatın adı), elmi adı və elmi dərəcəsi, fəxri adı
- Müəllifin e-mail ünvanı
- Baş hərflərlə məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə qısa xülasəsi və açar sözlər (6-10)
- Məqalənin mətni
- İstinad olunmuş ədəbiyyat siyahısı
- Digər iki dildə müəllifin soyadı, adı, məqalənin adı göstərilməklə qısa xülasəsi və açar sözlər (6-10)

Məqalə aşağıdakı hissələrdən ibarət olmalıdır:

- Giriş
- Məsələnin qoyuluşu
- Əsas hissə
- Nəticə (elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, və sair)
- Ədəbiyyat siyahısı

Məqalənin redaksiyaya təqdim olunması:

• Məqalə admiuelmieserler@gmail.com e-ünvanına göndərilməlidir. Məqalənin çap olunması üçün müəssisə tərəfindən təsdiq olunmuş müvafiq sənədlər (məqaləyə 2 rəy) jurnalın məsul katibinə (İnşaatçılar pr. 39, ADMİU, əsas bina, II mərtəbə, Elmi hissə) təqdim edilməlidir.

• Ayrıca vərəqdə müəllif haqqında anket-məlumat əlavə olunmalıdır. Məlumatda müəllifin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi adı, müəssisənin adı, müəssisənin ünvanı, ev ünvanı, e-ünvanı və telefon nömrəsi göstərilməlidir.

• Məqalə jurnalın internet sahifəsindən də göndərilə bilər: <https://admiuelmieserler.az/m%C9%99qal%C9%99-gond%C9%99r/>

• Lazım gəldikdə jurnalın redaksiyası məqalənin nəşri üçün əlavə sənədlər tələb edə bilər.

Məqalələrin çapı ödənişlidir (səhifəsi 7 AZN). Nəşrdən öncə məqalələr plagiat yoxlanışından keçməlidir, Anti-plagiat yoxlanışı StrikePlagiarism proqramı vasitəsilə həyata keçirilir. Müəlliflər StrikePlagiarism proqramından sərbəst şəkildə keçərək yoxlamanın nəticələrini jurnalın redaksiyasına təqdim edə və ya ADMİU-nun Elm və doktorantura şöbəsində ödənişli şəkildə plagiat yoxlanışından keçə bilərlər (21 AZN).

Qeyd: Anti-plagiat proqramının nəticəsi məruzənin jurnalın redaksiya heyəti tərəfindən qəbul olunacağına zəmanət vermir və müəllif, istənilən halda, ekspert rəyindən öncə anti-plagiat yoxlanışından keçməlidir.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Статьи в «НАУЧНЫХ ТРУДАХ АГУКИ» публикуются на азербайджанском, русском и английском языках. Статья должна быть набрана на компьютере в редакторе Microsoft Word на азербайджанском, русском и английском языках шрифтом Times New Roman, кегль 12, интервал 1,5, формат бумаги А4. Объем статьи не должен быть менее 6 страниц.

В начале статьи в левом углу жирным шрифтом указывается УДК статьи, идентификатор ORCID автора, в правом углу жирным шрифтом указывается фамилия, имя, отчество автора, место работы или обучения, ученое звание, ученая степень или почетное звание, адрес электронной почты, посередине жирным шрифтом заглавными буквами пишется название статьи. Затем в середине пишется «Резюме» на том языке, на котором написана статья, и дается краткое содержание статьи. Затем жирным шрифтом пишется фраза «ключевые слова», после нее ставится двоеточие и приводится 6-10 ключевых слов.

Затем следует четко изложить саму статью, а затем научную новизну работы, ее практическое значение, экономическую эффективность и т.д. в соответствии с областью науки и характером статьи.

В конце необходимо предоставить список литературы и резюме на двух других языках (с указанием имени автора и названия статьи на этих языках) («xülasə» и «summary»), а также ключевые слова («açar sözlər» и «key words») на этих языках. Аннотации статей на разных языках должны быть идентичны и соответствовать содержанию статьи. Резюме должно быть строго подготовлено с научной и грамматической точки зрения.

Автор может представить только одну статью в один выпуск.

Ссылки следует указывать в следующем порядке:

Цитаты оформляются следующим образом: после цитаты, взятой в кавычки, в скобках указываются фамилия и инициалы автора, год издания и страница; точка ставится после скобок. Например: «Осенью листья меняют цвет» (Смит, К., 1995, стр. 43).

Список литературы в статье должен быть пронумерован в том порядке, в котором цитируемая литература появляется в тексте, а не в алфавитном порядке. Если та же литература цитируется повторно в

другом месте текста, то цитируемая литература должна быть обозначена предыдущим номером.

Правила составления списка литературы:

Для книг: фамилия автора, инициал имени, год издания, название книги, город: издательство. Например: Смит, К. (1995). Искусственный интеллект в пространстве современного искусства. Баку: Издательство АГУКИ.

Для журналов: фамилия автора, инициал имени, год публикации, название статьи. Название журнала, номер выпуска, первая и последняя страница статьи. Например: Смит, К. (2010). Меры предосторожности. Научные труды АГУКИ, 16(7), 26.

Для газетных статей: Автор (фамилия, инициалы). Название статьи // название публикации. – год издания, дата. – с. Например: Абдуллаев, Ф. Прошло 24 года со дня принятия Конституции Азербайджанской Республики // Республика. – 2019, 9 ноября. – с. 2.

Для материалов конференции: Автор (фамилия, инициалы) Название доклада // Название конференции, – город: название издательства, – дата, – год публикации, – стр. Например: Абдуллаев С.К., Карамалиев Н.Р. Весовые оценки сингулярных, слабо сингулярных интегралов, максимальных и дробно-максимальных функций, ассоциированных обобщенным сдвигом // Труды IV Международного симпозиума «Ряды Фурье и их приложения», Ростов-на-Дону: – 28 мая – 3 июня, – 2006, – с. 44-52.; Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414-2423.

Для интернет-ресурсов: Фамилия, инициалы автора. (Если год публикации материала не указан, вставьте буквы «б. д.», что означает «без даты»). Название веб-страницы. Название сайта. URL-адрес. Например: Гафаров В. (2024). Завтра к нам придет Дон Кихот! Театро. URL: <https://teatro.az/az/post/vidadi-gafarov—sabah-don-quixot-bize-gelecek-1242>

Для архивных материалов: Наименование документа // Название архива, номер фонда, описи, дел, количество листов. Например: Доклад министра иностранных дел Мухаммеда Гасана Гаджинского (Гянджа: 15 июля 1918 г.) // Государственный Архив Азербайджанской Республики, фонд № 1061, оп. № 1, дело № 95, л. – 11.

Для картографических изданий (карты, атласы): Автор (фамилия, инициалы), если есть, название произведения [вид издания] /масштаб/ – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Национальный атлас Азербайджанской Республики [Карта] / – Баку: Бакинская картографическая фабрика, – 2014. – 444 с.; Физическая карта мира [Карта] / 1:50 000 000 / – Баку: Бакинская картографическая фабрика, – 2005. – 1 л.

Для нормативно-правовых документов: Название официального документа // Сведения о его принятии и внесении изменений. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Конституция Азербайджанской Республики // Принята 12 ноября 1995 года (изменения и дополнения от 24 августа 2002 года). – Баку: Ганун, – 2002, – 48 с.; Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия // Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры. – Париж: ЮНЕСКО, – 2011. – VII, – 103 с.

Для нот: Автор нот (фамилия, инициалы) при наличии, название произведения [Ноты]: /Клавир, партитура и т.п. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Гаджибейли, У. Опера Лейли и Меджнун [Ноты]: / Клавир. – Баку: Ишыг, – 1984. – 240 с. Караев, К.А. Третья симфония для камерного оркестра [Ноты]: – Москва: Советский композитор, – 1968. – 110 с.

Для изобразительных материалов: Автор (фамилия, инициалы) или название работы [вид работы] / Автор (инициалы, фамилия); источник. – город: издательство, – год издания. – объем. Например: Азербайджан – Родина-мать [Изоматериал] / Выставка работ Камиля Наджафзаде; Союз художников Азербайджана. – Баку: Азербайджан, – 1992. – 15 с.

Структура статьи:

- Индекс UOT статьи
- ORCID номер автора
- Фамилия, имя, отчество автора
- Наименование учреждения, в котором работает автор (название учреждения, где он является докторантом или диссертантом), ученое звание и ученая степень, почетное звание
- Адрес электронной почты автора
- Название статьи заглавными буквами

- Краткое изложение статьи на языке, на котором она написана, и ключевые слова (6-10)
- Текст статьи
- Список использованной литературы
- На двух других языках фамилия, имя автора, название статьи, краткое резюме и ключевые слова (6-10)

Статья должна состоять из следующих частей:

- Введение
- Актуальность проблемы
- Основная часть
- Заключение (научная новизна работы, практическая значимость и т.д. в соответствии с характером научной области и статьи)
- Библиография

Подача статьи в редакцию:

- Статью следует отправлять на адрес электронной почты admiuelmieserler@gmail.com Для публикации статьи необходимо предоставить соответствующие документы, утвержденные учреждением (2 рецензии на статью), ответственному секретарю журнала (пр. Иншаатчылар, 39, АГУКИ, главный корпус, II этаж, Отдел науки и докторантуры АГУКИ).

- Анкету об авторе следует приложить на отдельном листе. Информация должна включать фамилию, имя, отчество автора, ученую степень, ученое звание, название учреждения, адрес учреждения, домашний адрес, адрес электронной почты и номер телефона.

- Статью также можно подать через сайт журнала: <https://admiuelmieserler.az/m%c9%99qal%c9%99-gond%c9%99r/>

При необходимости редакция журнала может запросить дополнительные документы для публикации статьи.

За печать статей взимается плата (7 AZN за страницу). Перед публикацией статьи должны пройти проверку на плагиат. Проверка на плагиат осуществляется с помощью программы StrikePlagiarism. Авторы могут бесплатно пройти проверку с помощью программы StrikePlagiarism и предоставить результаты проверки в редакцию журнала, либо пройти

платную проверку на плагиат в Отделе науки и докторантуры АГУКИ (21 AZN).

Примечание: Результат антиплагиатной программы не гарантирует, что статья будет принята редакционной коллегией журнала, и автор в любом случае должен пройти антиплагиатную проверку перед экспертизой.

ARTICLE WRITING FORMAT

Articles in the “SCIENTIFIC PAPERS OF ASUCA” are printed in Azerbaijani, Russian and English languages. Manuscripts in Azerbaijani, Russian and English languages must be written on the computer in the Microsoft Word editing in the Times New Roman font 12, with 1,5 interval and in A4 format. The article must be at least 6 pages long.

At the top of the article UDC of the article and ORCID identification of the author in bold is written in the left corner. The author's first name, surname and patronymic, his place of work or study, academic title, academic degree or honorary title and e-mail address in bold must be written in the right corner. The title of the article in bold must be written in the middle. Below in the middle the word “Summary” is written in the language of the article and then the summary of the article is written. Then the phrase “key words” in bold is written, a colon is put and 6-10 key words are written.

Then must be clearly written the article itself, its scientific novelty, significance of its practice, industrial benefit etc. according to the character of the scientific sphere and the article.

Bibliography, summaries in other two languages (the name of the author and the title of the article must be written in the same languages) and key words in the same languages must be written at the end of the article.

Summaries of the article in different languages must be identical and correspond to the content of the article. Summaries must be prepared correctly from the scientific and grammatical points.

Every author can send only one article for each edition.

References must be given as below:

Quotes must be given in the next form: after a quote in the quotation marks the author's surname and initials, the year of edition and the page must be noted in the brackets; a dot is placed after the brackets. For example: “In autumn leaves change their color” (Smith, C., 1995, p. 43).

The bibliography must be numbered not in the alphabetical order, but in the order of their place in the text. If the reference to any literature is repeatedly given in some other places of the text, the same literature must be noted under the same previous number.

The rules of making bibliography list:

For books: The author's surname and capital letter of the first name, the year of edition, the title of the book, the city, the publishing house. For example: Smith, C. (1995). Artificial Intelligence in the Modern Art Sphere. Baku: The Publishing House of ASUCA.

For journals: The author's surname and capital letter of the first name, the year of edition, the title of the article. Title of the journal, its number, the first and the last pages of the article. For example: Smith, C. (2010). Precautionary Measures. Scientific Papers of ASUCA, 16(7), 26.

For newspaper articles: The author (surname and initials). Title of the article // name of edition. – the year and date of edition. – p. For example: Abdullayev, F. 24 Years Have Passed Since Adoption of the Constitution of Azerbaijan Republic // Republic. – 2019, 9 november. – p. 2.

For conference materials: The author (surname and initials). Title of the report // name of conference, – the city: name of the publishing house, – date, – year of edition, – p. For example: Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image Style Transfer Using Convolutional Neural Networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – June, 27-30, - 2016, – p. 2414-2423.

For Internet Resources: The author (surname and initials). The year of edition of the material. (If the year isn't noted then enter the letters "n.d." that means "no date"). The name of web-page. The name of the site. URL. For example: Qafarov, V. (2024). Sabah Don Kixot bizə gələcək! Teatro. URL: <https://teatro.az/az/post/vidadi-qafarov—sabah-don-kixot-bize-gelecek-1242>

For archival materials: The name of the document // the name of the archive, names of the fund, the list and the work, number of pages. For example: The report of Muhammed Hasan Hajinskiy, the Minister of Foreign Affairs (Gandja: July, 15, 1918) // The State Archive of Azerbaijan Republic, Fund № 1061, the list №1, the work № 95, pages – 11.

For cartographic publications (Maps, Atlases): The author (surname and initials). The title of the work if it exists [type of publication] /scale / – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume of the work. For example: The National Atlas of Azerbaijan Republic [Map] / – Baku: The Baku Cartography Fabric, – 2014. – 444 p.; The Physical Map of the World [Xəritə] / 1:50 000 000 / – Baku: Baku: The Baku Cartography Fabric, – 2005. – 1 v.

For normative-legal documents: The name of the official document // the information about adoption and changes. – the city: the publishing house, – the

year of edition. – volume. For example: Constitution of Azerbaijan Republic // was adopted in 1995, November, 12 (changes and additives made in 2002, August, 24). – Baku: Qanun, – 2002, – 48 p.; The International Convention on Protection of Non-Material Cultural Heritage // UN on the issues of education, science and culture. – Paris: UNESCO, – 2011. – VII, – 103 p.

For notes: The author (surname and initials). The title of the work if it exists [Notes]: / Klavir, partitura etc. – the city: the Publishing House, – the year of edition. – volume. For example: Hacıbəyli, U. The Opera Leyli and Majnun [Notes]: / Klavir. – Baku: Ishig, – 1984. – 240 p. Garayev, K.A. The Third Symphony for the Chamber Orchestra [Notes]: – Moscow: The Soviet Composer, – 1968. – 110 p.

For art materials: The author (surname and initials) or the name of the work [the type of the work] / The author (initials and surname); the source. – the city: the publishing house, – the year of edition. – volume. For example: Azerbaijan – The Motherland [Izomaterial] / The Exhibition of Kamil Nadjafzade`s Works; The Union of Azerbaijani Painters. – Baku: Azerbaijan, – 1992. – 15 p.

The structure of the article:

- UOT index of the article
- ORCID number of the author
- The author`s surname and patronymic
- The name of the author`s place of work (the name of the organization where he (she) is a doctoral student or dissertation candidate), academic title, academic degree or honorary title
- The author`s e-mail address
- The title of the article with capital letters
- A short summary and key words in the language of the article (6-10)
- The body of the article
- The list of references
- In other two languages the author`s surname and first name, the title of the article, short summary of the article and key words (6-10)

The article must consist of the next parts:

- Introduction
- The problem statement
- The body

- Conclusion (the work's scientific novelty, significance of its practice, etc. according the character of the scientific sphere and the article).
- Bibliography

Submission of the article to the editorial office:

• The article must be sent to the admiuelmieserler@gmail.com address. For printing the article relevant documents (2 reviews for the article) approved by the organization must be presented to the responsible secretary of the journal (Inshaatchilar avenue 39, ASUCA, the main building, the 2nd floor, Scientific Department).

• The worksheet information about the author must be attached separately. The information must contain the author's surname, first name, patronymic, address, academic title, and academic degree, the organization's name, address, e-mail address, and telephone number.

• The article can also be sent to the Internet page of the journal: <https://admiuelmieserler.az/m%c9%99qal%c9%99-gond%c9%99r/>

• If it is necessary, the editorial board of the journal can demand other documents for publishing the article.

Publication of the article is paid (7 AZN per page). Before publication, articles must pass the plagiarism check. The anti-plagiat check is realized by the StrikePlagiarism Program. Authors can pass the StrikePlagiarism Program themselves and present the result of the check to the editorial board of the journal, or they can pass for a fee in the Science and Doctoral Studies Department of ASUCA (21 AZN).

Note: The result of the anti-plagiat program doesn't guarantee acceptance of the article at the journal, and, in any case, the author must pass the anti-plagiat check before the expert review.

Çapa imzalanıb: 29.12.2025
Format: 60x84 1/4. Qarnitur: Times.
Həcmi: 42 ç. v.

ADMİU-nun mətbəəsində çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, H. Zərdabi küç., 39a
Telefon: (+994 12) 434-50-04